

**T.C.
ERCIYES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI**

**YUSUF HAS HÂCİB'İN KUTADGU BİLİĞ
ESERİNDE SÜNNÎ İNANÇ ESASLARI**

**Hazırlayan
İlias ALİEV**

**Danışman
Doç. Dr. Abdullah Ömer YAVUZ**

Yüksek Lisans Tezi

Eylül 2023, KAYSERİ

**T.C.
ERCIYES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI**

**YUSUF HAS HÂCİB'İN KUTADGU BİLİĞ ESERİNDE
SÜNNÎ İNANÇ ESASLARI
(Yüksek Lisans Tezi)**

**Hazırlayan
İlias ALİEV**

**Danışman
Doç. Dr. Abdullah Ömer YAVUZ**

Eylül 2023, KAYSERİ

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK

Bu çalışmadaki tüm bilgilerin, akademik ve etik kurallara uygun bir şekilde elde edildiğini beyan ederim. Aynı zamanda bu kural ve davranışların gerektirdiği gibi, bu çalışmanın özünde olmayan tüm materyal ve sonuçları tam olarak aktardığımı ve referans gösterdiğimi belirtirim.

İlias ALİEV

İmza:

T.C.

ERCIYES ÜNİVERSİTESİ

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Anabilim Dalı : Temel İslam Bilimleri

Program Adı : Yüksek Lisans

Tez Başlığı : Yusuf Has Hâcib'in Kutadgu Bilig Eserinde Sünnî İnanç Esasları

Yukarıda bilgileri verilen tez çalışmasının a) Giriş, b) Ana bölümler ve c) Sonuç kısımlarından oluşan (Kapak, Önsöz, Özet, İçindekiler ve Kaynakça hariç) toplam 148 sayfalık kısmına ilişkin 13.09.2023 tarihinde **Turnitin** intihal programından aşağıda belirtilen filtreleme uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre tezin benzerlik oranı: % 16' dır.

Filtrelemeye **alıntılar dahil** edilmiştir. Filtrelemede **yedi (7) kelimedenden daha az** örtüşme içeren metin kısımları hariç tutulmuştur.

Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez İntihal Raporu Uygulama Esaslarını inceledim ve bu uygulama esaslarında belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmasının herhangi bir intihal içermediğini, aksinin tespit edilmesi durumunda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini bilgilerinize arz ederim. 13.09.2023

Danışman: Doç. Dr. Abdullah Ömer YAVUZ

Öğrenci: İlias ALİEV

İmza:

İmza:

KILAVUZA UYGUNLUK

“Yusuf Has Hâcib’in Kutadgu Bilig Eserinde Sünnî İnanç Esasları” başlıklı Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Lisansüstü Tez Yazım Kılavuzuna uygun olarak hazırlanmıştır.

Hazırlayan

İlias ALİEV

Danışman

Doç. Dr. Abdullah Ömer YAVUZ

Temel İslam Bilimleri ABD Başkanı

Prof. Dr. İbrahim GÖRENER

KABUL VE ONAY TUTANAĞI

Doç. Dr. Abdullah Ömer YAVUZ danışmanlığında **İlias ALİEV** tarafından hazırlanan “**Yusuf Has Hâcib’in Kutadgu Bilig Eserinde Sünnî İnanç Esasları**” adlı bu çalışma jürimiz tarafından Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü **Temel İslam Bilimleri** Anabilim Dalı’nda **Yüksek Lisans Tezi** olarak kabul edilmiştir.

31/08/2023

JÜRİ:

Danışman	: Doç. Dr. Abdullah Ömer YAVUZ	İmza
Üye	: Prof. Dr. Muharrem AKOĞLU	İmza
Üye	: Dr. Öğr. Üyesi Samet KARAHÜSEYİN	İmza

ONAY:

Bu tezin kabulü Enstitü Yönetim Kurulu’nun /.../..... tarih ve sayılı kararı ile onaylanmıştır.

..... /..... /

Prof. Dr. Atabey KILIÇ

Enstitü Müdürü

ÖN SÖZ

Türklerin İslam dinini benimsemeleri oldukça uzun bir süreyi içerisine barındırır. Bu süreçte Arapların Horasan ve Mâverâünnehir bölgesine yaptığı fetih hareketleri, tebliğ ve davet çalışmalarıyla Türk milletinin İslam dinini benimsemelerine yol açtı. Hatta Türkler birçok İslam devletlerini kurmaya bile yetiştiler. Bu devletlerin ilki Karahanlılar devleti olarak bilinmektedir. Bu devlette yaşayan Yusuf Has Hâcib'in *Kutadgu Bilig* eseri, İslam'ın Ehl-i Sünnet geleneğine uyumlu bir şekilde kaleme alınmıştır. Ayrıca, İslam'ın temel inanç ilkelerini kendi minvaliyle anlatmaktadır.

Araştırmamızın giriş bölümünde; tezin konusu, amacı, tezde izlenen yöntem ve literatür değerlendirmesi yapılacaktır. Birinci bölümde; İlk Türk İslam devleti olan Karahanlılar dönemine değinerek, Karahanlılar dönemi dinî ve mezhebi yapılanmalar söz konusu olacağı beklenmektedir. İkinci bölümde ise Yusuf Has Hâcib'in şahsi kimliği, yaşadığı ortamın değerlendirilmesi ve eseri *Kutadgu Bilig*'in genel mahiyeti ele alınacaktır. Üçüncü son bölümde ise Yusuf Has Hâcib'in *Kutadgu Bilig* eserinde Ehl-i Sünnet inanç ilkelerinin incelenmesi ve değerlendirilmesi yapılacaktır. Çalışmamızda, *Kutadgu Bilig*'in İslam itikadı özellikle Ehl-i Sünnet açısından incelenerek değerlendirilmesi gereken bir eser olduğuna inanarak, bu eserin asıl amacını anlamak ve Türklerin İslamlaşma sürecinde farklı düşünce ekollerin varlığının olmadığı kanıtını bu eserden yola çıkarak ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Bu tezi hazırlamamızda en başından beri bizi değerli görüşleriyle yönlendiren ve her türlü desteklerini esirgemeyen danışman hocam Doç. Dr. Abdullah Ömer YAVUZ'a teşekkürlerimi sunmayı borç bilirim. Ayrıca kıymetli bilgilerinden istifade ettiğim, çalışmamda yön gösteren kıymetli hocalarım Prof. Dr. Muharrem AKOĞLU ve Prof. Dr. Yusuf BENLİ hocalarıma özellikle tezimize kattığı öneri ve değerlendirmelerinden dolayı Dr. Öğr. Üyesi Samet KARAHÜSEYİN hocama da her türlü desteklerinden dolayı minnettarlığımı belirtir, teşekkür ederim.

İlias ALİEV, Kayseri, 2023

YUSUF HAS HÂCİB'İN KUTADGU BİLİĞ ESERİNDE SÜNNÎ İNANÇ ESASLARI

İlias ALİEV

Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü
Yüksek Lisans Tezi, Eylül 2023
Danışman: Doç. Dr. Abdullah Ömer YAVUZ

ÖZET

İslam dini Arap yarımadasında ortaya çıktıktan sonra Irak, Şam, Mısır, Horasan ve Mâverâünnehir bölgelerinde yayıldı. Bu çerçevede Türkler, İslam'la tanışıp Müslüman olmaya başladılar. Türklerin İslam dinine geçiş sürecine bakıldığında Karahanlılar devleti karşımıza çıkmaktadır. İlk Türk İslam devleti olan Karahanlıların İslam'ı tanımaları Ehl-i Sünnet geleneği üzerinden olmuştur. Ancak, Karahanlılar döneminde Sünnî İslam anlayışının nasıl intikal ettiği ve hangi aşamalardan geçtiği, onların Sünniliği kavrama biçimleri önemli bir mesele olarak öne çıkmaktadır. Bu bağlamda Türk boylarından oluşan Karahanlıların İslamlaşma sürecini sadece tarihsel kayıtlar üzerinden anlamak pek mümkün gözükmemektedir. Bu açıdan Türk-İslam edebiyatına dair metinlerin ve önemli eserlerin farklı ipuçları taşımaları muhakkaktır. Özellikle Türkler arasında belirli bir çerçeveye sahip metinlerin önemi daha da belirginleşmektedir. Bu çerçevede araştırmamızın merkezinde V/XI yüzyılda Karahanlılar döneminde yaşamış Yusuf Has Hâcib'in çok meşhur eseri *Kutadgu Bilig*'i yer almaktadır.

Kutadgu Bilig, İslam'ın Ehl-i Sünnet geleneğine uyumlu bir şekilde kaleme alınmıştır. Ayrıca, İslam'ın temel inanç ilkelerini kendi minvaliyle anlatmaktadır. Bu bağlamda çalışmamız, Karahanlılar devletinde Sünnî İslam düşüncenin var olduğunu bir kez daha hatırlatarak, Ehl-i Sünnet geleneğinin sistematik bir boyuta yükseldiğini bu eser aracılığıyla tespit etmeyi hedef edinmiştir. Ayrıca çalışma, genel Ehl-i Sünnetin Mâturîdî/Hanefî düşüncelerinin asıl kaynaklarından beslenerek, *Kutadgu Bilig*'deki izlenimleri nasıl temellendirildiğini ortaya koymaya çalışacaktır.

Anahtar Kelimeler: Karahanlılar, Yusuf Has Hâcib, Kutadgu Bilig, Ehl-i Sünnet

YUSUF KHAŞ HAJİB’S KUTADGU BİLİĞ: EXPLORATION OF SUNNI THEOLOGICAL PRINCIPLES

İlias ALİEV

Erciyes University, Graduate School of Social Sciences

Master Thesis, September 2023

Supervisor: Assoc. Prof. Dr. Abdullah Ömer YAVUZ

ABSTRACT

After the emergence of the Islamic religion on the Arabian Peninsula, it spread to regions such as Iraq, Damascus, Egypt, Khurasan, and Transoxiana. In this context, the Turks began to encounter Islam and convert to it. When examining the process of the Turks' conversion to the Islamic faith, the Karakhanid state comes to the forefront. The Karakhanids, the first Turkic Islamic state, embraced Islam through the tradition of Sunni Islam. However, during the Karakhanid period, the transmission, and stages of Sunni tradition, as well as their understanding of Sunni Islam, emerge as significant issues. In this regard, comprehending the Islamization process of the Karakhanids, composed of Turkic clans, solely through historical records appears to be rather insufficient. Therefore, texts and important works related to Turkic-Islamic literature undoubtedly carry different clues. Particularly, the significance of texts with a specific framework among the Turks becomes even more pronounced. In this framework, the focus of our research is Yusuf Khaş Hajib, who lived during the Karakhanid period in the 10th and 11th centuries, and his renowned work *Kutadgu Bilig*.

Kutadgu Bilig has been composed in accordance with the Sunni tradition of Islam. Furthermore, it presents the fundamental beliefs of Islam in its own context. In this context, our study aims to reaffirm the existence of Sunni thought within the Karakhanid state, highlighting how the tradition of Sunni Islam gained a systematic dimension through this work. Additionally, the study seeks to demonstrate how the impressions within *Kutadgu Bilig* are grounded, drawing from the main sources of general Sunni Maturidi and Hanafi thoughts.

Keywords: Karakhanids, Yusuf Khaş Hajib, Kutadgu Bilig, Sunni Sect.

İÇİNDEKİLER

YUSUF HAS HÂCİB'İN KUTADGU BİLİĞ ESERİNDE SÜNNÎ İNANÇ ESASLARI

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK	i
TEZ ÖZGÜNLÜK SAYFASI.....	ii
KILAVUZA UYGUNLUK	iii
KABUL VE ONAY TUTANAĞI	iv
ÖN SÖZ	v
ÖZET	vi
ABSTRACT	vii
İÇİNDEKİLER	viii
KISALTMALAR	xi
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

TÜRKLERİN İSLAMLAŞMA SÜRECİNDE KARAHANLILAR DEVLETİ

1.1. Türklerin İslam'ı Kabul Etme Süreci	7
1.1.1. Talas Meydan Savaşı	15
1.1.2. Türkler Arasında İslam'ın Yayılmaya Başlaması	18
1.2. İlk Türk-İslam Devleti Olarak Karahanlılar Devleti	20
1.2.1. Karahanlılar'ın Kurduğu Coğrafya	25
1.2.2. Karahanlılar'ın Tarih Sahnesine Çıkışı	26
1.2.2.1. Batı Karahanlı Devleti	30
1.2.2.2. Doğu Karahanlı Devleti	33
1.2.2.3. Fergana Hanlığı ve Karahanlılar'ın Sonu	34
1.2.3. Karahanlı'larda Devlet Yönetimi	35
1.3. Karahanlılar'ın İslam'ı Yayma ve Savunma Faaliyetleri	41
1.3.1. Satuk Buğra Kara Hakân Abdülkerim b. Bazir Dönemi (ö. 344/955)	50
1.3.2. Tamgaç Uluğ Buğra Han Dönemi (ö. 496/1103)	54
1.4. Karahanlılar Dönemi Dini ve Mezhebi Yapıları	56

İKİNCİ BÖLÜM
KARAHANLILAR DÖNEMİ MÜTEFEKKİRİ YUSUF HAS HÂCİB ve
KUTADGU BİLİĞ

2.1. Yusuf Has Hâcib'in Kimliği ve Kişiliği	63
2.1.1. Yetiştigi Muhitin Genel Görünümü	65
2.2. Yusuf Has Hâcib'in Başyapıtı Olarak <i>Kutadgu Bilig</i>	67
2.2.1. Eserin Muhtevası	70
2.2.2. Kutadgu Bilig'in Nüshaları	73
2.2.2.1. Viyana Nüshası	73
2.2.2.2. Kahire Nüshası	74
2.2.2.3. Fergana Nüshası	75
2.2.3. Kutadgu Bilig Hakkında Görüşler	76

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
KUTADGU BİLİĞ'DE SÜNNÎ İNANÇ ESASLARI

3.1. Tevhîd	81
3.1.1. Allah'ın Varlığı ve Birliği	83
3.1.1.1. Allah'ın Varlığı	84
3.1.1.2. Allah'ın Birliği	85
3.1.2. Allah'ın İsim ve Sıfatları	89
3.1.2.1. Allah'ın İsimleri	89
3.1.2.2. Allah'ın Sıfatları	93
3.1.2.2.1. Allah'ın Zâtî Sıfatları	95
3.1.2.2.2. Allah'ın Subûtî Sıfatları	99
3.2. Nübüvvet	103
3.2.1. Ehl-i Sünnetin Nübüvvet Anlayışı	104
3.2.2. Âdem Peygamber	107
3.2.3. Nuh Peygamber	109
3.2.4. Hz. Muhammed	111
3.2.5. İsmi Geçen Diğer Peygamberler	114
3.3. Ahiret	117
3.3.1. Ecel ve Ölüm	121
3.3.2. Kıyamet, Cennet ve Cehennem	125

3.4. Melek ve Kitap İnancı	129
3.4.1. Melek İnancı	129
3.4.2. Kitap İnancı	132
3.5. Hilâfet ve İmâmet Anlayışı	134
3.5.1. Dört Halife Anlayışı	137
3.5.2. Sahabe Anlayışı	143
SONUÇ	146
KAYNAKÇA	149

KISALTMALAR

ABD.	: Anabilim Dalı
Bkz.	: Bakınız
Bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviri
DİA.	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
Ed.	: Editör
H.	: Hicri
H.	: Hazreti
M.	: Miladi
ö.	: Ölüm
TDK	: Türk Dil Kurumu
TDV.	: Türkiye Diyanet Vakfı
vd.	: ve diğerleri
Yay.	: Yayınevi
YÖK.	: Yükseköğretim Kurum

GİRİŞ

Araştırmanın Yöntem ve Kaynakları

Araştırmanın Konusu ve Amacı

Tarihsel süreç içinde mezheplerin doğuşu ve yayılması, büyük bir ilgi odağı olmuştur. *Yusuf Has Hâcib'in Kutadgu Bilig eserinde Sünnî İnanç Esasları* adlı bu araştırma Ehl-i Sünnet'in Türklerin İslamlaşması döneminde varlığını tespit etmeyi amaçlamaktadır. *Kutadgu Bilig*'in yazarı Yusuf Has Hâcib XI. yüzyılda Karahanlılar döneminde yaşamış, Kutlu bilim diye kaleme aldığı bu eserini de Karahanlı hükümdarı Uluğ Buğra Han'a takdim ederek *Has Hâcib* unvanına sahip olmuştur. Türklerin İslamlaşma süreci oldukça kaotik, karmaşık ve çeşitli aşamaları olan bir süreçtir. Bu sürecin anlaşılabilmesi için tek yönlü bakış açıları yeterli olmamaktadır. İslamlaşma sürecinin sadece belirli mezhebî kalıplar ya da belirli mezhebî yapılar üzerinden anlamak eksik kalmaktadır. Bununla birlikte Türklerin İslamlaşmasına katkı sunan özellikle edebî yönü yüksek, Türkler arasında yaygınlık kazanmış eserler içerisindeki muhtevanın da önemli mezhebî ipuçları taşıdığını düşünmekteyiz. Bütün bu çerçeveden hareketle biz Yusuf Has Hâcib'in *Kutadgu Bilig* eserini çok önemli bir metin olduğunu, bu sebepten eserdeki Ehl-i Sünnet inanç esaslarının tespit edilmesi gerektiğini düşündük. Çünkü Ehl-i Sünnetin toplum nezdinde nasıl bir yaygınlık kazandığını sadece kelimeler, fıkıh ya da diğer ilmi eserlerden ziyade bu tür edebî eserler üzerinden değerlendirmeyi amaçlıyoruz. Çalışmamızdaki esas amacımız da, Türklerin İslamlaşması sürecinde toplumsal yapının, Türk milletinin İslam'ı Sünniliğin esasları üzerinden nasıl benimsediğini bu eser yoluyla değerlendirmek/tahlil etmek istiyoruz. Bu bakış açısı bize dönemin İslam anlayışının ne derece ve ne boyutlara ulaştığını, nasıl bir yapıda olduğunu gösterecektir. Çünkü eserin yazılma tarihi, yazarın yaşadığı coğrafya ve zamana bakıldığında mezhepler tarihi alanında büyük önem taşıdığı görülmektedir.

Araştırmanın Metodu

Araştırma konumuz açısından Tarih olgusu üzerinde durmak önemli bir noktadır. Çünkü geçmişî anlamamızı sağlayan bir yapıdır. Geçmiş, bir inşa faaliyeti olarak kabul edilen ve mantıksal bir yöne evrilen bir kurgudur. Gerçeklik ile kurgu arasında denge sağlamak, tarihçilikte önemli bir gerekliliktir. Çünkü elimizdeki bilgiler, geçmişin tamamını kuşatmaktan ziyade parçalı bir tablo sunar. Bu nedenle, tarihçiler, inşa sürecine özen göstererek doğruluğu sağlamak için çaba göstermelidirler.¹

İslam Mezhepleri Tarihi araştırmaları, kendine özgü yöntemlere sahiptir ve en önemlilerinden biri tarafsız bir bakış açısıyla, bilimsel araştırma prensiplerine uygun olarak fikirlerin ne zaman, hangi koşullarda, nerede ve kimler tarafından benimsendiğini ortaya koymaktır.² Geçmişten bugüne adeta bir iz sürücü gibi, ortaya çıkan fikirleri bağlamından koparmadan, önemli şahsiyetlere ve eserlere odaklanarak tarihsel süreçleri izlemektedir. Bu bağlamda çalışmamızda Yusuf Has Hâcib yaşadığı dönemde Sünnî düşüncenin fikirlerin nasıl meydana geldiğini, hangi toplumsal siyasi hadiseler üzerinden şekillendiğini fikir-hadise, zaman-mekan üzerinden değerlendireceğiz. Araştırmamızın birinci bölümünde Türklerin İslamlaşması sürecini geniş bir perspektif çerçevesinden ele alacağız. Bu bize Ehl-i Sünnet geleneği çerçevesinde *Kutadgu Bilig*'in nasıl bir atmosferde yazıldığını ortaya koyacak ipuçları barındıracaktır.

Mezhepler tarihi araştırmalarında kullanılan araştırma yöntem ve ilkelerinden birisi de şahıslar üzerinde derinleşme prensibidir.³ Bu bağlamda İslam mezhepleri tarihinin şahıslar üzerinde derinleşme prensibi de konumuz açısından önem kazanmaktadır. Fikirlerin oluştuğu dönemin koşullarının değerlendirilmesi, fikirlerin temelini anlamak için önemlidir ve bu, kişilerin gerçek niyetlerini doğru bir şekilde anlamak açısından kritik bir adım olarak görülmelidir. Araştırmamızın ikinci bölümünde ise Karahanlılar

¹ Hasan Onat, “İslam Bilimleri ve Yöntemi Açısından Tarihin Anlam ve Önemi”, içinde *Kur'an ve İslam İlimlerinin Anlaşılmasında Tarihin Önemi*, ed. M. Mahfuz Söylemez (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013), 44-45; Abdullah Ömer Yavuz, *Moğol İstilas Sürecinde Eşarilik* (Kayseri: Kimlik Yayınevi, 2023), 14-15.

² Sönmez Kutlu, “‘İslam Mezhepleri Tarihinde Usûl Sorunu’”, *İslami İlimlerde Metodoloji (Usûl) Meselesi 1* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2005), 436-37; Muharrem Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mu'tezile* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2006), 17.

³ Kutlu, “‘İslam Mezhepleri Tarihinde Usûl Sorunu’”, *İslami İlimlerde Metodoloji (Usûl) Meselesi 1*, 438.

döneminin bir mütefekkeri olarak Yusuf Has Hâcib'i ve Türk edebiyatının en önemli eserlerinden biri olan *Kutadgu Bilig* eserine yoğunlaştık. Bu nedenle Yusuf Has Hâcib'in yetiştiği kültüre, bulunduğu siyasi-sosyal ortama ve kurmuş olduğu ilişkilerine dikkat ederek eseri *Kutadgu Bilig*'deki verdiği düşünceleri Ehl-i Sünnet üzerinden irtibatlandırmaya çalışacağız.

Araştırmamızın üçüncü bölümünde ise metin tahlili ve kaynak analizi metotlarını takip etmeye çalıştık.⁴ Buradaki amacımız da *Kutadgu Bilig*'i satır-satır incelemek, beyitler arasındaki mefhumu ve yazarın ortaya koymak istediği İslam anlayışını tespit edebilmeye çalışacağız. Bunun içinde metin tahlili ve kaynak analizi metotlarını takip ettik.

Genel mahiyetiyle diyebiliriz ki araştırmamız, çalışmamızda yukarıda bahsettiğimiz İslam Mezhepleri Tarihi yöntemleri esas alınmaktadır. Söylenilen bu metotlar üzerinden İslam geleneğinin Türk kültürüne intikal sürecindeki bir dönemin aydınlatılması amaçlanmaktadır. Araştırmanın metodolojisi kadar öne çıkan bir diğer mesele de çalışmanın ana kaynaklarıdır. Bu kaynakları tanıtmak araştırmamızın önünü açacaktır.

Kaynaklar

Genel Tarih Kitapları

Tarih-i Taberi adıyla bilinen Muhammed b. Cerîr et-Taberî (ö. 310/923)'nin genel tarih üzerine ele almış olduğu bir eseridir. İslam Tarihi'nin büyük eserlerinden biri olan bu kitabın asıl adı *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*'dür.⁵ Tarih-i Taberî eseri Mâverâünnehir şehirlerinin fethine dair bilgileri içermektedir. İslam'ın Türkler ile ilk irtibatları ve bu bölgesinin İslamlaşma süreci başlığında kullandığımız kaynaklardandır.

El-Kamil Fi't-Tarih (İslâm Tarihi) adlı eser İzzeddin Ali İbnü'l-Esîr (ö. 630/1233) tarafından 1230-1231 yıllarında yazılmış, İslâm tarihine dair olaylar anlatılmış tarihi bir eserdir. İbnü'l-Esîr'e *El-Kamil Fi't-Tarih*⁶ eseri Orta Çağ'ın en büyük ve en güvenilir

⁴ Kutlu, 437.

⁵ Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr b. Yezid Taberî, *Târîhu't-Taberî: Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, ed. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhim, 11 c. (Mısır: Dârü'l-Maârif, 1970); Mustafa Fayda, "Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk", içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/92-94.

⁶ İzzeddin Ali b. Muhammed İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1987).

tarihçilerinden biridir. 133/751 yılında Müslüman Araplar ve Türkler ile Çinliler arasında gerçekleşen ve Türkistan bölgesinin kaderini belirleyen Talas Savaşı hakkında bilgiler El-Kamil Fi't-Tarih'te mevcuttur.

Fütûhu'l-Büldân (Ülkelerin Fetihi) adlı kitap, Ahmed b. Yahya el-Belâzurî (ö. 279/892-93)'nin tarihi eseridir. Bu eser, Hz. Peygamber'in Medine'ye hicreti ile başlayan ülkelerin fetihleri, fetihlerden sonra gerçekleşen yeniden yapılanma, yeniden yerleşme ve kültürel faaliyetleri anlatan bir eserdir. *Fütûhu'l-Büldân* kitabı Türkistan bölgesinin İslamlaşma sürecinde kullandığımız kaynaklardan biridir.⁷

Coğrafya Kitapları

*Ahsenü't-Tekâsım fî Ma'rifeti'l-Ekâlim*⁸: Şemsüddin Ebu Abdillâh Makdisî'nin ele aldığı bir coğrafya kitabıdır. Eserde, Şehirler ve şehirlerin toplumsal yapıları hakkında analizler yapmaktadır. Özellikle de Karahanlılar dönemindeki şehirlerle ilgili sosyolojik yapıyı tanımak için bu kaynaktan yararlanılmıştır. Şehirlerdeki mezhebî yapı hakkında bilgiler vermesi de ayrı bir öneme sahiptir.

*Âsâru'l-Bilad ve Ahbâru'l-İbâd*⁹: Zekerîya b. Muhammed b. Mahmud Kazvinî'nin (862/1283) ele aldığı bu eser oldukça zengin bir muhtevaya sahiptir. Türkistan ve civarıyla ilgili bilgilere bu kitaptan ulaşılabilir. Çalışmamızda Karahanlıların Başkenti Özkent ve Balasagun şehirleri hakkında önemli bilgilere bu kaynaktan zikredilmektedir.

Makâlât Kitapları

*El-Milel ve'n-Nihâl*¹⁰ isimli eserde, farklı mezheplerin temel inançlarını belirlemek için makale türündeki eserlerden yararlanılmıştır. Bu türün en önde gelen örneklerinden biri olan Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdülkerim b. Ahmed Şehristânî'nin (548/1153) kıymetli

⁷ Ebû'l-Hasan Ahmed B. Yahyâ El-Belâzurî, *Fütûhu'l Büldân* (Kahire-Beyrut: Müessesetü'l-Maârif, 1987).

⁸ Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed Makdisî, *Ahsenü't-tekâsım fî ma'rifeti'l-ekâlim* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003).

⁹ Zekerîyyâ b. Muhammed b. Mahmûd Kazvinî, *Âsâru'l-bilâd ve ahbâru'l-ibâd* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2013).

¹⁰ Ebû'l-Feth Muhammed b. Abdülkerîm Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihâl* (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1983).

çalışması, mezhepler hakkında bilgi sağlamanın yanı sıra, kendi çağının bilim anlayışına oldukça tarafsız bir şekilde yaklaşarak konuları ele almaktadır.

*El-Fark Beyne'l-Fırak*¹¹: İslam Mezhepleri Tarihi araştırmalarının temel başvuru kaynaklarından biri olarak kabul edilir. İçerdiği bilgiler, titiz bir inceleme ve doğrulama süreci sonucunda günümüze aktarılmıştır. Bu eser, Abdülkahir el-Bağdadî'ye aittir ve mâkâlât edebiyatının temel eserleri arasında önemli bir yer tutar. Eser, Türkçe'ye Prof. Dr. Ethem Ruhi Fıglalı'nın çabalarıyla çevrilmiştir.

Kelam Eserleri

*Kitâbü't Tevhîd*¹²: Ebu Mansur el-Mâtürîdî tarafından kaleme alınmıştır. Bu eserde Mâtürîdî mezhebinin en temel düşüncelerini aktarmakla birlikte Mu'tezile başta olmak üzere bazı akımları hakkında önemli bilgiler veren en eski kaynaklardandır. Konumuz açısından genel İslam'ın Sünnî düşünce tablosunu çizmede en başta kullanılan eserdir.

*Ehl-i Sünnet Akaidi*¹³: Mâtürîdî'nin öğrencilerinden Abdulkerim el-Pevdevî'nin torunlarından Ebû'l-Yüsr el-Pezdevî (499/1099) aittir. 481/1088 yıllarında eserini kaleme almaya başlamış aynı zamanda Semerkant kadılığını da üstlenmekteydi. Kendi zamanının Ehl-i Sünnet alimlerinin en meşhurlarından olan Pevdevî birçok öğrenci ve eser yazmıştır.

*Tabsiratü'l Edille fî Usûli'd-Dîn*¹⁴: İsimli bu eser Ebûl-Muîn en-Nesefî (508/1115)'ye ait olup, Mâtürîdî'nin Kitâbü't-Tevhid'inden sonra Mâtürîdî mezhebinin en önemli kaynağı olarak gözükmektedir.

*Es-Sevâdü'l-a'zam*¹⁵: Ebû Mansur el-Maturîdî'nin talebesi olan Hâkim es-Semerkandî *Es-Sevâdü'l-a'zam* adlı eseri Mâtürîdî geleneğinin başlangıç dönemlerindeki önemli yer

¹¹ Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî el-Bağdadî, *el-fark beyne'l-fırak ve beyânü'l fırkati'n-nâciye* (Beyrut: Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, 2005).

¹² Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî es-Semerkandî el-Mâtürîdî, *Kitâbü't Tevhîd* (İsken: Dâru'l-Câmiâti'l-Mısıryye, 2019).

¹³ Ebu'l-Yusr b. Muhammed Pezdevî, *Ehl-i Sünnet Akaidi*, çev. Şerafettin Gölçük (İstanbul: Kayıhan Yayınevi, 1988).

¹⁴ Ebu'l-Muîn Meymûn Nesefî, *Tabsiratü'l-edille fî usûli'd-dîn* (Dimeşk, 1990).

¹⁵ Ebû'l-Kâsım İshâk b. Muhammed b. İsmâîl el-Kâdî el-Hakîm es-Semerkandî, *Kitâbü's Sevâdi'l-A'zam* (İstanbul: Mektebetü-Yâsîn, 1887).

tutan eserlerdendir. Ehl-i Sünnetin akidelerini sunan bu eser konumuz açısından en değerli ve yoğun bilgiler içeren kıymetli bir eserdir.

Çağdaş Araştırmalar

*Orta Asya'da İslamiyet'in Yayılışı ve Türkler*¹⁶ adlı bu eserin yazarı Zekeriya Kitapçı'dır. Eser, Orta Asya'da İslamiyet'in ilk yayılış yıllarında Türkler'in nasıl Müslüman olduklarını ele almıştır. Eser, 1994 yılında Konya'da yayımlanmıştır. Türkistan bölgesinin İslamlaşması kısmında istifade ettiğimiz çağdaş araştırmalardan biridir.

*Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*¹⁷ isimli kitap Sönmez Kutlu tarafından ele alınmıştır. Horasan ve Mâverâünnehir'de Mürcie mezhebinin gelişimini ele almıştır. Karahanlılar döneminde İslam'ın resmî din haline gelmesi, bu dönemde yetişen Ehl-i Sünnet âlimleri hakkında bilgiler sunan bir eserdir.

*Türkistan'da İslamiyet ve Türkler?*¹⁸ adlı eserin yazarı Zekeriya Kitapçı'dır. Bu eser, Orta Asya'da İslâmiyet'in ilk yayılış yıllarında Türkler'in nasıl Müslüman olduklarına odaklanmaktadır. Zekeriya Kitapçı tarafından 2004 yılında Konya'da yayımlanmıştır. Bu eser, Türkistan bölgesinin İslamlaşma süreci hakkında bilgi edinmek amacıyla başvurduğumuz kaynaklardan biridir.

Asıl araştırma konumuz olan Yusuf Has Hâcib'in *Kutadgu Bilig* eseri, günümüz Türkçesine tercüme edilmesi, eserin erişilebilirliğini artırmış ve araştırmacılar için daha kolay bir şekilde incelenmesini sağlamıştır. Bu bağlamda, Reşat Arat¹⁹ ve Ayşegül Çakan'ın²⁰ yaptığı tercümelemler, eserin anlaşılması ve değerlendirilmesi için önemli bir kaynak oluşturmaktadır.

¹⁶ Zekeriya Kitapçı, *Orta Asya'da İslamiyet'in Yayılışı ve Türkler* (Konya: Yedi Kubbe Yayınları, 1994).

¹⁷ Sönmez Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri* (Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2018).

¹⁸ Zekeriya Kitapçı, *Türkistan'da İslâmiyet ve Türkler* (Konya: Nur Basımevi, 1988).

¹⁹ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, çev. Reşid Rahmeti Arat (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988).

²⁰ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, çev. Ayşegül Çakan (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015).

BİRİNCİ BÖLÜM

TÜRKLERİN İSLAMLAŞMA SÜRECİNDE KARAHANLILAR DEVLETİ

1.1. Türklerin İslam'ı Kabul Etme Süreci

Türklerin İslam dini ile şereflenmeleri, sadece Türk tarihinin değil, İslam ve dünya tarihinin de en büyük hadiselerinden biridir. Bu olay, Türk tarihi açısından önemli bir dönüm noktası olarak kabul edilir. Çünkü Türkler, İslam'dan önce de pek çok dinle temasa geçmelerine rağmen bunlardan hiçbirini toptan benimsemediler. Doğal olarak bu sürece baktığımız zaman bir anda gerçekleşen basit bir hadise olmayıp, siyasî, iktisadî, kültürel ve toplumsal pek çok yönü olan, uzun bir süreç içerisinde geniş bir coğrafyada gerçekleşen oldukça büyük ve karışık bir hadisedir.²¹ İslam Tarihinin klasik kaynaklarına göre İslam dini, Türkistan coğrafyasına I/VII. asrın sonu II/VIII. asrın başında geldiği belirtilir.²² Maverâünnehir Türklerinin İslam diniyle tanışmaları ticaret ilişkileri ile gerçekleşmiştir. Ancak bu tanışmalar bireysel boyutta yön almış olup, toplu halde Türklerin İslam dini ile tanışmaları askerî harekâtlarla gerçekleşmiştir.²³ Bu bağlamda Türklerin İslam dini ile tanışmalarını fetih hareketleri çerçevesinde ele alacağız.

Müslüman Arapların doğuya ilk seferleri, Hz. Ebu Bekir (ö. 13/634) döneminde 12/633 yılında Hîre'nin²⁴ fethiyle başlamıştır. Hz. Ebu Bekir'in başlattığı fetih hareketi, doğuda

²¹ Sönmez Kutlu, *Türkler ve İslam Tasavvuru* (Ankara: İSAM Yayınları, 2018), 48-49.

²² Makdisî, *Ahsenü 't-tekâsîm fî ma 'rifeti 'l-ekâlîm*, 239-40; Mederbek Kadyrov, "Kırgızların Geleneksel İslam Anlayışının Tarihsel Arka Planı ve Bazı Dini Yapılanmalar (Sovyetlerin Çöküşüne Kadar)" (Ankara Üniversitesi, 2016), 30-32.

²³ Hüseyin Tekinoğlu, *İlk Müslüman Türk Devleti Karahanlılar* (İstanbul: Kamer Yayınları, 2017), 106.

²⁴ Hîre, İslam öncesi Arap tarihinde önemli bir şehirdir. IV ile VII. yüzyıllar arasında Sasâni İmparatorluğunun Vassal devleti ve Göçebe Arapları güneye yerleştirmede yardımcı olan Lahmilerin

İran, batıda Kuzey Afrika, kuzeyde ise Suriye ve Anadolu yönünde ilerledi. Hz. Ömer (ö. 23/544)'in döneminde gerçekleşen Kadisiye Savaşı ile²⁵ 16/637 yılında Sâsânî ordusu yenilgiye uğradı.²⁶ Bu zaferin sonrasında Arap orduları, Horasan bölgesinde fetih hareketlerini başlattılar.²⁷ Bunun hemen akabinde Ebû Bahr Sahr b. Kays b. Muâviye el-Ahnef es-Sa'dî et-Temîmî (ö. 67/686-87) idaresindeki İslam ordusu, Horasan'a girerek Herat, Nişabur ve Serahs'ı ele geçirmesi ve İran'ın Kuzey kesimlerini fethetmesiyle²⁸ devletin doğudaki hudutları, Ceyhun nehrine kadar uzanmış olduğu görülür. Müslüman ordusu Kadisiye'den iki yıl sonra Hûzistan bölgesine girerek fetihlere devam ettirmiştir. Hz. Ömer'in şehit edilmesinden sonra ele geçirilen topraklarda, Müslümanlara karşı Türklerin de katıldığı bazı ayaklanmalar olduysa da, başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Bu olayı takip eden yıllarda ise, Müslüman orduları Belh, Nişabur ve Toharistan'a kadar bütün Horasan'ı, Nihavent, Azerbaycan Kum ve Fars'ı ele geçirmişlerdir. Kirman ve Sistan'ın 30/650 yılında düşmesi üzerine Ahnef b. Kays Güney İran'a yönelerek Herat, Nişabur ve Tûs'u ele geçirdi. Bundan sonra Ahnef. b. Kays Hz. Ömer'e bir mektup yazmış ve aşağı Türkistan'a doğru hareket etmek için bir nevi izin istemiştir. Ahnef'in mektubunu okuduktan sonra Hz. Ömer, Arap ordularının İran'ı baştan başa çiğneyip geçmelerine ve Ceyhun nehrine kadar ulaşmalarına çok sevinmiştir. Hz. Ömer, “*O Ahnef'tir. İsminden başka Doğu Halkının Efendisi adıyla adlandırılmıştır.*” diyerek ona karşı duyduğu sevinçli izhar etmiştir.²⁹

Bu fetihler sırasında İslam orduları Horasan, Mâverâünnehir ve Toharistan bölgelerinde Türklerle karşılaştılar ve uzun müddet onlarla mücadele ettiler. Bu süre zarfında Sâsânî hükümdarı III. Yazdgerd Türk hakanı ile Soğd ve Fergana halkından yardım istedi.³⁰ Bu

başkenti olarak hizmet etmiştir. Bkz. Ebu Abdillâh Şihâbüddin (626/1229) Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldan* (Beyrut, 1907), 2/377; Kazvînî, *Âsârü'l-bilâd ve ahbârü'l-ibâd*, 168.

²⁵ Kadisiye savaşı, Müslümanlara Kuzey Irak ve İran'ın kapılarını açan meydan savaşıdır. Et-Taberî; bu savaşında Sâsânî ordusunda, Türk birliklerinin katıldığını aynı zamanda büyük kahramanlıklar sergilediğini dile getirir. Taberî, *Târihü't-Taberî: Târihü'l-ümem ve'l-mülûk*, 3/562. Bu savaş sürecini ele alan bir değerlendirme için bkz. Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm fî ma'rifeti'l-ekâlîm*, 117; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldan*, 4/331-332.

²⁶ El-Belâzürî, *Fütûhu'l-Buldân*, 366-70.

²⁷ Taberî, *Târihü't-Taberî: Târihü'l-ümem ve'l-mülûk*, 583-87; Ebû'l-Fidâ İmadüddin İsmâil b. Ömer İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye* (Cize: Hicr Li't-Tıbaa ve'n-Neşr, 1997), 1/1045.

²⁸ El-Belâzürî, *Fütûhu'l-Buldân*, 447.

²⁹ Taberî, *Târihü't-Taberî: Târihü'l-ümem ve'l-mülûk*, 4/167; Zekerîya Kitapçı, *Türkistan'ın Müslüman Araplar Tarafından Fethi*, ed. Hakan Kitapçı, 7. bs (Konya: Yedi Kubbe Yayınları, 2014), 98-99.

³⁰ Bu konular hakkında geniş bilgi için bkz. Zekerîya Kitapçı, *et-Türk fî Muiellefât el-Câhız* (Beyrut, 1972), 55; Kitapçı, *Türkistan'ın Müslüman Araplar Tarafından Fethi*, 98-100.

iş birliği sonucu Belh'i Müslümanların elinden almayı başardılar. Bu arada Merverrûz'a kadar ilerledilerse de, geri çekilmeye mecbur kaldılar. Müslüman Arap ordularının ilk defa Türkler ile karşı karşıya geldiği yer burası olarak bilinmektedir.³¹

Halife Ömer'in şehit edilmesinden sonra Horasan ve Toharistan'da Müslümanlara karşı umumî bir ayaklanmanın patlak verdiği ve hatta bazı önemli şehirlerin geri alındığı kayıtlara geçmiştir. Bu sebeple 30/650 yılını takip eden birkaç yıl içerisinde Ebû Abdurrahmân Abdullah b. Âmir b. Küreyz b. Rebîa (ö. 59/679)³² kumandasında mukabil hücumla geçilerek daha önceden zaptedilmiş olan şehirler yeniden fethedilmiştir.³³ Bu savaş içerisinde Türklerin de bulunduğu, kaynaklarda belirtilmektedir.³⁴

Halife Osman (ö. 35/656)'ın son yılları ile Halife Ali (ö. 40/661) devrinde dahilî karışıklıklar sebebiyle Horasan ve Toharistan bölgesindeki fetih hareketleri hızını kaybetmiştir. Özellikle Hz. Osman dönemine baktığımız zaman, ülke içinde ortaya çıkan kargaşa ve ihtilaflar söz konusuydu. Bu süre zarfında, Hz. Osman'ın isyancılar tarafından öldürülmesi gerçekleşmişti. Bu iç karışıklıklar Mâverâünnehir bölgesindeki fetihleri de etkilemişti. Toharistan Hanı Yabgusu, bu durumu fırsat bilerek fethedilen topraklarının büyük bir kısmını geri aldı.³⁵

Hilâfet'in başına Muâviye b. Ebû Süfyan'ın (ö. 52/672) geçmesiyle beraber bölgede sükûnetin kısmen sağlanmasından sonra, fetihler yeniden canlanmaya başlamıştır. 43/663 yılında Basra vâlisi Abdullah b. Âmir, Abdurrahman b. Semure'yi Sicistan'ın³⁶ fethine görevlendirmiştir. Abdurrahman, Abdullah b. Hâzım ile başta Kabil olmak üzere Belh, Büst ve diğer bazı şehirleri fethettiler.³⁷ Bu dönem zarfında, Sind bölgesinin fethine gönderilen Abdullah b. Sevvâr el-Abdî, bu bölgede Türkler ile yaptığı savaşı kaybedince

³¹ Hakkı Dursun Yıldız, *İslamiyet ve Türkler* (İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayınları, 2019), 8; Kutlu, *Türkler ve İslam Tasavvuru*, 12.

³² Halife Osman ve Muâviye devrinde Basra valiliği yapan sahabedir. 29/650 yılında yirmi beş yaşında iken Halife Osman tarafından Basra valiliğine tayin edildiği bilinir.

³³ Abdullah b. Âmir'in öncü komutasında fethedilen yerler sert direnişlere rağmen muhafaza edilmiştir. Geniş bilgi için bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 3/107-108.

³⁴ Taberî, *Târihü't-Taberî: Târihü'l-ümem ve'l-mülûk*, 1/2680; El-Belâzûrî, *Fütûhu'l Büldân*, 403; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 3/33; Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, 8.

³⁵ Taberî, *Târihü't-Taberî: Târihü'l-ümem ve'l-mülûk*, 1/872-880; Kitapçı, *Orta Asya'da İslamiyet'in Yayılışı ve Türkler*, 56-60.

³⁶ Sîstan, (Başka adıyla Sicistan) Günümüzde bir kısmı İran, bir kısmı Afganistan sınırları içinde kalan tarihî bölgedir.

³⁷ Ahmed b. Ebu Yakub b. Ca'fer b. Vehb (292/905) Yakubî, *Tarihu'l-Yakubî* (Beyrut, 1995), 2/258; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 3/436.

azledilerek yerine Mühelleb b. Ebî Sufra tayin edildi. Yeni göreve getirilen Mühelleb b. Ebî Sufra 44/664 yılında Türkler ile yaptığı savaşı kazanarak, bu bölgede hâkimiyetini daha doğrusu İslam hilâfetini yerleştirmiştir.³⁸

Ziyâd b. Ebîh'in (ö. 53/673) 45/665 yılında Basra valiliğine tayin edilmesinden sonra Horasan ve Sîstan'a yapılan askerî hareket planlı bir şekilde gerçekleşmiştir. Ziyâd'ın Horasan vâililiğine getirdiği Hakem b. Ömer el-Gıfârî (ö. 50/670), 47/667 yılında Toharistan'ı fethetmek amacıyla türlü çabalar göstermiştir. Üç yıl kadar devam eden saldırılar esnasında Hakem, III. Yazducerd'in oğlu Fîrûz'u mağlup ederek Çin'e kaçmaya mecbur etmiştir.³⁹

Ordu komutanı Ziyad b. Ebîh'in Horasan ve Toharistan'a yapılan seferlerine, mesafe uzaklığından ötürü, Kûfe ve Basra ordugahlarından gerektiği şekilde destek gösterilmiyordu. Bu sorunu giderebilmek için, savaş bölgelerine yakın yerlerde yeni ordugâh kurma lüzumunu sezerek Halife Muâviye'yi de bu hususta ikna etmiştir. 51/671 yılında Merv'i bir ordugâh şehri haline dönüştürmüştür.⁴⁰ Kûfe ve Basra'dan 50 bin kişiyi, başta Merv olmak üzere Herat, Tus, Nişâbü'r ve Belh şehirlerine yerleştirmiştir. Bu askeri tedbirlerden sonra Hakem b. Ömer'in yerine Horasan valiliğine getirilen Rebî' b. Ziyâd el-Hârisî, 51/671 yılında Belh'te çıkan Bis isyanını bastırdıktan sonra Kûhistan üzerine yürüyerek burada Türkler ile karşı karşıya geldi. Bunun arkasından Ceyhun nehrine kadar ilerleyerek Âmül⁴¹ ve Zam şehirlerini Müslümanların eline geçirmiş oldu. Hattâ Harezm⁴² bölgesine kadar akınların devam ettiği kaynaklarda belirtilmektedir.

Mâverâünnehir bölgesine yapılan fetihler, 54/673 yılında babasının ölümünden sonra Horasan vâlisi tayin edilen Ubeydullah b. Ziyâd (ö. 67/686) tarafından yürütülmekte olup başarılı bir neticeler alınmakta idi. Bölgenin bazı yerleri Ubeydullah b. Ziyâd döneminde planlı fetih hareketleri neticesinde Müslümanların eline geçmiştir. 55/674 yılında

³⁸ El-Belâzürî, *Fütûhu'l Büldân*, 432; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 3/436; Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, 10.

³⁹ Taberî, *Târihü'l-Taberî: Târihü'l-ümem ve'l-mülûk*, 2/84; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 455; İrfan Aycan, "Müslüman Arapların Türklerle İlk Münasebetleri", içinde *Türkler*, c. 4 (Ankara, 2002), 317-23.

⁴⁰ Kazvîni, *Âsârü'l-bilâd ve ahbârü'l-ibâd*, 529-35.

⁴¹ İran'ın kuzeyindeki Mâzenderan düzlüğünün güneybatısında bir şehir. Şehir hakkında bilgi için bkz. Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldan*, 1/57-58.

⁴² Aral gölünün güneyinde uzanan topraklara verilen ad. XIII. Yy. kadar önen kazanan bir yerleşkedir.

Ceyhun'u geçen Ubeydullah, Mâverâünnehir bölgesinin önemli şehirlerinden birisi olan Buhara üzerine yürüdü. Bu sırada Buhara Hükümdarı Kabac Hatun⁴³ idi.⁴⁴ Ubeydullah, Buhara şehrine fethetmeden önce bölgenin önemli ticaret şehri olan Beykent'i ele geçirdi. Bu tehlikenin yaklaştığını gören Kabac Hatun, Türkler'den yardım istedi. Fakat gelen yardım kuvvetleri de Ubeydullah tarafından mağlup edildi. Kısa süre sonra Ubeydullah, yirmi dört bin kişilik orduyla Buhara şehrini ele geçirdi.⁴⁵ Buhara şehrinin ele geçirilmesi sonucunda Ubeydullah Kabac Hatun ile sulh yaparak, neticede iki bin kadar Türk Muhârib alarak Basra'ya döndüğü kaydedilir.⁴⁶ Arap orduları bundan sonra Mâverâünnehir'in çeşitli eyaletlerine askeri seferler düzenlemiş olsalar da hakimiyetleri kalıcı şekilde olmamıştır.

Horasan coğrafyasının İslam ile tanışmasında önemli bir dönüm noktası, Haccac b. Yusuf es-Sekafi'nin⁴⁷ (ö. 95/714) akrabası ve yakın çevresinde yer alan Kuteybe b. Müslim'in (ö. 96/715), Deyrülcemacim Savaşı'nda gösterdiği üstün başarı nedeniyle önce Rey valisi, ardından da bölgenin genel valisi olarak atanmasıdır. Bu sayede Kuteybe b. Müslim, Horasan bölgesinde İslam'ın yayılması ve kökleşmesi için etkili bir rol oynamıştır.⁴⁸ Kuteybe b. Müslim, esas hedefi Mâverâünnehir'e karşı harekete geçmeden önce, Toharistan'ı emniyete almak gayesiyle Belh şehri üzerine yürüdü. Toharistan hakimi Nîzek Tarhan⁴⁹, herhangi bir mücadeleye girişmeden sulh yapmak istediğini

⁴³ 15 yıl kadar Buhara'da hüküm süren bu Hatun'un isminin Kayıh veya Kayıg olabileceği ve Kayı boyuna mensup olduğu için bu ismi aldığı zikredilir. Geniş bilgi için bkz. Vasilij Vladimiroviç Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, çev. Hakkı Dursun Yıldız (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1990), 56; Erkan Göksu, "Buhârâ Melikesi Kabac Hâtûn", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sy 29 (2011): 261-83.

⁴⁴ Taberî, *Târihü't-Taberî: Târihü'l-ümem ve'l-mülûk*, 2/169.

⁴⁵ Taberî, 2/169; Ali Jusubaliev, "Kırgızların İslamiyet'i kabulü" (Ankara, Ankara Üniversitesi, 2007), 40-42; Abdullah Ömer Yavuz, *Coğrafya ve Mezhep Horasan'da Eş'arîliğin Tarihsel Gelişimi* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2021), 64-65.

⁴⁶ Taberî, *Târihü't-Taberî: Târihü'l-ümem ve'l-mülûk*, 2/169; El-Belâzürî, *Fütûhu'l Büldân*, 410; Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, 12.

⁴⁷ Zalim lakabıyla meşhur Emevî valisidir. Haccâc b. Yusuf'un İrak valiliğine tayin edilmesinden sonra 75/694 bu eyaletteki sorunlar, isyanlar bastırıldı ve yeniden fetih hareketleri gerçekleşti.

⁴⁸ Taberî, *Târihü't-Taberî: Târihü'l-ümem ve'l-mülûk*, 2/1203-1205; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 2/1363-1365; Abdullah Ömer Yavuz, "Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey Döneminde Mu'tezile" (Yüksek Lisans Tezi, Kayseri, Erciyes Üniversitesi, 2015), 74.

⁴⁹ Nizek Tarhan (ö.90/709), Toharistan bölgesindeki Türk beyi olarak bilinir. Türklerle karşı savaşan Kuteybe bin Müslim'in emriyle boynu vurularak öldürüldü. Taberî, Belazurî, Dineverî ve İbnü'l-Esir'den naklen şunları yazar: "Haccac Kuteybe'ye, Nizek'i öldürmesini emrediyordu. Kuteybe, bunun üzerine Nizek'i yanına çağırdı ve boynunu vurdu. Başını Haccac'a gönderdi." Geniş bilgi için bkz. Hasan Celal Güzel, Prof. Dr. Kemal ÇİÇEK, ve Prof. Dr. Salim Koca, ed., *Türkler* (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 1/1315.

Kuteybe'ye bildirdi. Kuteybe de bu teklifi kabul ederek Merv'e döndü.⁵⁰ Kuteybe b. Müslim, kararlı bir liderlik sergileyerek Maverâünnahir bölgesindeki seferlerinin yanı sıra barışçıl yollarla Harezm bölgesini de kontrolü altına aldı. Semerkant, Buhara gibi şehirler bu dönemde İslam devleti sınırlarına dahil edildi. Arap orduları Çin sınırına kadar ilerledi. Kuteybe, bölge halkının İslam'a girmesi için yaptırdığı camiler ve uyguladığı politikalarla da önemli bir rol oynamıştır.⁵¹ Kuteybe'nin önemli faaliyetlerinden biri de, Arap kabilelerinden bazılarını bölgeye yerleştirmesi olarak görülmektedir. Hattâ Türklerin İslamlaşma sürecinde, bazı dönemlerde haftada bir defa olsa da cuma günleri halkı camiye çekebilmek amacıyla para ödülü verme uygulaması gerçekleştirilmiştir.⁵² Bu politikası sayesinde bölgenin İslamlaşma sürecinde İslam kültürünün etkisi artmıştır. Bu kabilelerin yerleştirilmesi aynı zamanda bölgede Arapça'nın yayılmasına da katkı sağlamıştır. Bu sayede bölgenin İslamlaşması ve İslam kültürünün etkisi daha da artmıştır.⁵³

Toharistan bölgesinden emin olan Kuteybe b. Müslim 87/706 yılında Buhara üzerine hareket etti ve Beykend'e kadar ilerledi. Önce Beykend şehrini 89/707 yılında Buhara'yı ve takip eden yıllarda, sırayla Tâlekan, Keş, Nesef, Fâryâb, Şaş ve Semerkant'ı ele geçirdi bunun hemen ardından Arap kabilelerini bu bölgeye yerleştirmeye başladı. Bu dönemde Buhara şehri Müslüman orduları için bir garnizon şehri haline dönüştü. Kuteybe b. Müslim Buhara'ya bir cami yaptırdı. 93/711 yılında ordusuyla beraber Müslim Semerkant şehrini fethetmeye hazırlık yaptı. Bu sırada önce Hârizm eyaletini ele geçirmesi gerektiği için oraya yürüdü. Hârizm hakanı barış yolunu seçerek Emevî devletinin hakimiyetini tanıdı.⁵⁴

Kuteybe, Semerkant'ı ele geçirmek için büyük bir orduyla saldırdı. Ancak şehri elinde tutan Gurek, Şaş, Fergana ve Türkler'den aldığı kuvvetlerle karşı harekete geçti. İki ordu,

⁵⁰ Taberî, *Târihü't-Taberî: Târihü'l-ümem ve'l-mülûk*, 2/1184; Hamilton A. R. Gibb, *Orta Asya'da Arap Fetihleri*, çev. Hasan Kurt (İstanbul: Çağlar Yayınları, 2005), 28; Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, 15.

⁵¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 2/1372-1375; Zekerîya Kitapçı, *Arapların Türkistan'a Girişi* (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 2000), 56; Mehmet Dalkılıç, "Buhara'nın İslamlaşmasında Kuteybe b. Müslim'in Rolü", *Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 5, sy 23 (2012): 155.

⁵² Kitapçı, *Orta Asya'da İslamiyet'in Yayılışı ve Türkler*, 88.

⁵³ Dalkılıç, "Buhara'nın İslamlaşmasında Kuteybe b. Müslim'in Rolü"; Yavuz, "Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey Döneminde Mu'tezile", 74.

⁵⁴ Taberî, *Târihü't-Taberî: Târihü'l-ümem ve'l-mülûk*, 2/169-179, 1184-1186; El-Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 545; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 3/436-446; Yakubî, *Tarihu'l-Yakubî*, 1379.

Buhara ile Semerkant arasında karşılaştı, ancak Gurek direnemedi ve geri çekilmek zorunda kaldı. Gurek, şehri savunmaya çalıştı, ancak kuşatmanın başarılı olacağını anlayınca barışı tercih etti. Sonuç olarak, haraç ve 3000 köle verilmesi şartıyla Kuteybe'nin şehre girmesi kabul edildi. Kuteybe, şehri terk etmeyip garnizon haline getirdi ve böylece Semerkant Arap hakimiyetine girmiş oldu. Sonraki süreçte, Kuteybe 94/713 yılında tekrar sefere çıktı. Şaş, Hucend ve Fergana'nın bir kısmı Müslümanların kontrolüne geçti. Bir sonraki yıl fetihlere devam edilerek İslam orduları Şaş üzerinden İsbicâb'a kadar ilerledi. Haccac'ın 95/714 yılında ölümünden sonra Kuteybe seferlere ara verdi. Ancak 96/715 yılında Fergana ovasını ele geçirdi ve böylece Fergana ile Kaşgar arasındaki ticaret yolu Müslümanların kontrolü altına girdi.⁵⁵

Ömer b. Abdulaziz'in (ö. 102/720) kısa süren halifeliği 99-103/717-721 sırasında, Müslümanlığın yayılması için çaba sarf ettiği bilinmektedir. Ömer b. Abdulaziz, mühtedilerden haraç almamak, kervansaraylar ve hastaneler inşa etmek ve adil bir yönetim kurmak gibi önlemler almıştır. Ancak, valilerin eski alışkanlıklarını sürdürmeleri ve halkın Müslümanlığa girmesini engellemeleri gibi zorluklarla karşılaşmıştır. Bununla birlikte, Ömer b. Abdulaziz, Müslümanlığı yaymak için Türk beyleri ve hanlarına İslam'a çağrı Mektupları göndermiştir. Bu çağrı mektupları, birçok Türk hükümdarının Müslüman olmasına yol açmıştır. Örneğin, Şul Tekin, Yabgu Bey, Nizak Tarkan ve Akşid Gürek gibi hükümdarlar, Emevîler döneminde Müslümanlığı seçmişlerdir.⁵⁶ Kutlu'ya göre, Türklerin İslam'a olan ilgisi Ömer b. Abdulaziz dönemiyle birlikte artmıştır. Bu ilginin arkasında, özellikle “amel-iman” ilişkisi ve “imanda eşitlik” gibi barışçıl ve hoşgörülü ilkeleriyle bilinen Mürçiî mezhebinin etkin rol oynadığı düşünülmektedir. Mürçiîlerin bu yaklaşımları, İslam'ın sevgi ve hoşgörü dinine olan dönüşümü kolaylaştırarak İslam'ın güler yüzünü Türk halkına göstermiştir.⁵⁷

Hiz. Ömer ile başlayan ve Ömer b. Abdulaziz'e kadar süren dönemde, Müslüman Arap ordularının bölge halkıyla ilk karşılaşmasında toplu ihtidaların iradeleriyle gerçekleşmediği bilinmektedir. Bu dönemde, genellikle bireysel olarak İslam dinine

⁵⁵ Taberî, *Târihü'l-Taberî: Târihü'l-ümem ve'l-mülük*, 2/1241; El-Belâzürî, *Fütühu'l Büldân*, 421; Yakubî, *Tarihu'l-Yakubî*, 2/344; Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, 19.

⁵⁶ Zekeriya Kitapçı, *İlk Müslüman Türk Hükümdar ve Hakanları* (Konya: Yedi Kubbe Yayınları, 1996), 107-8.

⁵⁷ Bu konuda detaylı bilgi ve değerlendirmeler için bkz. Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürchie ve Tesirleri*, 168-74.

geçişler gözlemlenmiştir. Örneğin, Buharalı Mecast tacir Ezrekyanî,⁵⁸ ticaret faaliyetleri sırasında deniz yoluyla Basra'ya gitmiş ve oradan Kufe'ye geçerek muhtemelen Hz. Ali'nin etkisiyle Müslüman olmuştur. Benzer şekilde, yukarıda ismini zikrettiğimiz Nizek Tarhan da bireysel olarak Medine'ye gelip Hz. Peygamber'in kabri başında Müslüman olmuştur. Ancak toplu ihtidalar, Kuteybe b. Müslim'in Buhara ve Semerkant gibi bölgelerde halkı İslam'ı kabul etmeye zorlaması veya Türklerin esir alınarak Basra, Mekke, Medine ve Kufe gibi şehirlere yerleştirilmeleri ve sonrasında İslam'ı seçmeleriyle gerçekleşmiştir. Türk topraklarından esir alınanlar ve onların çocukları, bir süre sonra İslam ordularıyla birlikte kendi soydaşlarına karşı savaşlara katılmışlardır. Küçük yaşta olanlar ise İslam şehirlerinde ve yeni fethedilen yerlerde İslam eğitimi almışlardır.⁵⁹

Emevîler döneminde Türkler arasında İslam'ın yayılması istenen hızda gerçekleşmemiştir. Türk toplumunun İslam'a girmesi konusunda yeterli çaba gösterilmemiştir. Bununla birlikte, Beykent, Buhara ve Semerkant gibi önemli şehirlerde Müslüman Arapların yerleştirilmesiyle İslam'ın kökleri atılmaya başlamıştır. Bu yerleştirme politikası, Türklerin İslam dinine olan ilgisini arttırmış ve İslamlaşma sürecinin başlangıcını oluşturmuştur. Özellikle Buhara ve Semerkant gibi merkezler, İslam'ın öğretilerinin yayılmasında ve Türk toplumunun İslam'ı benimsemesinde önemli bir rol oynamıştır. Müslüman Araplar, bu şehirlerdeki camiler, medreseler ve diğer İslami kurumlar aracılığıyla İslami eğitim ve kültürel etkinlikler sunarak İslam'ın Türk toplumu içinde yayılmasına katkıda bulunmuşlardır.

Bu genel çerçeveden sonra Türklerin İslamlaşma sürecinde öne çıkan bazı olayları dikkatlice incelemek gerekmektedir. Türklerin büyük kitleler halinde İslamlaşmasında önemli bir dönüm noktası olarak kabul edilen Talas Savaşı, gerçekten de belirleyici bir rol oynamıştır. Talas Savaşı, 133/751 yılında Karluk Türkleri ile Abbasiler arasında Orta Asya'da gerçekleşmiştir. Bu savaş, Türklerin İslam dinini benimsemeleri açısından etkili olmuştur.

⁵⁸ Ebû Sa'd b. Abdülkerim b. Muhammed (o. 562/1167) Sem'anî, *el-Ensab* (nşr. Abdullah Omer el-Barûdî) (Beyrut: Darü'l-cinan, 1988), 1/123.

⁵⁹ Kutlu, *Türkler ve İslam Tasavvuru*, 56-57.

1.1.1. Talas Meydan Savaşı

Talas Savaşı, Türk ve İslam tarihi bakımından büyük bir ehemmiyet taşıdığından konumuz açısından üzerinde durmamızda fayda vardır. Kaynaklara genel anlamda baktığımızda bu savaş hakkında Müslüman tarihçilerinin eserleri karşımıza çıkar. Bu bağlamda Talas savaşı hakkında bilgi veren ilk İslam tarihçisi İbn. Tayfur (ö. 280/893)'dur. O, *Kitâbu Bağdat* eserinde Ziyad b. Salih'i Çin'e karşı sefere çıktığını kaydeder.⁶⁰

Abbasi devleti iktidara geldiğinde Batı Türkistan'da yeni bir askeri güç ile karşılaştılar. Bu güç Çin ordusundan oluşan Tang Hanedanlığı idi. Bu bölgede Türkes hanlığı zayıflamış Göktürk Devleti⁶¹ (125/743) yıkılmıştı. Yani ortada Çinlilere karşı durabilecek güç yoktu. Maverâünnehir bölgesine Müslüman Arapların girmesi ve üstünlük sağlaması, Türkistan coğrafyasına yaptığı fetihlerden rahatsız olan bazı Türk beyleri Çinlilerden yardım talep etmiştir. Neticede, Talas savaşı meydana gelmiştir.⁶² Bu savaş, Müslüman Araplar ile bugünkü Türkistan coğrafyasında yaşayan Türk hanedanlıklarının Çin ordusuna karşı 133/751 yılında gerçekleşen bir savaş olup, günümüzde “Talas Nehri Savaşı” veya “Atlas Savaşı” olarak bilinir.⁶³

Müslüman ordularının Maverâünnehir'deki fetihleri devam ederken Tang hanedanlığının kuvveti de artmıştır. Türkesler zayıflayınca Karlukların ayaklanmalarına karşı Çin ordusu hareket etti. Tang hanedanlığının komutanı Kao Sien-Chih Taşkent'e kadar geldi. İslam ordusunun komutanı ise Ziyad b. Salih 134/751 yılında Bugünkü Kırgızistan

⁶⁰ Ebü'l-Fazl Ahmed b. Ebî Tâhir (280/893) İbn Tayfur, *Kitabu Bağdad* (Kahire, 1949), 12; Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, 33.

⁶¹ Göktürk Devleti, Orta Asya'da VI. ve VIII. yüzyıllar arasında var olan bir Türk devletidir. Göktürkler, 552 yılında Bumin Kağan tarafından kurulmuştur. Devletin kuruluşu, Türk boylarını birleştirme amacıyla gerçekleşmiştir. Göktürk Devleti, kuruluşundan itibaren büyük bir güç olmuş ve Orta Asya'da etkili bir rol oynamıştır. Ancak iç çekişmeler, dış baskılar ve ekonomik zorluklar nedeniyle çöküşe doğru ilerlemiştir. Göktürk Devleti'nin çöküşü, VIII. yüzyılın ortalarında gerçekleşmiştir. Göktürk devleti hakkında geniş bilgi için bkz. Ali Kemal Meram, *Göktürk İmparatorluğu* (Milliyet Yayınları, 1974), 17-40.

⁶² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 9/340-346.

⁶³ İbnü'l-Esîr, 5/499; İbn Tayfur, *Kitabu Bağdad*, 12; Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1985), 188,207; Ahmet Taşağıl, “Talas Savaşı”, içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/501; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 211-12.

topraklarında bulunan Talas ilinde Çin ordusuyla karşı karşıya geldi.⁶⁴ Bu savaş dört gün devam ederken, Karluk askerlerinin Tang ordusuna arkadan saldırması Müslümanlara zafer getirdi.⁶⁵

Talas savaşının nedenleri ile ilgili bazı farklı yaklaşımlar bulunmaktadır. Mutahhar b. Tahir el-Makdisî'nin (ö. 355/966) verdiği bilgilere bakacak olursak, Ebu Müslim'in boş yere kan akıttığını gerekçe görerek isyan eden Şerik b. Şeyh el-Fahri'yi bastırmak için gönderilen Ziyad b. Salih onu öldürerek isyanı bertaraf etti.⁶⁶ Talas ve Atlas'a kadar ordusuyla ilerledi. Bu durumdan hoşnut olmayan Çin İmparatorluğu 100.000'den fazla ordusuyla Talas'ta Ziyad b. Salih'i kuşattı.⁶⁷

Türk tarihi araştırmacılarından N. Yazıcı'nın verdiği bilgilere göre Talas savaşının Türklerin İslam'ı kabul etmelerinde önemli dönüm noktası olarak değerlendirilir. İlk olarak Emevî hilafetinin yanlış yürüttüğü politikalar nedeniyle Arap-Türk münasebetleri olumsuz görünüm sergilemiştir. Yani Türklerin İslam'ı kabul etmeleri bir hayli geç kalmış denilebilir. Talas savaşı olaylarına baktığımızda Arap güçleri ile Türk orduları birlikte Çin hanedanlığına karşı hareket etmeleri Türklerin İslam'a yönelik noktası olarak değerlendirilebilir.⁶⁸

⁶⁴ Edouard Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, çev. Mustafa Koç (İstanbul: Selenge Yayınları, 2007), 60-65; Şihabeddin B. Fazlullah el-Ömeri, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım (Mesaliku'l Ebsar)*, çev. D. Ahsen Batur (Selenge Yayınları, 2014), 400.

⁶⁵ Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, 36-38; Gülseri Okudan, "X. Yüzyılda Çinlilerin ve Arapların Türkistan'da Hâkimiyet Mücadelesi: Talas Meydan Muharebesi", *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi* 5, sy 11 (30 Kasım 2018): 28-51.

⁶⁶ Kitapçı, *Orta Asya'da İslamiyet'in Yayılışı ve Türkler*, 52; Abdülkerim Özeydin, "Karahanlılar", içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/413-414.

⁶⁷ Ebû Nasr el-Mutahhar b. Tâhir (ö. 355/966) el-Makdisî, *Kitâbü Bed'i'l-halk ve't-târih (nşr. Clément Huart)* (Paris, 1919), 6/74. İbn Esir (1160-1239) tarafından aktarılan bilgilere göre, Fergana ihşidi ile Taşkent (Şaş) meliki arasında bir anlaşmazlık çıktığında, Fergana ihşidi Çin imparatorundan yardım istedi. Fergana ihşidinin talebi üzerine, 100.000 kişilik bir Çin ordusu Taşkent'i kuşattı. Taşkent meliki, Çin imparatorunun egemenliğini kabul etti ve Çinliler de ona ve halkına iyi davrandılar. Bu durumu duyan Ebu Müslim, Ziyad b. Salih komutanlığında bir ordu gönderdi. Zilhicce 133 (Temmuz 751) tarihinde, Çin ordusu ile İslam ordusu Talas nehri kıyısında karşılaştı. Müslümanların zaferi ile sonuçlanan savaşta, 50.000 Çin askeri öldürüldü ve 20.000'i esir alınır. Talas Savaşı, 751 yılında Talas nehri kıyısında, Arap-Karluk ittifakı ile Çin ordusu arasında gerçekleşti. Savaş, Arap-Karluk ittifakının zaferi ile sonuçlandı. Çin kaynaklarına göre, Taşkent meliki Çin imparatorunun egemenliğini kabul etmesine rağmen idam edildi. Savaşın son gününde, Karluklar saf değiştirerek Çin ordusuna saldırdılar ve Çinliler ağır kayıplar verdiler. Talas Savaşı hakkında genel bilgi için Bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 5/499; Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, 364; Jean Paul Roux, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, çev. Lale Arslan Özcan (Kabalıcı Yayınları, 2016), 190-92.

⁶⁸ Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, 59.

Talas savaşı sadece Türk tarihi açısından öneme sahip olmaksızın, dünya tarihi açısından da çok önemli bir gelişmedir. Çin araştırmacısı Liu En-Lin bu savaşı şöyle değerlendirir: ‘*Eğer savaşta Arap orduları kazanmamış olaydı, Müslümanlığa vurulacak darbenin tamiri çok güç olacaktı. Belki Türkistan bölgesinde yaşayan Türklerin çoğunluğu Budistliği kabul etmek zorunda kalacaktı*’.⁶⁹ Rus araştırmacı Barthold da şu cümleleri dile getirir: ‘*Bu muharebenin Türkistan tarihindeki önemi çok büyüktür. Çünkü İslam ve Çin medeniyetlerinin hangisinin Türkistan’da hâkim olacağı bu suretle halledilmiştir*’.⁷⁰

Bu savaş, dünya kültür tarihinde de kaçınılmaz öneme sahiptir. Çünkü bu savaş neticesinde Çin ile batı arasında münasebet kurulmaya başlamıştır. Nitekim bu tarihe kadar ketenden⁷¹ imal edilen kâğıt türü bu savaş sonucunda Müslümanların eline esir düşen Çinliler vasıtasıyla öğrenilmiştir. Çin dışında ilk defa kâğıt üretimi Semerkant şehrinde imal edilmeye girişilmiştir. Muharebe sonucunun İslam dünyasına kazandırdıklarından biri de yel değirmenleridir.⁷²

Talas Savaşı, Türkistan halkı için önemli bir dönüm noktasıydı. Bu savaş, bölge halkının İslam’ı benimsemesi veya önceki dini inançlarını sürdürerek Çin etkisi altında kalma arasında bir seçim yapmalarını sağladı. Savaşın sonucu, Orta Asya’nın kaderini belirleyen en önemli gelişmelerden biri oldu. Bu olayın sonucunda, başlangıçta İranlılara öncelik veren Abbasi halifeleri, devletin devamı için Türkleri tercih etmeye başlamışlardır. Bu durum, Mâverâünnehir’de İslam’ın yayılmasını hızlandırmıştır. Böylece İslam medeniyeti, burada gelişebilmek için uygun bir zemin bulmuş ve birçok önemli bilim ve düşünce adamının yetişmesine olanak sağlamıştır. Abbasilerin, İslam ordularının temelini buradan sağlaması, bu bölgenin tamamen fethedilmesine ve Türk kabilelerinin İslam dinine ve medeniyetine girmesine yol açmıştır. Talas Savaşı’ndan sonra, Türkler ile Müslümanlar arasındaki düşmanlık yerini dostluk ve iyi ilişkilere bıraktı. Bu gelişme, bölgenin tarihinde önemli bir rol oynadı. Genel itibarıyla Talas Meydan Savaşı, yalnızca savaş esnasında katılan askerleri değil, çok geniş coğrafyayı kültürel, ekonomik hatta dinî

⁶⁹ En-Lin Liu, “Talas Seferi Hakkında Yapılan Bir İnceleme”, *VII. Türk Tarihi Kongresi, Kongresine Sunulan Bildiriler* 1, sy 7 (1972): 417.

⁷⁰ Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 211-12; Nesimi Yazıcı, *İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi*, 9.Baskı (Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2011), 38.

⁷¹ *Haziran-Ağustos ayları arasında ipek gibi, mavimsi veya sarı renkli çiçekler açan bir bitki çeşididir.*

⁷² Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 254-56.

açından önemli etkilemiştir. Bu savaşın Arap Türk münasebetleri ile irtibatlandırılacak olursak, başta yüz yıl civarı savaş şeklinde geçen ilişkiler Talas savaşından sonra büyük çapta dostluk ve barışa dönüştüğünü ifade etmemiz mümkündür.

1.1.2. Türkler Arasında İslam'ın Yayılmaya Başlaması

Abbasi iktidarının yükselişiyle birlikte, Türkler arasında İslam'ın yayılması yeni bir boyut kazandı. Çünkü Abbasi devrimi ve devletin kuruluşundan sonra, Abbasiler Horasan ve Mâverâünnehir (Fars ve Türk) halkına dayanan bir askeri güce sahipti. Özellikle Abbasi halifeleri Ebû Ca'fer el-Mansûr (136-158/754-775) ve Mehdi-Billah⁷³ (158-168/775-785) döneminde, Türkler büyük ilgi gördü ve önemli görevler üstlendiler. Mehdi, bölge halkına ve Kabil, Sogd (Semerkant), Toharistan, Fergana, Sicistan, Taşkent beylerine, hatta büyük Türk Hükümdarı Tarhan'a, Tokuz Oğuz Hükümdarı Hakan'a elçiler göndererek onları İslam'a davet etti. Davet mektuplarında şu ifadeler yer veriyordu: "Eğer Allah'ın birliğini ve O'nun resulünü kabul ederseniz, büyük faydalar elde edersiniz ve benden de yardım görürsünüz."⁷⁴ Hükümdarlar, Halife Mehdi'ye olumlu cevaplar vererek onun yönetimi altına girdiler ve Müslüman oldular. Hatta bu bölgedeki Türk beylerinden Karluk kökenli Toharistan yabgusu, Mehdi'nin özel ilgisi sonucu Müslüman oldu.⁷⁵

Ayrıca beşinci Abbasî halifesi Harun er-Reşîd (786-809) zamanında Horasan'dan 4.000 kadar Türk getirerek Abbasî Devleti hizmetine alması ve Hindistan elçilerinin karşılanmasında gözleri hariç vücutları tamamen zıhla kapalı olan Türk askerlerinin varlığı Abbasî Hilâfetinde Türk kökenli askerlerin kendi usullerince kıyafetleri ile artık İslam Devletinin önemli bir parçası olduğunu göstermektedir.⁷⁶

Abbasi Halifesi Me'mun (197-217/813-833) önderliğinde, Türk halkını ve hükümdarlarını İslam dinine kazandırmak için büyük çaba sarf edildi. Me'mun, Müslüman olmayan Türklere karşı askeri seferler düzenleyerek onları İslam'ı kabul

⁷³ Mehdi veya Muhammed el-Mehdî b. Abdullah Mansur üçüncü Abbasî halifesidir. Babası Mansur öldüğünde 158/775 yılında halife olmuş on yıl İslam Halifesi olmuştur.

⁷⁴ Zekeriya Kitapçı, *Türkistan'da İslamiyet ve Türkler* (Konya: Nur Basımevi, 1988), 224.

⁷⁵ Yakubî, *Tarihu'l-Yakubî*, 2/436; Kitapçı, *Türkistan'ın Müslüman Araplar Tarafından Fethi*, 328; Kutlu, *Türkler ve İslam Tasavvuru*, 63.

⁷⁶ Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed b. Abdürabbih (ö: 328/940) İbn Abdürabbih, *el-İkdü'l-ferîd, nşr. Ahmed Emîn v.dğr* (Kahire: Mektebetü dâri't-türâs, 1940), 2/203; Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, 88.

etmeye teşvik etti. İslam'ı benimseyen Türklere ise özel ilgi göstererek onlara saygı ve ikramlarda bulundu. Özellikle Türk hükümdarlarından biri Müslüman olduysa, Me'mun ona özel bir ilgi göstererek lütuflarla karşıladı.⁷⁷ Bu sayede Türkler, Me'mun'un Horasan'da valilik yapmış olması ve onların kültürünü iyi anlaması nedeniyle Abbasî yöneticileri arasında büyük bir itibar kazandı. Me'mun'un annesi Soğd kökenli bir cariye olduğu için Türklere olan sevgisi ve ilgisi daha da arttı ve Türk hükümdarlarını ve soylularını etrafında toplamayı başardı. Abbasî ordusunda Arap ve İranlıların ağırlığını dengelemek amacıyla Türklerin rolü ve etkisi arttı. Bu durum özellikle Mu'tasım döneminde (217-227/833-842) daha da belirginleşti. Mu'tasım, tamamı Türklerden oluşan 50.000'den fazla askeri olan yeni bir ordu kurdu ve onlar için Samerra şehrini inşa etti. İslamlaşma sürecinde bazı zorluklar yaşansa da, Türkler arasında kendi iradeleriyle İslam'ı seçenlerin sayısı hızla arttı. Böylece Türklerle Müslümanlar arasındaki mücadele dönemi sona erdi ve İslam devletinin hizmetindeki faaliyetler dönemi başladı. Halife Mu'tasım dönemiyle birlikte Türklerin siyasi ve askeri faaliyetlerdeki etkisi ve nüfuzu daha da arttı ve devlet yönetiminde Türk baskısı hissedilmeye başlandı.⁷⁸

Mu'tasım, İslam'ın yayılmasında Asya içlerinde ve Türkler arasında yeni bir çağın başlamasına öncülük etti. Hem önceki faaliyetlerini sürdürürken hem de yeni Müslüman olan Türk ailelerini ve çocuklarını askeri görevlere çağırmak için Bağdat'a davet etti. Mu'tasım-Billah ayrıca askerlerinin çoğunluğunu Aşağı Türkistan, Soğd, Fergana, Üsrüşene, Şaş ve diğer bölgelerin yerlilerinden oluşturdu. Bu bölgelerdeki yöneticiler, Müslüman olduklarını ilan ederek onun huzuruna çıktılar. Böylece İslam dini bu bölgelerde yaşayan insanlar arasında egemen bir din haline geldi.⁷⁹

Mu'tasım, hilafet makamına geçtiği anda iç ve dış tehditlerle sarsılan hilafetin sağlamlaştırılması için İranlıları devletin çeşitli kademelerinden uzaklaştırarak Türklerden oluşan bir "Hassa Ordusu" kurdu. Mu'tasım'ın hassa ordusu genç, güçlü, cesur ve becerikli Türk askerlerinden oluşuyordu. Türk askerlerinin kıyafetleri herkesin beğenisini kazandı ve onlar sayesinde hilafetin itibarı arttı, İslam'ın onuru yükseldi.⁸⁰

⁷⁷ El-Belâzürî, *Fütûhu'l Büldân*, 628.

⁷⁸ Kitapçı, *Türkistan'da İslamiyet ve Türkler*, 63; Kutlu, *Türkler ve İslam Tasavvuru*, 69-70.

⁷⁹ El-Belâzürî, *Fütûhu'l Büldân*, 606.

⁸⁰ Mehmed Şemseddin Günaltay, *Türk İslam Tarihine Eleştirel Bir Yaklaşım Maziden Atıye* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2020), 136-37.

Hassa ordusunun komutanlarından Sabit Türki, İnaç, Afşin ve Boğa, askerî ve idarî yetenekleriyle ün kazanan dönemin en saygın kişilikleri arasındaydı. Mu'tasım dönemindeki Türk emirlerinden Hızır b. Biltegin ise savaşlarda gösterdiği kahramanlıkla halifenin takdirini kazanmıştı ve insanları hayrete düşürüyordu.⁸¹

Türk topraklarında halkın barışçıl bir şekilde İslam'a kazandırılması politikası, Emevîler döneminin sonlarından itibaren Abbasîler'in kuruluş yıllarında da Mürcî-Hanefiler aracılığıyla sürdürüldü. Bölgede Müslüman olan aileler, çocuklarını eğitim almaları için genellikle Kufe'ye, Türk veya Fars kökenli olduğu söylenen ve akıl (rey) taraftarlarının öncüsü olan Ebu Hanife'nin yanına gönderdiler. Onun öğrencisi olan Semerkantlı Ebû Mukatil ve Belhli Ebû Mutî gibi Türkistanlı alimler, onun fikirlerini birleştiren eserlerle İslam'ı bölgede yaymaya çalıştılar. Abbasiler, Ebû Yusuf'u başkadı olarak atadıktan sonra Hanefilik bölgede altın çağını yaşamaya başladı. Mürcie ve ilk Hanefiler arasındaki bu ilişki, bölgede Ebu Hanife'yi tartışmasız bir otorite haline getirdi. Öyle ki, bölgedeki şehirlerde sadece Hanefî mezhebine mensup alimler yetişti ve bu mezhep bölgede yaygınlaştı.

1.2. İlk Türk-İslam Devleti Olarak Karahanlılar Devleti

Karahanlılar Devleti 226/840'ta kurulmuş olup, 609/1212 yılında son bulmuş Doğu ve Batı Türkistan'da hüküm süren ilk Müslüman Türk devletidir.⁸² Karahanlılar teriminin ilk olarak V.V. Grigoryev'in 1874'te yayınlanan bir makalesinde kullanıldığı görülmektedir.⁸³ Karahanlıların kökenleriyle ilgili Cemal Karşî, onların Afrâsiyâb⁸⁴ neslinden olduklarını kaydetmektedir. Ayrıca Kaşgarlı Mahmud da şu bilgileri aktarır: *‘‘Han unvanı Afrâsiyâb kökünden gelen kişilere verilir ve bu soydan gelenlere Han denilir. Afrâsiyâb Hakandır’’*.⁸⁵

⁸¹ Günaltay, 137.

⁸² Cûzcânî Minhâc Sirâc, *Tabakât-ı Nâsirî*, ed. Abdü'l-Hay Habîbî (Tahran: İn-tişârât-ı İlmi ve Ferhengî, 1374), 1/245; Ö Soner Hunkan, “İslam Tarihi ve Medeniyeti-8, Müslüman Türk Devletleri Tarihi (I)” (İstanbul: Siyer Yayınları, 2018), 271.

⁸³ Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, 49; Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş* (İstanbul: Enderun Yayınları, 1981), 58.

⁸⁴ *İran millî destanında İran düşmanı olarak sergilenen Türk hükümdarı*. Bkz. el-Ömeri, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım (Mesaliku'l Ebsar)*, 301-5.

⁸⁵ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü lugâti't-Türk Tercümesi*, çev. Besim Atalay (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1992), 3/417; Reşat Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı* (Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2002), 4.

Karahanlılar İslam tarihi kaynaklarında ‘‘*Hakāniyye (Hākanlılar)*’’, ‘‘*Hāniyye*’’⁸⁶, ‘‘*Mülûkü’l-Hāniyye*’’⁸⁷, ‘‘*Evlâdü’l-Hāniyye*’’⁸⁸, ‘‘*Mülûkü’l-Hāniyye el-Etrāk*’’⁸⁹, ‘‘*Âl-i Efrasyâb et-Türkî*’’⁹⁰, ‘‘*Beytü’l-Hāniyye*’’⁹¹, ‘‘*Mülûk-i Türkistan ve Efrâsyâbiyân*’’⁹² şeklinde anılmaktadır. Karahanlılar hakkında kullanılan isimlerden biri de ‘‘*Buğra Hanlılar*’’ dır.

Omelyan Pritsak tarafından ileri sürülen görüşe göre Karahanlılar, Karluk hanedanlığına bağlı kabul ediliyordu. Ancak, Reşat Genç, V.V. Barthold ve V. Minorsky tarafından ileri sürülen görüşlere göre Karahanlılar devletinin Yağmalar⁹³ tarafından kuruldu şeklindeki hipotezler kesinlik kazandığı ifade edilir.⁹⁴ Karahanlılar’ın nesebi hakkında Uygur, Türkmen, Yağma, Karluk, Karluk-Yağma, Çiğil ve Tuky-Göktürk olmak üzere farklı hipotezler de ileri sürülmektedir.⁹⁵ Tanrı Dağlarının eteklerinde yaşayan bu bilginlerin kim oldukları tartışmaya açık bir konudur.

Kimi araştırmacılar Kırgız olduğunu iddia etmekte,⁹⁶ kimileri ise Çiğil,⁹⁷ kimileri ise genel olarak Türk kimliklerini öne çıkarmaktadırlar.⁹⁸ Karahanlı tabiri, bu devletin kurulmasında önem kazanan sülalenin isimlerinde çoğu kez zikredilen ‘‘*Kara*’’

⁸⁶ Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânü lugâti t-Türk Tercümesi*, 1/14.

⁸⁷ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fî t-târih*, 10/120.

⁸⁸ İbnü’l-Esîr, 10/350.

⁸⁹ İbnü’l-Esîr, 11/82.

⁹⁰ İbnü’l-Esîr, 11/82.

⁹¹ İbnü’l-Esîr, 11/83.

⁹² Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, çev. Mürsel Öztürk (Türk Tarih Kurumu, 2013), 177.

⁹³ *Yağmalar, Uygurların bir kolu veya onlara bağlı bir topluluktur*. Bkz. el-Ömerî, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım (Mesaliku’l Ebsar)*, 201.

⁹⁴ Reşat Genç, Karalımı Devleti’ni kuranların Yağmalar olduğu konusunun, hemen hemen kesinlik kazandığını belirtmektedir. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, 139; Tekinoğlu, *İlk Müslüman Türk Devleti Karahanlılar*, 12.

⁹⁵ Ebü’l-Kâsım Ubeydullâh b. Abdillâh İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve l-memâlik* (Leiden: E. J. Brill, 1889), 24/412-414; Omelyan Pritsak, *Karahanlılar* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1967), 59.

⁹⁶ Askar Akayev, *Kırgız Mamlekettüülügü cana “Manas” Eldik Eposu (Tarihî İliktöö)* (Bişkek: Uçkun Yayınları, 2002), 119-20; Abdilaziz Kalberdiev, “(Tarihten Günümüze) Kırgızların Allah Anlayışı” (Doktora Tezi, Ankara, Ankara Üniversitesi, 2010), 13.

⁹⁷ Çiğil: *Eski Türk boylarından biridir*. Bkz. Asilbek Aliev, “Duhovnoye Naslediye Srednevekovih Uçyonih-Entsiklopedistov Tsentralnoy Azii” (Oş, Oş Devlet Üniversitesi, 2002), 84-85.

⁹⁸ Ahmet Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi II* (İstanbul: Enderun Yayınları, 1984), 49-50; Kalberdiev, “(Tarihten Günümüze) Kırgızların Allah Anlayışı”, 13-14.

kelimesinden türetilmiştir. Bu kelime ‘‘Kuvvetli’’, ‘‘Ulu-Büyük’’, ‘‘Bahadır’’ ve ‘‘Gayretli’’ manalarına gelmektedir.⁹⁹

Bazı araştırmacılar, Karahanlılar’ın kökenleri ile ilgili, onların Tiyan Şan Dağı’nın güneyinde yaşayan ve daha sonra batıya doğru hareket eden Uygur Türkleri kabilesine mensup oldukları görüşünü savunurlar. Barthold, Karahanlıların Türkistan’da bilinen üç Türk kabilesinden birine mensup olduklarını belirtir. Bunlar, Kaşgar’da yerleşik olan ve Uygur veya Oğuz kabilesine mensup Yagma kabilesi, Çin’e kadar uzanan bölgede yaşayan Çiğil kabilesi ve İslam yerleşim bölgelerinin doğusunda yer alan Karluk boyudur.¹⁰⁰ Başka bir görüşe göre, Karahanlıların mensup olduğu üç Türk kabilesine ek olarak Türkmen ve Tavcu Türk boyları da eklenmektedir. Bu boyların Karahanlı hanedanıyla ilgili tarihi ve kültürel bağları da söz konusudur.¹⁰¹ Karahanlılar, siyasi bir isim olarak Karahanlılar adını taşıdıkları gibi, aynı zamanda ‘‘Türkmen’’ ismini de kullanmışlardır. Bu duruma Türk tarihçisi Zeki Velidi de dikkat çekmektedir.¹⁰²

Karahanlılar Devleti’nin Teşkilatı hakkında bilgi vermeye çalışırken, ilk önce bu dönemin hakimiyet anlayışı üzerinde durmak konunun daha iyi anlaşılması açısından önem arz edecektir. Bilindiği üzere eski Türk hâkimiyet anlayışında hükümdarlık Tanrı tarafından verilen bir lütuf olarak görülürdü. Bu sebepten ötürü, idareyi yönetme hakkı Türk hükümdarlarına tanrı tarafından bir ilahi lütuf olarak bağışlandığı kabul edilir. Bir başka söyleyişe göre hükümdar, tanrı irade ettiği için kendisine kut (devlet, hükümdarlık, baht) verildiği için hükümdar olmuş ve siyasi ilk iktidar hakkına sahiptir. Yani devleti idare etmek hak ve salahiyetin kaynağı ilahidir. Bu bakımdan Türk kağanı adeta gök yüzünün yeryüzü önündeki temsilcisi olarak görülürdü. Bu ilahi adalet anlayışı, İslam halifesini veya onun adına hüküm süren hükümdarları, Allah’ın yeryüzündeki gölgesi

⁹⁹ Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânü lügâti’t-Türk Tercümesi*, 1/61; İbrahim Kafesoğlu, Hakkı Dursun Yıldız, ve Erdoğan Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi (Osmanlılar Hariç)* (İstanbul: İSAR Vakfı Yayınları, 1999), 74.

¹⁰⁰ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 274.

¹⁰¹ Ali Aksu, ‘‘Karahanlılar ve İslam’ın Yayılmasındaki Katkıları’’, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5, sy 1 (15 Haziran 2001): 281-309.

¹⁰² Bkz. Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, 38-40; Ayrıca bkz. Kitapçı, *Orta Asya’da İslamiyet’in Yayılışı ve Türkler*, 54-58.

olarak telakki eden İslamî anlayışa tamamen benzemekte olup, Türk halkının İslam dinini benimsemelerinde bu anlayışın da büyük etkisi olmuştur.¹⁰³

Söylediğimiz bu yönetim sistemi ile ilgili inancın Türk hakimiyet anlayışının Asya Hun İmparatorluğu zamanından beri, Türk devlet İdaresinin temel unsuru olarak kaldığı malumdur. Bu anlayışı Karahanlılar devlet Teşkilatında da görmemiz mümkündür. Bunun en güzel delili de Yusuf Has Hâcib'in *Kutadgu Bilig* kitabındaki “Kut” kelimesidir. Kutadgu kelimesi Kutadmak mastarından türetilmiş olup, manası da Kut'a eriştiren, Kutlu kılan demektir. Kut kelimesinin ifade ettiği manaya gelince, Yusuf Has Hâcib bu kelimeyi eserin farklı yerlerinde doğrudan doğruya devlet kelimesinin Türkçe karşılığı olarak kullanmıştır.¹⁰⁴ Eski Türk anlayışındaki Kut kelimesinin İlahî bir kudret anlayışı değil de siyasi hakimiyet kudreti, yani devleti idare etmek kudret ve salahiyeti manasında anlamak gerekir. Aynı zamanda bu anlayış ile ilgili İliğ Kutu tabiri de Devletin Hükümdarı manasında kullanıldığı görülmektedir. Yusuf Has Hâcib de hakimiyet Tanrı tarafından bahsedilen ilahi bir lütufla mümkün olabileceğini gösterir. O, hükümdara şu şekilde hitap eder:

...

“Allah kime verirse bu beylik işini

O işe denk verir akıl ve gönlünü

Kimi Bey olarak yaratmak isterse Allah

*Ona önce uygun tavır, akıl verir ve kol kanat gerer*¹⁰⁵

Allah'ın kut ve fazilet verdiği kulun

Tavır iyi olur, davranışı bütün”¹⁰⁶

...

¹⁰³ Kazvîni, *Âsârü'l-bilâd ve ahbârü'l-ibâd*, 2/254; Kitapçı, *Arapların Türkistan'a Girişi*, 132; Alparslan Açıkgenç, *İlk Müslüman Türkler'de Düşünce ve Bilim*, ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, ve Salim Koca (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 29-31.

¹⁰⁴ Reşat Genç, “Karahanlılar”, içinde *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi* (İstanbul: Çağ Yayınları, 1989), 176; Yazıcı, *İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi*, 43.

¹⁰⁵ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, 174.

¹⁰⁶ Yusuf Has Hâcib, 178.

Kut kelimesi anlaşıldığına göre Türk hakimiyet telakkisinde tarihin en eski zamanlarından beri babadan oğula kan yolu ile geçtiği inancını da esas almıştır. Bu anlayışın açıklamasını Yusuf Has Hâcib şu şekilde belirtir:

...

“Anasından doğduğunda beylikle doğar

Görüp öğrenir, hangi işin iyi olduğunu bilir

Babası beyse oğlu bey doğar

O da ataları gibi bey olur”¹⁰⁷

...

Ünlü Kırgız tarihçisi Soltonoev’e göre, Karahanlılar Türk hanedanının soyundan gelmektedir.¹⁰⁸ Ancak hanedanın hangi kola mensup olduğu konusunda tartışmalar bulunmaktadır. Karahanlı Devleti’nin temelleri, Kül Bilge Kadir Han (840-893), Bazır Arslan Han (893-924), Abdülkerim Satuk Buğra Han (924-955) gibi dönemin önemli liderleri tarafından atılmıştır. Sonraki dönemlerde, yaklaşık kırk padişaha tanıklık eden Karahanlılar, doğu ve batı olmak üzere iki ayrı taht sistemi benimsemiştir. Doğu Karahanlılar, günümüz Kırgızistan’ın Çüy ilinde bulunan Tokmok şehrini ve Doğu Türkistan’daki Kaşgar şehrini başkent olarak seçmiştir. Batı Karahanlılar Devleti’nin başkenti ise Semerkant şehri olmuştur.

Karahanlılar Devleti, Türk İslam Devleti olarak kabul edilmekte ve devletin idari yapısı İslam esaslarına dayandırılmıştır. Bu durum, Türk ulusunun birleştirici noktası olmasına ve daha sonraki tarihlerin İslam esaslarına göre yazılmasına katkıda bulunmuştur. Ayrıca, yerli Türk halkının bilgileri Arapça yazılarak diğer Müslüman toplumlara aktarılmasında da önemli bir rol oynamıştır. Bu bağlamda, Yusuf Balasagun’un *Kutadgu Bilig* eseri bu duruma örnek olarak gösterilebilir. Karahanlılar dönemi, yerli Türk halkının kültür ve medeniyetinin Arap dünyasına yayılmasında, aynı zamanda İslam medeniyeti, kültür,

¹⁰⁷ Yusuf Has Hâcib, 174.

¹⁰⁸ Belek Soltonoev, *Kızıl Kırgız Tarihi*, ed. C. Capiev (Bişkek: Uçkun Yayınları, 1993), 73.

bilgi, tarih ve benzeri alanlardaki birikimin Türk dünyasına girmesinde önemli bir medeniyet ve ilim köprüsü görevi görmüştür.

1.2.1. Karahanlılar'ın Kurduğu Coğrafya

Karahanlılar, Orta Asya'da geniş bir coğrafyada hüküm sürmüşlerdir. Bu coğrafya, kuzeyde Hazar Denizi'nden güneyde Ceyhun Nehri'ne kadar, batıda Aral Gölü'nden doğuda Özkent'e kadar uzanmaktadır. Maverâünnehir bölgesinde hâkimiyet kurmuş ve sınırları Özkent bölgesi ve Balkaş Gölüne kadar uzanmıştır. Bugün bu sınırlar Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Çin'in sınırları içerisinde yer almaktadır.¹⁰⁹

Karahanlı Devleti'nin coğrafyasına baktığımız zaman günümüzde İslam Tarihi ve medeniyetine önemli iz bırakan şehirleri içerisinde barındırmıştır. Bu şehirler Balasagun, Taraz, Kaşgar, Özkent, Buhara ve Semerkant gibi önemli şehirlerdir. Bu devletin coğrafyası, İpek Yolu gibi ticari yolların geçiş güzergahında yer aldığı için ticaretin gelişmesine de katkı sağlamıştır. Bu da bölgedeki kültürel ve ekonomik etkileşimi arttırmıştır.

Karahanlılar Devleti'nin siyasi tarihinde 433/1041-1042 yılları, dönüm noktası olarak kabul edilir. Bu dönemde, Karahanlılar devleti önemli bir siyasi değişime uğramış ve Batı Karahanlılar devleti ile Doğu Karahanlılar devleti olmak üzere ikiye ayrılmıştı. Bu ayrışma, ileriki bölümlerde ele aldığımız devletin siyasi ve idari merkezi olan Semerkant'ın kuzeybatısında yer alan Batı Hanlığı ile doğu bölgelerinde hüküm süren Doğu Hanlığı arasında yapılan siyasi mücadeleler sonucunda gerçekleşmişti. Bu dönemde, Karahanlılar devleti'nin içinde bulunduğu coğrafi yayılma ve siyasi güç dengelerinin değişimi, farklı hanedan mensupları ve siyasi aktörler arasında rekabetin artmasına yol açmıştı. Bu rekabet, Karahanlılar devleti'nin ikiye bölünmesine sebep olmuştu. Batı Karahanlı devleti'nin başkenti olan Semerkant'ı merkez alarak egemenliğini sürdürmüş, buna karşılık Doğu Karahanlı ise daha doğu bölgelerinde Kaşgar şehrini merkez alarak hüküm sürmüştür. Bu tarihi ayrılık, Karahanlılar devleti'nin siyasi yapısında belirgin bir değişime işaret etmektedir. Batı ve Doğu Hanlıkları

¹⁰⁹ El-Belâzürî, *Fütûhu'l Bülân*, 390; Ebü'l-Hasen Ali b. el-Hüseyn b. Ali Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zeheb ve me'âdinü'l-cevher* (Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 2005), 3/400; Hayati Ülki, *Başlangıçtan Günümüze Kadar İslam Tarihi* (İstanbul: Çile Yayınları, 1982), 190-92.

arasındaki ayrılık, farklı siyasi yönetimlerin, farklı bölgeleri ve coğrafik özellikleri hakimiyeti altına almasına yol açmış, böylece her bir hanlık kendi özgün siyasi-kültürel kimliğini geliştirmiştir.

Batı Karahanlı devleti, Hocend kentine kadar Batı Fergana'yı ve Mâverâünnehir'i içine alıyordu. 609/1212 yılında, Harezmsahlar'ın Semerkant'ı zapt etmesiyle Batı Hanlığı sona ermiştir.¹¹⁰ Bu olay, Batı Hanlığının siyasi varlığının sona erdiği ve Harezmsahlar'ın bu bölgeyi kontrol altına aldığı bir dönüm noktası olarak tarihi kayıtlara geçmiştir.¹¹¹

Doğu Hanlığı, Orta Asya'nın tarihinde önemli bir siyasi ve kültürel oluşumdur. Devletin siyasi merkezi Balasagun, askeri merkezi ise Kaşgar şehriydi. Bu dönemde Doğu Hanlığı, geniş bir coğrafyayı içine alarak egemenlik sürmüştür. Talas, İsficâb, Say, Doğu Fergana bölgesi, Yedisu, Yarkent ve Hotan bölgeleri Doğu Hanlığının toprakları arasındaydı. 536/1141 yılında, Karahıtaylar'ın hakimiyetine giren Doğu Hanlığı, iç karışıklıklar ve isyanlarla mücadele etmiştir. Bu olaylar, Doğu Hanlığının siyasi istikrarını etkilemiş ve 607/1210-1211 yılında sona ermiştir. Doğu Hanlığının varlığı, bölgede dinî ve kültürel bir merkez olarak da önemli bir rol oynamıştır. Kaşgar şehri, dini ve kültürel faaliyetlerin yoğun olarak gerçekleştiği bir merkez olmuştur.

Karahanlı Devleti'nin 1042'de ikiye bölünmesinin yanı sıra Fergana Hanlığı da önemli bir rol oynamıştır. Bu dönemde, Karahanlı Devleti'nin bölünmesi sonucunda Fergana Hanlığı kurulmuştur. Fergana Hanlığı, ilk olarak Batı Karahanlılar'ın egemenliği altında kalmıştır. Ancak daha sonra Karahıtaylar'ın 1141 yılında Mâverâünnehir bölgesini istila etmeleriyle, Fergana Hanlığının siyasi yapısı dengesini kaybetmiş ardından siyasi istikrarlığın'a son verilmiştir.

1.2.2. Karahanlılar'ın Tarih Sahnesine Çıkışı

Tarih kaynaklarında eskiden beri Yukarı Yenisey bölgesinde yaşayan Kırgızlar 226/840 yılında Uygurlar üzerine yürüyerek, Uygur devletinin başkenti olan Ordu Balığı ele geçirdikleri kaydedilir.¹¹² Uygur kağanı öldürüldü ve hükümete yakın bölgede yaşayan

¹¹⁰ Kafesoğlu, Yıldız, ve Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi (Osmanlılar Hariç)*, 25.

¹¹¹ Genç, "Karahanlılar", 158.

¹¹² Taberî, *Târihü'l-Taberî: Târihü'l-ümem ve'l-mülûk*, 5/607; Ömer Soner Hunkan, *Türk Hakanlığı (Karahanlılar) Kuruluş-Gelişme-Çöküş (766-1212)* (İstanbul: İQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2007), 96.

13 Uygur boyu Çin sınırına doğru kaçtılar.¹¹³ Pritsak'ın¹¹⁴ verdiği bilgilere göre olaydan sonra Karlukların Yabgusu kabilesi kendilerini bozkırlar hâkiminin kanunî halefi tayin ederek Karahanlılar devletini kurdular.¹¹⁵

Yukarıdaki bilgilere şüpheyle yaklaşan Türk araştırmacısı Reşat Genç, Karlukların o dönemde kuvvetli bir siyasî varlık teşkil edebileceği kanaatinden oldukça uzaktır. Onun dediğine göre Sâ mânî devletinin hükümdarı İsmail b. Ahmed'in 280/893 yılında Talas bölgesine kadar gelerek Karluk kabilesinden 15.000 kişiyi esir aldığı bilgisinden hareketle Karlukların Karahanlılar gibi büyük devlet kuramayacaklarını kursalarda Sâ mânî devletine karşı gelemeyeceklerini belirtmektedir.¹¹⁶

Karahanlı ailesinin tespit edilebilen ilk hükümdarı, Bilge Kül Kadir Han'dır (ö. 279/893). Ancak, onun dönemi ve faaliyetleri hakkında çok az bilgi bulunmaktadır. Cemal Karşı'ye göre, Bilge Kül Kadir Han'ın saltanatı sırasında Türk ülkelerinden Şaş bölgesinin İslamiyet'i kabul ettiği söylenir.¹¹⁷ Bilge Kül Kadir Han'ın iki oğlu olduğu bilinmektedir: Bazir Arslan (307/920) ve Oğulcak Kadir Han. Bazı yazarlar, örneğin Pritsak, bu iki oğuldan Bazir Arslan Han'ın Balasagun'da (Büyük Kağan sıfatıyla) ve Oğulcak Kadir Han'ın da (Ortak Kağan olarak) Tıraz ve daha sonra Kaşgar'da hüküm sürdüklerini iddia etmişlerdir.¹¹⁸

Bilge Kadir Han'ın saltanatının ne zaman sona erdiği bilinmediği gibi, yerine geçen oğlu Bazir Arslan Han hakkında da kaynaklarda hiçbir bilgiye rastlanmaz. İslam kaynaklarının suskunluğunun sebebi, ülkenin doğusundaki Balasagun'da her iki hakanın, hem boylar

¹¹³ “Sengün Külüg Baga Kırgızların yüz bin kişilik süvarisi ile Uygur şehirlerine saldırarak, Uygur kaganı Kürebir'i öldürdü. Başkenti ateşe verdi. Halkları kaçtı. Vezir Savcı ile Menglig Tegin, on beş boy ile Karluklar tarafına kaçtı. Kalanlar Tibetlilere gelip yerleşti.” Bkz. Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zeheb ve me'âdinü'l-cevher*, 3/301; Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, 5; Yazıcı, *İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi*, 42.

¹¹⁴ *Sâmî, İran ve Altay dilleriyle Çince konuşa bilen Ukraynalı Türkolog/Türk Tarihi araştırmacısıdır.* Bkz. Vildan S. Coşkun, “Pritsak, Omeljan”, içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/348-350.

¹¹⁵ Kafesoğlu, Yıldız ve Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi (Osmanlılar Hariç)*, 73.

¹¹⁶ Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, 35-36.

¹¹⁷ Bilge Kadir Han döneminde Türk beldelerinden ilk Müslüman olan Şaş' (Taşkent) tır. Abbâsiler'in Horasan'daki valisi Gassân b. Abdâd, 204/820 yılında ailesinde Nuh b. Esed'i Semerkant'a, kadeşlerinden Ahmed'i Fergana ve Şaş'a vâli tayin etmişti. Bilge Kadir Han ve Nuh b. Esed arasında karşılıklı elçiler göndermeye dayanan diplomatik ilişkiler 226/841'de Nuh b. Esed'in vefatına kadar devam etti. Konuyla ilgili bilgi için bkz. Sem'anî, *el-Ensab (nşr. Abdullah Omer el-Barûdî)*, 13; Cemâl-i Karşî, *Mülhaka'tü's-Şurâh*, ed. V. V. Barthold (Petersburg, 1898), 130.

¹¹⁸ Pritsak, *Karahanlılar*, 78-82.

arasında yurt tutmak için devam eden iç kavgalar, hem de 226/840'ta dağılan Uygur Kağanlığından kalan bazı boylarının kuyruk acılarından dolayı çıkan meselelerle uğraşmak zorunda kalmaları ile ilgili olmalıdır. Satuk'un biyografisi dikkate alındığında babası Bazir Arslan Han'ın 302/915 yılına kadar Balasagun'da iktidarda kaldığını söylemek mümkündür.¹¹⁹

Ülkenin batısında faaliyet gösteren Bazir Arslan Han'ın kardeşi Oğulcak Kadir Han, Sâmânîler'in meşhur emiri İsmail b. Ahmed (278-294/892-907)'in çağdaşıdır. Oğulcak Kadir Han, iki taraflı ilişkilerin düzelmesine pek olumlu bakmamıştır. Dolayısıyla Sâmânî İsmail b. Ahmed'in arzusuna pek itibar etmemiştir. İsmail, 279/893 yılı baharında Oğulcak Kadir Han'ın merkezi Taraz'a bir sefer düzenledi. Taraz, İsmail b. Ahmed'in eline geçti ve "*Tangas (Tamgaç)*" unvanı ile kaydedilen yöneticinin hatunu başta olmak üzere pek çok esir aldı.¹²⁰ Oğulcak Kadir Han, ülkenin batısındaki muhatabı İsmail'in karşısında aldığı yenilgiden sonra Kaşgar tarafına çekildi ve Sâmânîlerle mücadeleyi buradan yönetmeye başladı. Nitekim, bir süre sonra 290/903 yılında bir intikam seferi düzenlendi. Türk ordusu büyük bir kalabalık ordu ile Mâverâünnehir bölgesine geldiler.¹²¹ Ülke az olsa da kısa süreliğine istikrar sağlanmıştı ki, bu kadar kalabalık bir ordu teşkil edilebildi. İsmail b. Ahmed, bu saldırıyı ancak bütün Mâverâünnehir halkını silah altına alarak püskürtebildi. İlerleyen yıllarda 292/905 yılında ise Türk ülkesinden bazı şehirleri almaya muvaffak oldu.¹²² Oğulcak Kadir Han, rakibi Sâmânîler'in iç meselelerinden yararlanmayı da ihmal etmedi. Sâmânî ailesine mensup bir emir Ebû Nasr b. Mansur'un iltica talebini olumlu karşıladı ve ona Kaşgar yakınlarındaki Artuç beldesini verdi. Bu arada her şeye rağmen iki ülke arasında ticari faaliyetler aksamıyordu.¹²³ Oğulcak Kadir Han'a sığınan sadece Sâmânî emîri Ebû Nasr değildi. 302/915'lerde ölen kardeşi Bazir Arslan Han'ın karısı ve yedi yaşlarındaki oğlu Satuk Buğra Han da ona sığınmıştı.

¹¹⁹ Hunkan, *Türk Hakanlığı (Karahanlılar) Kuruluş-Gelişme-Çöküş (766-1212)*, 96.

¹²⁰ Taberî, *Târihü't-Taberî: Târihü'l-ümem ve'l-mülûk*, 5/607; Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zeheb ve me'âdinü'l-cevher*, 276; Karşî, *Mülhakatü's-Şurâh*, 130-31.

¹²¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 7/444.

¹²² Taberî, *Târihü't-Taberî: Târihü'l-ümem ve'l-mülûk*, 5/655; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 7/457; Pritsak, *Karahanlılar*, 290; Ülki, *Başlangıçtan Günümüze Kadar İslam Tarihi*, 286.

¹²³ Karşî, *Mülhakatü's-Şurâh*, 131.

Muhtemelen, Bazir Arslan Han'ın yerine geçen II. Arslan Han, gasp ettiği tahtın gerçek varisi Satuk ve annesini Balasagun'dan ayrılmaya zorlamıştı. Şu an itibariyle, hanedan üyeleri arasındaki bölünmüşlüğü yanı sıra, hâkanlık unvanını tanıyan, ancak gerektiği gibi itibar etmeyen Türk boyları arasındaki süregelen mücadelelerin neden olduğu istikrarsızlık dönemi, 920'lerde iki sığınmacı tegin ve emirin, İslam çatısı altında ülke ve hanedanın yeniden birleşerek yeni rollerine başlamasıyla sona erecek ve hakanlığın gelişme dönemi başlayacaktır.

Kaşgar'da Türk Hakanlığının batı tarafını yöneten amcası ve üvey babası Oğulcak Kadir Han tarafından koruma altına alınan Sâ mânî emiri Ebû Nasır'a Artuç¹²⁴ beldesinin de içinde bulunduğu bir bölgeye tâbi bir Tegin olarak gönderildi. Satuk Tegin, Artuç bölgesindeki vergileri tahsil etmek üzere geldiğinde Ebû Nasr Sâ mânî ile tanıştı.¹²⁵

Ebû Nasr Sâ mânî¹²⁶, çok yönlü bir tarihî kişilik olarak bilinmekteydi. Siyasi bir emir olmanın yanı sıra ticaretle uğraşan bir tüccar, İslâmî ilimlere hakim bir fakih ve manevi yönüyle de ruhaniyetiyle dikkat çeken bir mutasavvıftı. Ebû Nasr, Oğulcak Kadir Han ile yakın bir dostluk kurmuştu ve İslam ülkelerinden gelen mallar ve kumaşlarla ona hediyeler göndererek ilişkisini pekiştirmişti. Bu dostluğa dayanarak kendi İslam inancının mabedini yapmak üzere bir yer talep etmiş ve buraya bir cami inşa ettirerek Artuç'u küçük bir Müslüman beldeye dönüştürmüştü.¹²⁷

Satuk Buğra Han'ın saltanatından sonra yerine oğlu Musa Tonga İlig geçti. Ancak, onun saltanatı çok kısa sürdü ve sonraki hükümdar olan öteki oğlu Baytaş Arslan Han (Süleyman),¹²⁸ gayrı-müslim muhaliflere karşı mücadele etti ve Karahanlı Devleti'nin tamamını İslam dairesine soktu.

¹²⁴ Kaynaklarda Ardıç, Arduş, Atush gibi farklı isimlendirilmeler verilir. Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânü lugâti't-Türk Tercümesi*, 1/95. Satuk Buğra Han'ın 344/955 yılında burada gömüldüğü belirtilir.

¹²⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 11/81.

¹²⁶ Sâ mânîler'in Karahanlı Devleti'ni içeriden fethetmek için Ebû Nasr'ı gönderdiğini ve bu nedenle onun bir casus olarak hareket ettiğini belirtmiştir. Bkz. Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zeheb ve me'âdinü'l-cevher*, 373; Mehmet Altay Köymen, ed., *Nizamü'l-Mülk: Siyaset Name* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999), 288.

¹²⁷ M. Fernand Grenard, *Satuk Buğra Han Menkıbesi ve Tarihi*, çev. Osman Turan (İstanbul: Ülkü, 1939), 145-49.

¹²⁸ *Baytaş Arslan Han, Satuk Buğra Han'ın oğlu olarak Cemal Karşı 'ye göre tanımlanır.*

Musa b. Abdülkerim'in vefatından sonra, yerine Ebû'l-Hasan Ali b. Musa geçti. Ali b. Musa 388/998 yılının Muharrem ayının son günlerinde vefat ederek Kaşgar'daki Kağanlar mezarlığına defnedilmiştir. Ebû'l-Hasan Ali bin Musa hakkında. el-Harikü's-Şehit sıfatı kullanıldığı Arslan Han, Buğra Han ve Tonga Han unvanları ile zikredildiği söylenir. Ayrıca, Fergana şehrini Sâ mânîler'den istirdat ettiği ve bir cihatta şehit olduğu tahmin edilmektedir.¹²⁹

Karahanlılar Devleti, Hunlar ve Göktürk Devletinde olduğu gibi Altay Yönetim Sistemi denilen eski Türk devlet geleneğine bağlı kalarak Doğu ve Batı diye ikili yönetim sistemine bölünmüşler. Doğu Karahanlılar devletinin başına geçen Hakan ülkenin tamamının hükümdarı olup "*Arslan Kara Hakan*" unvanı almıştır. Batı Karahanlılar'ın başında ise "*Buğra Kara Hakan*" olarak bilinen ortak Hakan başa geçmiştir.¹³⁰ Karahanlı hanedanlığı yarı müstakil parçalar halinde idare edilmekte olup hanedanın en yaşlısı Büyük Kağan olarak tanınıyordu. 432/1040 yılında Büyük Kağanlar devri kapanarak memleket Doğu Kağanlığı, Batı Kağanlığı ve Fergana Kağanlığı olmak üzere üç kısımda idare edildi. Böylece Karahanlı Devleti hanedanlığını 609/1212 yılına kadar devam ettirdi.¹³¹

1.2.2.1. Batı Karahanlı Devleti

İbrahim b. Nasr tarafından 433/1041 yılında kurulan Batı Karahanlılar Devleti, İbrahim b. Nasr'ın babasının mirasını devralmasıyla birlikte "*el-Müeyyidü'l-Adl*" unvanıyla ve "*Tabgaç Buğra Kara Hakan*" lakabıyla anıldı.¹³² Başlangıçta, merkezi Maverâünnehir olarak bilinen Semerkant, Buhara, Keş, Çağâniyân, Huttal gibi şehirler Batı Karahanlılar'ın sınırları içinde yer alıyordu. Ancak sonraki dönemlerde, İbrahim b. Nasr, Doğu Karahanlılar'da yaşanan iç karışıklıklardan faydalanarak Ahsiket, Hocend, Özkent, İsficâb, Şâş, Binket ve Kuz Ordu (Balâsâgûn) gibi bölgeleri kendi topraklarına katmayı başardı.¹³³

¹²⁹ Ülki, *Başlangıçtan Günümüze Kadar İslam Tarihi*, 731.

¹³⁰ Kafesoğlu, Yıldız ve Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi (Osmanlılar Hariç)*, 28-30.

¹³¹ Pritsak, *Karahanlılar*, 262; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 332-35; Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, 52-56; Genç, "Karahanlılar", 17-18.

¹³² Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 303.

¹³³ Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, 17.

Batı Karahanlılar Devleti, İbrahim b. Nasr döneminde oldukça gelişmiş bir devlet olarak kabul edilir. İbrahim b. Nasr, devletin gelişimine büyük katkılar sağlamış ve birçok önemli yapıyı inşa ettirmiştir. Bu yapılar arasında devlet destekli medreseler ve hastaneler de bulunmaktadır. İbrahim b. Nasr, medreselerin ve hastanelerin kurulması için büyük çaba sarf etmiş ve bu müesseselerde çalışanlara destek sağlamıştır. Medreseler, ilim ve eğitim merkezleri olarak hizmet verirken, hastaneler ise sağlık hizmetlerinin sunulduğu kurumlardır. İbrahim b. Nasr'ın bu yapıları yaptırması, devletin ilerlemesi ve halkın refahı için önemli bir adımdır. Bu dönemde devlet destekli medreselerde çalışanlar, öğretim görevlileri, öğrenciler ve diğer personel olarak görev yapmışlardır. Aynı şekilde hastanelerde çalışanlar da doktorlar, hemşireler ve diğer sağlık personeli olarak görev almışlardır. İbrahim b. Nasr, bu müesseselerde çalışanlara maaşlar, imkanlar ve diğer destekleri sağlayarak onların çalışmalarını teşvik etmiştir.¹³⁴

Tabgaç Han İbrahim b. Nasr, felç rahatsızlığı nedeniyle hakanlıktan feragat etmiş ve yerine oğlu Şemsü'l-Mülk Nasr b. İbrahim geçmiştir. Şemsü'l-Mülk döneminde ülke, Doğu Karahanlılar'ın saldırılarına maruz kalmıştır. İki tarafın anlaşmaya varması sonucunda Hocend, iki ülke arasında sınır olarak kabul edilmiş olsa da, Şemsü'l-Mülk kısa süre sonra (465/1072) Fergana bölgesini geri almayı başarmıştır. Devrinin önemli sorunları arasında hanedan ailesi din adamları arasındaki çatışmalar yer almaktadır. Örneğin, Ebû İbrahim es-Saffâr (ö. 461/1068) hapsedilerek öldürülmüş ve büyük Haneî âlim Serahsî(ö. 483/1090) hapse atılmıştır. Ancak, devlet bu olumsuz gelişmelere rağmen fakihlere olan desteğini kesmemiştir.¹³⁵

Bu dönemde mimari alanda da önemli gelişmeler yaşanmıştır. Ribât-ı Melik ve Buhara'daki bahçeler, merkezi camiler ve imaretler bu dönemde inşa edilmiştir. Ayrıca, Şemsü'l-Mülk döneminde Maverâünnehir'de Selçuklu hâkimiyetini tanımıştır. Şemsü'l-Mülk Nasr b. İbrahim'in hükümdarlığı, bölgedeki iç ve dış zorluklarla mücadele ettiği karmaşık bir dönem olmuştur. Hem siyasi alanda hem de mimari ve kültürel alanlarda

¹³⁴ Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 332-35; Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, 52-56; Pritsak, *Karahanlılar*, 262.

¹³⁵ Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, 56-61.

önemli gelişmeler yaşanmış ve devletin dönemdeki yönetim tarzı, entelektüel çevre ve mimari yapılar gibi çeşitli unsurlar üzerinde etkisi olmuştur.¹³⁶

Şemsü'l-Mülk II. Nasr'ın ardından, Batı Karahanlılar Devleti'nin yönetimine kardeşi Tabgaç Han Hızır b. İbrahim (472-477/1080-1087) geçti. Daha sonra Tabgaç Han'ın oğlu Han Ahmed b. Hızır (477-482/1087-1089 ve 485-488/1092-1095) tahta çıktı. Ancak, Han Ahmed b. Hızır döneminde ülke içinde sorunlar yaşandı ve ulemayla anlaşmazlıklar ortaya çıktı. Semerkant Kadılık ve vezirlik görevlerinden birini üstlenen Ebû Nasr el-Kâsânî, Han Ahmed tarafından öldürtüldü.¹³⁷ Bu iç çekişmelerin sonucunda halk, Sultan Melikşah'a mektup yazarak yardım istedi. Sultan Melikşah, bu durumu fırsat bilerek 482/1089 yılında Buhara ve Semerkant şehirlerini kuşatarak Han Ahmed b. Hızır'ı yakalayıp İsfahan'a gönderdi. Sultan Melikşah, Batı Karahanlılar'ın topraklarına ilerleyerek bu bölgeleri de ele geçirerek Batı ve Doğu Karahanlılar'ı Selçuklular'a bağladı.¹³⁸ Han Ahmed b. Hızır, İsfahan'dayken kendi inançlarından dolayı Şîi Deylemliler tarafından etkilenmişti ve İslam diniyle ilgili mahkemede zındıklıkla suçlandı. Ardından ülkesine geri döndüğünde, kadı ve fakihlerin gözetiminde zındık (sapkın) olarak nitelendirilerek öldürüldü.¹³⁹ Bu olaylar, Batı Karahanlılar Devleti'nin iç mücadeleler ve dış müdahalelerle dolu karmaşık bir dönemini yansıtmaktadır. Sultan Melikşah'ın müdahalesiyle Selçuklular'ın bölgedeki etkisi artarken, siyasi ve dini anlaşmazlıklar devletin istikrarını zayıflatan önemli faktörler olarak görülmektedir.

Batı Karahanlı Devleti'nin son hükümdarı Hakan Mahmud b. Muhammed (530-536/1135-1141) döneminde, iç siyasi olaylar sırasında Karluklar'ın etkisi belirgin bir şekilde artmıştır. Hakan Mahmud, 531/1137 yılında Hocend sınırında Karahıtaylar'a yenilgi yaşamıştır. Aynı dönemde, Sultan Sencer'in yardımıyla yapılan Katvan savaşında Karluklarla birleşen Karahıtaylar'a bir kez daha mağlup olunmuş ve Batı Karahanlı Devleti, Karahıtay hâkimiyeti altına girmiştir.¹⁴⁰

¹³⁶ Pritsak, *Karahanlılar*, 263.

¹³⁷ Pritsak, 263.

¹³⁸ Genç, "Karahanlılar", 19.

¹³⁹ Coşkun, "Pritsak, Omeljan", 262.

¹⁴⁰ Hunkan, *Türk Hakanlığı (Karahanlılar) Kuruluş-Gelişme-Çöküş (766-1212)*, 301-2; Pritsak, *Karahanlılar*, 268.

Tarih boyunca Selçuklular, Karahıtaylar ve Harzemşahlar gibi farklı güçlerin hâkimiyetine maruz kalan Batı Karahanlılar, istikrar ve birlik sağlama konusunda başarısız olmuştur. Bu nedenle, rakiplerine karşı ortak bir tutum geliştirme şansı bulamamışlardır. Zengin ekonomik kaynaklara rağmen, merkezi otoriteyi sağlamlaştıramayarak parçalanmış ve nihayetinde son hükümdarı Kılıç Arslan Osman b. İbrahim'in (599-608/1202-1212), Harzemşah Alaaddin Muhammed b. Tekiş tarafından öldürülmesiyle Batı Karahanlı Devleti'nin tarihteki varlığı sona ermiştir.¹⁴¹

1.2.2.2. Doğu Karahanlı Devleti

423-448/1032-1056 dönemi boyunca ülkeyi yöneten Şerefü'd-devle Arslan Han, Süleyman Doğu Karahanlılar'ın ilk hükümdarı olarak görev yapmıştır ve aynı zamanda Hasan koluna mensup bir liderdir. Yaklaşık 24 yıl süren hükümlanlık dönemi boyunca, İslam inancında olmayan Türk kabileleriyle mücadele etmeye devam etmiştir. Kuzeydoğuda Basmıl, Yabaku ve Çomullar gibi bölgeler, Arslan Han'ın yönetimi altına alınmıştır. Aynı şekilde, Balkaş ve Aral gölü çevresi, belirli bir dönem için Karahanlılar'ın egemenliği altına girmiştir. 435/1044 yılında, Bulgar ve Balâsagûn arasında bulunan 10 bin çadırılık göçebe Türk topluluğu İslamiyet'i benimsemiştir. Arslan Han Süleyman, dindar bir hükümdar olarak tanınmış ve bilginlere büyük saygı göstermiştir; bu nedenle döneminde Balâsâgûn, Kâşgar ve Hoten gibi şehirler, bilim ve fenle ilgilenen bilim insanlarının toplandığı merkezler haline gelmiştir. Bunun yanı sıra, ona bağlı olan liderler tarafından yönetilen Talas, İsficâb, Özkent, Şaş, Hocend gibi bölgeler de ülkenin sınırları içerisinde bulunmaktaydı.¹⁴²

Doğu Karahanlılar'ın önemli hakanlarından biri olan Tabgaç Han Hasan b. Süleyman, ülkeyi 462-496/1074-1102 yılları arasında yönetmiştir. Hasan Han, bilime ve bilim insanlarına büyük bir önem veren bir hükümdardı. Özellikle Semerkantlı Ebû Muhammed el-Harkânî adlı bir fakihin Batı Karahanlılar'ın topraklarından Kaşgar'a kaçması ve orada hayatını sürdürmesi, araştırma konumuz olan, Yusuf Has Hâcib'in Türk dili, edebiyatı ve kültür tarihinin önemli kaynaklarından biri *Kutadgu Bilig*'i Kaşgar'da tamamlaması ve Hasan Han'a sunması, onun bilime olan ilgisinin bir göstergesidir. Bu

¹⁴¹ Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 392.

¹⁴² Pritsak, *Karahanlılar*, 257-59.

olaylar, Tabgaç Han Hasan'ın bilime verdiği değeri yansıtan önemli örneklerdendir.¹⁴³ Ayrıca, Kaşgarlı Mahmud (ö. V./XI. yüzyıl), Kaşgar şehrinde yetişmiş ve 466/1073 yılında başyapıtı *Dîvânü Lugâti't-Türk*'ü tamamlayarak halife Muktedî'ye sunmuştur. Aynı dönemde, Ebü'l-Fütûh Abdülgâfir b. Hüseyin el-Kaşgarî'nin de *Târîhu Kâşgar*¹⁴⁴ adlı bir eser kaleme aldığı bilinmektedir. 482/1089 yılında, Maverâünnehir'i zapt eden Sultan Melikşah'a Doğu Karahanlılar da bağlılık göstermiştir.¹⁴⁵

496/1102 yılında Tabgaç Han Hasan'ın vefatının ardından tahta oğlu Ahmed b. Hasan geçmiş ve Arslan Han unvanını almıştır.¹⁴⁶ Arslan Han, hükümdarlığı sırasında Kaşgar, Balâsagûn, Hoten ve Fergana bölgelerini fiilen yönetmiştir, ancak şeklen Selçuklulara bağlıydı. Halife Mustazhir Billah'a¹⁴⁷ gönderdiği elçi aracılığıyla hilafet makamından hil'at ve lakap almıştır. Arslan Han döneminde Karahıtaylar tehlikesi ortaya çıkmış olsa da bu tehdidi başarıyla bastırmıştır.¹⁴⁸

Arslan Han'ın ölümünden sonra tahta oğlu Han İbrahim b. Ahmed geçmiştir (522-555/1128-1160). İbrahim Han'ın döneminde Karahıtaylar'dan Gürhan Balasagun'u ele geçirerek burayı Karahıtay başkenti haline getirmiş ve kendisi de "Büyük Kağan" unvanını almıştır. Han İbrahim b. Ahmed, başşehri Kaşgar olduğu için ülkeyi bu şehirden yönetmek durumunda kalmıştır. Bu süreç, Batı Karahanlılar'ın da Karahıtaylar'a tâbi olmasıyla sonuçlanmıştır. Sonraki süreçte, Naymanlar'a bağlı Güçlük Han, ülkeyi ele geçirmiş ve 607/1211 yılında Arslan Han Ebü'l-Feth Muhammed'in ölümüyle Doğu Karahanlılar'ın varlığı sona ermiştir.¹⁴⁹

1.2.2.3. Fergana Hanlığı ve Karahanlılar'ın Sonu

Karahanlı İmparatorluğu'nun 434/1042'de ikiye bölünmesi sonrasında, Fergana bir süre Batı Karahanlılarının kontrolü altında kalmıştır. Ancak daha sonra Doğu Karahanlılarının egemenliği altına giren Fergana'da 536/1141 yılında Kara Hitayların Maverâünnehir'i

¹⁴³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 9/520.

¹⁴⁴ Bkz. Karşı, *Mülhakâtü's-Şurâh*, 131.

¹⁴⁵ Pritsak, *Karahanlılar*, 261; Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, 62-69.

¹⁴⁶ Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 221.

¹⁴⁷ El-Mustazhir Billah, 568/1172 yılında dünyaya gelmiştir. 623 yılında hükümdarlık dönemi başlamış olan bu 36. Abbasi Halifesi, 625/1226 tarihinde vefat etmiştir. Geniş bilgi için bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 10/226-233.

¹⁴⁸ Hunkan, *Türk Hakanlığı (Karahanlılar) Kuruluş-Gelişme-Çöküş (766-1212)*, 372-90.

¹⁴⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 9/520-521.

işgal etmesiyle birlikte, merkezi Özkent şehri olmak üzere bağımsız bir Karahanlı devleti daha kurulmuştur. Bu devletin hükümdarları genellikle “Tuğrul Kara Hakân” unvanını kullanmışlardır. Bu devleti kuran hanedanın bazı hükümdarları hakkında bilgimiz yetersizdir. İlk hakanları, Batı Karahanlı hakanı Hasan b. Ali’nin üçüncü oğlu olan Hüseyin b. Hasan’dı. Ancak bu hanedan hakkındaki bilgiler oldukça sınırlıdır ve 609/1212 yılından sonra tamamen kesilmiştir.¹⁵⁰

1.2.3. Karahanlı’larda Devlet Yönetimi

Bu devletin teşkilatı, uzun bir süre içinde gelişerek olgunlaşan Türk hakimiyet anlayışından etkilenmiştir. Türk hakimiyet anlayışı, hükümdara Tanrı bağıışı bazı vasıfların olduğu inancıyla şekillenmiştir. Bu vasıflar, hükümdara Tanrı tarafından ilahi bir lütuf olarak verilen idare etme hakkını içerir. Türk hükümdarı, bu nedenle Tanrı’nın yeryüzündeki temsilcisi gibi kabul edilir. Bu düşünce, İslam dininde özellikle Abbasiler döneminde gelişen ve halifeyi yeryüzünde Allah’ın gölgesi olarak gören anlayışa benzerlik gösterir ve Türklerin İslam dinini benimsemelerinde büyük etkiye sahiptir. Bu bakımdan, devlet teşkilatı da Türk hakimiyet anlayışının etkilerini taşır ve hükümdarın Tanrı’nın lütfuyla yönetildiği inancı temel alınır.

Karahanlılar devrinde Türklerin ideal hükümdar tipi, onların erdem olarak kabul ettikleri yüksek ahlaki değerleri ve diğer üstün vasıfları şahsında toplayan kişidir. Hükümdardan beklenen bazı özellikler şunlardır:

1. Halkı zengin kılarak refah içerisinde yaşatmak asıl bulunması gereken özelliklerdendir. Devleti yani idare ettikleri toprakları aç bırakmamaları müreffeh kılmaları Tanrı buyruğu olarak telakki edilmiş hatta bu hususu Yusuf Has Hâcib kendi eserinde şu şekilde ifade eder:

...

“İlinde biri gece kalırsa aç

Onu senden sorar Allah, gözünü aç”¹⁵¹

¹⁵⁰ Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, 31-32.

¹⁵¹ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, 384.

...

“Kendi çıkarını düşünme, halkın çıkarını düşün

Halkın çıkarı içindedir kendi çıkarın”¹⁵²

...

şeklindeki ifadeler de hükümdarın halkı refaha ulaştırmanın, fakirlikten kurtarmanın göstergesidir.

2. Türk tarihi hakimiyet telakkisinde olduğu gibi, bu devletin idare felsefesinde hükümdarların ikinci önemli vazifesi Kanunları düzenleyip tatbik ederek dirlik ve düzeni sağlamak, adaleti temin etmek olmuştur. *Kutadgu Bilig*’de yer alan şu beyitlerde kanunların idrak edilmesine dikkat çekilmiştir.

...

“Hükümdarlık ve büyüklük çok iyi bir şeydir.

Fakat daha iyi ve büyük olan kanundur.

Asıl mühim olan ise kanunu eşitlikle tatbik etmektir”¹⁵³

...

Bu ifadeler söz konusu devrin kanun ve adalet anlayışı hakkında fikir vermektedir.

3. Savaş kuvvetlerini daimî bir şekilde diri tutarak fetihler yapmak da tarihi geleneğe uygun olarak Karahanlı hükümdarlarının en önemli vazifelerinden olmuştur. Karahanlıların devlet gücü de savaşlara dayandığını ifade edebiliriz. Yusuf da eserinde:

...

“Kılıç il alır, zafer kazanır Kalem ili düzenler, hazine kurar”¹⁵⁴

...

¹⁵² Yusuf Has Hâcib, 396.

¹⁵³ Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, 168.

¹⁵⁴ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, 213.

ifadesi de bu anlayış içerisinde.

4. Yusuf Has Hâcib'in eserinden yola çıkarak tespit edilen Türk yönetim sistem felsefesine göre, vatandaşların hükümdar üzerinde bazı hakları bulunmaktadır. Bunlar: Para gücünün ayarını korumak, halkı adil kanunlarla idare etmek, zorbalığa yol vermemek, bütün ticaret yollarını koruma altına alarak haydutların ve yol kesicilere fırsat vermemek. Hükümdarın yerel halk üzerindeki haklarına gelince: Hükümdarın emirlerine hürmet etmek, hazinenin hakkını gözetmek ve vergileri zamanında vermek, ülke başçısının dostuna dost ve düşmanına düşman olmak hükümdarı temel hakları olarak sayılır.¹⁵⁵

Karahanlılar döneminde saray teşkilatı oldukça gelişmişti. Saray, hükümdarın ikamet ettiği yer olmanın yanı sıra, idari ve askeri işlerin yürütüldüğü bir merkezdi.

Ulu Hâcib: Büyük Hâcib veya Baş Hâcib emrindeki buyruk verebilme yetkisine sahip olan memurlardan oluşan genişçe bir kadronun ismi olup yapacağı vazifeler şunlardan ibarettir. Rütbesi en yüksek olan beylerden en yoksul kimselere kadar herkesin derdini dinlemek bu Hâciblik unvanını Kaşgarlı Mahmud: *'Bu işler çok itimat getiren işler olduğu için Hâcib unvanına Tayangu diyorlardı ki kendisine güvenilen, dayanılan itimat edilen birisi'* manalarını vermektedir.¹⁵⁶

Kapucubaşı: Saraydan Hâcib'likten sonra gelen büyük devlet memurudur. Başlıca hizmetleri ise, saray hizmetçilerini seçmek, her türlü tehlikeye karşı padişahın can güvenliğini sağlamak.¹⁵⁷

Emiri Candar: Kapucubaşının emrinden çıkmaksızın onun emirlerini yerine getirmek ve sarayın gündüz ve gece nöbet işlerini hükümdarın saray dışındaki korunması işini yapmaktaydı.¹⁵⁸

¹⁵⁵ Genç, "Karahanlılar", 174.

¹⁵⁶ Aliev, "Duhovnoye Naslediye Srednevekovih Uçyonih-Entsiklopedistov Tsentralnoy Azii", 86-88.

¹⁵⁷ Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, 302.

¹⁵⁸ Genç, 303.

Silahtar: Kapucubaşının emrinde sarayın silah deposunu idare ederek, silah yapımı işleri ile meşgul olur aynı zamanda hükümdarın silahlarının bakım işlerini de o yürütürdü.¹⁵⁹

Alem Başlar Er (Alemdar): Alemdar da Kapucubaşının emrinde hareket eder, barış zamanlarında devletin ve hükümdarın bayrak ve sancaklarını hazırlardı. Savaş esnasında ise safların önünde bulunarak, harekâtın sevk ve idaresinde en önemli unsurlardan biri olarak vazife almaktı.¹⁶⁰

Aşbaşçı: Karahanlı Devletinin en önemli makamlarının biri de aşçıbaşılık olduğu anlaşılır. Mutfağın sevk ve idaresi ile yemeklerin pişirilmesine nezaret yürütmek, hükümdarın sofrasını veya ziyafet sofralarını hazırlamakta sorumlu birisi olarak tanınır.¹⁶¹

Câmedâr: O döneme ait metinlere bakıldığı zaman, saray terzihanesini idare eden birisi olduğu anlaşılmaktadır.¹⁶²

Yuğruş (Vezir): Karahanlı Devlet Teşkilatında hükümdar adına çeşitli devlet işlerini yürütmekle vazifelendirilen devlet veziri olarak tanınır. Yusuf Has Hâcib'in kayıtlarından anlaşıldığına göre Karahanlılarda birisine devlet vezirliği verilmek üzereyken münasip bir unvan ile tuğ, davul, zırh, hilat süslü at eğeri ve en mühim olarak ise devlet vezirlik mührü takdim edilirdi. Bu hususta devlet *Kutadgu Bilig*'de bazı imalar bulunmaktadır.

...

“Vezirlik verilir de iktidar eline geçerse

*Kötü töre kurma, yumuşak ve düzgün ol*¹⁶³

Kuşkusuz gereklidir beye vezir

Vezir iyi olursa bey rahat uyur

Vezirdir yüklenen beylerin yükünü

¹⁵⁹ Genç, 303.

¹⁶⁰ Genç, 303.

¹⁶¹ Genç, 303-4.

¹⁶² Genç, 305.

¹⁶³ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, 312.

Vezirdir sağlam tutan, beyliğin kökünü”¹⁶⁴

...

Vezirlerin başlıca vazifeleri: Memleketi tanzim ederek, doğru kanunlar ile idare edip, düzeni her zaman sağlayabilmektir. Halkı huzura kavuşturmak, hükümdarın adını iyilikle halk arasında yaymak, zengin bir devlet hazinesi meydana getirmek ve ülke sınırlarını genişletmek gibi önemli vazifeleri bulunmaktaydı. Keza, devlet vezirlerine eşlik edecek bazı unvanlardan bahsedecek olursak: Ağıcı (Hazine işlerinin sorumlusu), Tamgaçı (Mühürdar) hükümdarın iç ve dış siyasetindeki haberleşmelerini yürütür aynı zamanda mühürdarın elinde Bitigçi ve Ilımgı ünvanlı kâtipler çalışırdı.¹⁶⁵

Karahanlı Devleti’nin askeri teşkilatı, Saray muhafızları, Hassa ordusu, Hanedan mensupları ile valilerin ve diğer devlet adamlarının kuvvetleri ve devlete bağlı Türk mensup kuvvetlerinden oluşuyordu. Bu dört ana unsur, farklı görev ve sorumlulukları üstlenerek devletin güvenliğini sağlamak için bir arada çalışıyorlardı. Saray Muhafızları, hükümdarın kişisel güvenliğini korumakla görevliydi, Hassa Ordusu ise genel anlamda askeri bir güçtü ve sınır güvenliğini sağlıyordu. Hanedan mensupları ile valilerin ve diğer devlet adamlarının kuvvetleri, yönetim merkezinde güvenliği sağlamakla görevliydi. Son olarak, Devlete bağlı Türk mensup kuvvetleri ise bölgesel düzeyde güvenliği sağlamak için görevlendiriliyordu.¹⁶⁶

Karahanlı ordusunun sefer hâlindeki durumu ilk önce ordu kuvvetlerinin önüne *Yezek* adı verilen bir ordu kuvveti gider, bu kuvvetin önünde ise *Yelim* adı verilen küçük keşif kolları yer almaktadır.¹⁶⁷ Ordunun sağında sollunda ve arkasında emniyeti sağlamakla vazifelendirilen gruplardan bahsedilir. Bunu da *Kutadgu Bilig* şu şekilde ifade eder:

...

“Güvenilir erleri koy öne, arkaya

¹⁶⁴ Yusuf Has Hâcib, 176.

¹⁶⁵ Saul Matveevič Abramzon, *Kırgız cana Kırgızstan Tarihı Boyunça Tandalma Emgekter*, çev. S. Mambetaliev, M. Sulaymankulov (Bişkek: Kırgızstan-Soros Fondu, 1999), 126-30.

¹⁶⁶ Genç, “Karahanlılar”, 176.

¹⁶⁷ Saul Matveevič Abramzon, *Kırgız cana Kırgızstan Tarihı Boyunça Tandalma Emgekter*, 130; Tekinoğlu, *İlk Müslüman Türk Devleti Karahanlılar*, 102.

Bir kısmını da yerleştir sağına soluna ”¹⁶⁸

...

Ordunun konaklayacağı yere de *Han Toyu* ismini verdiği anlaşılır. Geceleri de dűřmanın gözcűlerini ileri gelen kol başçılarını yakalamak için *Tutgak* adını taşıyan bir grup gönderilir.

Eski Türk hanlıklarında olduğu gibi Karahanlılarda da bin birlikten oluşan gruba komut veren veya binden fazla orduyu yöneten komutana Su-Başı ismi verilmiştir. Karahanlılarda Su-Başı komutasında bulunan askerlerin dört ile on iki bin askerden oluştuğu söylenmektedir.¹⁶⁹

Yusuf Has Hâcib iyi bir Su-Başı komutanında bulunması gereken özellikleri şu şekilde aktarmaktadır:

...

“ şu birkaç tavır gerekli kumandana

Orduyu yönetmek ve karřı çıkmak için dűřmana

Bak savaşta aslan yürekli olmalı

Dövűřürken bileđi kaplan pençesi gibi olmalı

Domuz gibi inatçı, kurt gibi güçlü

Ayı gibi azılı, yaban öküzü gibi kinci

Yine hileci olmalı kızıl tilki gibi

Erkek deve gibi kin gütmeli

Saksağandan daha tedbirli tutmalı kendini

Kaya kuzgunu gibi gözünü uzaklara çevirmeli ”¹⁷⁰

...

¹⁶⁸ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, 189.

¹⁶⁹ Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, 276.

¹⁷⁰ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, 179.

Yukarıda da görüldüğü gibi Karahanlıların devlet yönetim sistemi ve askeri yapı şekli Yusuf Has Hâcib'in eserinde de geniş bir şekilde yansıtılmıştır. Genel mahiyeti ile Karahanlı devletinde devlet anlayışı İslam'ı benimsemeden önce de İslam'daki halifeye verilen değer ve anlayışa yakın olduğu belirtilmiştir. Aynı zamanda Karahanlıların devlet anlayışında devletteki bütün oluşumun halk ve halkın iyiliği için, refah bir yaşam kurma yönünde düzenlendiği vurgulanması gereken unsurlardandır.

1.3. Karahanlılar'ın İslam'ı Yayma ve Savunma Faaliyetleri

Türklerin İslam dinine toplu halde girmeleri Karahanlılar döneminde hızlanmıştır. Bu devlet sınırları içerisinde yaşayan Türk boyları İslam'la tanışmışlar ve halkın yaşam tarzında önemli değişiklikler ortaya çıkmıştır. 226/840 yılında Kırgızlar tarafından yıkılan Uygur Kağanlığının yerini Kırgız Kağanlığı almıştır.¹⁷¹ Bu dönemde, merkezi Ötüken'de olan Kırgız Kağanlığı kurulmuş ve aynı zamanda Karahanlılar Devleti de tarih sahnesine çıkmıştır.¹⁷² Kırgız Kağanlığı,¹⁷³ bir yandan Karahanlılar ile komşu olması, diğer yandan Tiyan Şan Kırgızlarının Karahanlılar Devleti topraklarında yaşaması sebebiyle İslam'a topluca girerek din anlayışlarının şekillenmesinde ilk Türk-İslam devleti olan Karahanlılar'ın önemli bir etkisi olmuştur. Karahanlılar dönemi, ekonomik, toplumsal, kültürel ve bilimsel açıdan önemli gelişmelere tanıklık etmiştir. Gelenek ve görenekler, İslam'a uygun bir şekilde yeniden yorumlanarak Türk-İslam uygarlığının temelleri atılmıştır.

VI/X. yüzyılın başlarında, İslam Türk Hakanlığı coğrafyasında batıda Seyhun boylarından doğuya doğru yayılmaya başlamıştır. Abbasilerin askeri seferlerinin yerini, İslam'ı tebliğ için gerekli donanımına sahip kurumsal yapılar ve bu yapılar aracılığıyla yetişen Müslüman Sufi vaizler almıştır. Aynı zamanda, Türk hakanlığının bürokrasisini oluşturan unsurlar da soyca Seyhun nehri ötesindeki Türklere yabancı değildi.¹⁷⁴

¹⁷¹ Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, 4-5; Yazıcı, *İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi*, 130.

¹⁷² Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, 34.

¹⁷³ *Kırgız Kağanlığı*, 8. yüzyılın sonlarından 9. yüzyılın ortalarına kadar Orta Asya'da var olan bir Türk devletidir. Kırgızlar, bugünkü Kırgızistan, Kazakistan ve Çin'in batısında yaşamaktaydılar. Bkz. Saul Matveevič Abramzon, *Kırgız cana Kırgızstan Tarihi Boyunça Tandalma Emgekter*, 198-200.

¹⁷⁴ Yakubî'ye göre, daha birkaç asır önce Halife Mehdî (158-169/775-785) vasıtasıyla Karluk Hükümdarı Müslüman olmuştu. Yakubî, *Tarihu'l-Yakubî*, 2/495. Aynı halife döneminde Oğuz Türkleri İli ve Çu havzasından Mâverâünnehir bölgesine gelerek İslam'ı kabul etmişler. Bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 11/155; Hunkan, *Türk Hakanlığı (Karahanlılar) Kuruluş-Gelişme-Çöküş (766-1212)*, 115.

Bize göre bütün bu çerçevede, ipek yolu güzergahı üzerinde bulunan Karahanlılar'ın siyasî istikrarı, zengin Müslüman tüccarların ülkenin farklı bölgelerine kolayca seyahat etmelerine izin vermiştir. Bu tüccarlar, bozkırlarda inşa ettikleri yollarda, tüccar kılığına girmiş Müslüman Sufi vaizlerin sattığı İslam medeniyetine ait ürünleri sunarak Allah'ın birliğine inanmayı kolaylaştıran bir model ortaya koymuşlardır. Atlı çoban veya konar-göçer Türk boylarına, İslam medeniyetini anlamalarını sağlayacak bu ürünler, cennet vaadiyle beraber sunulmuştur. Herhangi bir dine mensup olmayan atlı çoban Türk boylarının sosyal ve ekonomik yapılarında dinin rolü ve bağlayıcılığı, yerleşik topluluklara göre daha zayıftı. Bu nedenle, daha iyi bir hayat umuduyla din değiştirme eğilimindeydiler ve geride bıraktıkları geleneksel inançlar yerine İslam'ı benimsemeye başlamışlardır. Bu süreçte, İslam'ın yayılmasında ve kabulünde, dinî mesajları taşıyan tüccarlar ve Sufi vaizlerin rolü oldukça etkili olmuştur. Sınır şehirlerine gelen Müslüman tüccarlar ve Sufi vaizler ticaret için gelmiş olmalarının yanı sıra bu bölgelerde yerel halkla birlikte yaşamayı da tecrübe etmişlerdir. Bu süreçte, halkın geçiminden sorumlu olan boy beylerinin siyasi hedefleri, İslam'ın değerleri ve öğretileriyle bütünleşmeyi zorunlu hale getirdiğinde, İslam'ın yayılmasının daha da etkili olduğu görülmüştür. Bu şekilde, Seyhun nehri ötesindeki Türkler arasında kitlesel olarak İslam'a geçiş haberlerinin İslam kaynaklarında yer alması normal bir durumdu. Bu dönemde İslamlaştıran ve İslamlaşan topluluklar arasındaki şartlar, geçmiş asırlara göre daha uygun hale gelmişti. Bu bağlamda, hâlâ Şaman kültürü ve inancını koruyan Türk Karahanlı ülkesi, İslam'ın kabul edilmesi için gerekli ortamı uzun bir süre önce oluşturmuştu. Artık Müslüman tüccarlar ve Sufi vaizlerin çabaları, bu ortamda daha rahat bir şekilde etkili oluyordu ve toplu ihtida haberleri İslam kaynaklarında yer almaya başlamıştı. Bu süreçte, Türkler arasında İslam'ın yayılmasında ve kabulünde olumlu bir gelişme görülmekteydi.

Satuk Buğra Han, Karahanlılar devletinin İslam'ı benimsemesinde önemli dönüm noktası yaratmıştır. Onun döneminde İslam dini devlet genelinde resmî din olarak atanmıştır. Konumuz açısından Satuk Buğra Han'ın dönemi özellikle İslam dininin gelişmesi önem arz eder. Bu bağlamda Satuk Buğra Han dönemini ayrıca İslam'a yaptığı hizmetleri, dönemin dinî açıdan gelişmelerini bir sonraki bölümde ele alacağız.

Karahanlılar devletinin ilk Müslüman Türk Hakan'ı Abdülkerim Satuk Buğra Han, 344/955 yılında vefat etti. Yerine oğlu Arslan Han Musa b. Satuk (Türkçe ismiyle

Baytaş) tahta geçti. Onun “*Arslan Han*”¹⁷⁵ ve “*Hanlar Hanı*”¹⁷⁶ unvanlarını taşıması onun saltanat döneminde Balasagun’un ele geçirilerek ülkede birlik ve istikrarlığın sağlandığı, İslam’ın resmî din olarak bütün ülkede tanındığı anlama gelmektedir.¹⁷⁷ Satuk Buğra Han’ın diğer oğlu İlig Tonga Süleyman ise, Taraz ve Kaşgar’da bulunarak, ülkenin batı tarafında Sâ mânilerle ilişkileri yürütüyordu.

Baytaş Arslan Han Musa döneminde yaşanan önemli bir olay, Semânî’nin belirttiği gibidir: “Ebu’l-Hasan Muhammed b. Süfyan b. Muhammed b. Mahmûd el-Edib el-Kâtib el-Kelemâtî¹⁷⁸ 340/951-952 yılında Nişâbûr’dan ayrılarak, Buhara’ya gelmiş ve burada birkaç yıl kaldıktan sonra Hanlar Hanının yanına gitmiş, oradaki sultanlara bağlanmıştır. 350/961-962 yılından önce vefat etti.”¹⁷⁹ Bu bilgiyi öne çıkaran en önemli nokta, İbnü’l-Esir’in 349/960-961 yılı olaylarında kaydettiği “*Bu yılda Türklerden yaklaşık iki yüz bin oba İslam dinine girdi*”¹⁸⁰ haberidir. Bu dönemde, fıkıh ve kelâmın önde gelen ismi olan Kelemâtî’nin, Baytaş Arslan Han Musâ’nın huzurunda bulunması, İslam’ın Türk hükümdarlığı tarafından daha da benimsendiğini göstermektedir. Bu bağlamda, ülkenin siyasi birliğiyle uyumlu bir şekilde, Kelemâtî’nin desteğiyle beraber, ülke genelinde İslam’ın resmî bir din olarak kabul edildiği söylenebilir.

Devletin hükümdarlarının Müslüman olmasından dolayı, Karahanlı Devleti’nin komşu bölgelerinde de etkiler gözlenmiştir. Yukarıda söylenilen iki yüz bin Türk halkının çoğunluğu Karahanlı Devleti’nin hâkim bulunduğu bölgelerde yaşayan Yağma, Karluk, Çiğil ve Tuhsı gibi Türk kavimleridir.¹⁸¹ Bu olay, İslam’ın devletin yönetiminden ve liderlerinden halka kadar olan etkisini gösteren önemli bir göstergedir. Musa b. Satuk’un liderliği ve İslam’ın yayılmasındaki başarıları, komşu bölgelerdeki Türk ailelerinin de İslam dinine girmesini teşvik etmiştir. Bu dönemde, İslam’ın yayılma hızı ve etkisi büyük ölçüde artmış ve çevre bölgelere de ulaşmıştır. Bu da, Karahanlı Devleti’nin İslam’ın

¹⁷⁵ Karşî, *Mülhakâtü’s-Şurâh*, 132.

¹⁷⁶ Sem’anî, *el-Ensab* (nşr. Abdullah Omer el-Barûdî), 65.

¹⁷⁷ Hunkan, *Türk Hakanlığı (Karahanlılar) Kuruluş-Gelişme-Çöküş (766-1212)*, 124-25.

¹⁷⁸ Pritsak, Musa b. Satuk’un İslamlaştırma hareketinde Ebu’l-Hasan Muhammed b. Süfyan el-Karamâtî’nin de önemli bir rol oynadığını ifade etmektedir. Bkz. Pritsak, *Karahanlılar*, 267.

¹⁷⁹ Sem’anî, *el-Ensab* (nşr. Abdullah Omer el-Barûdî), 458-59.

¹⁸⁰ İbnü’l-Esir, *el-Kâmil fi’t-târih*, 8/460; Ebu Ali Ahmed b. Muhammed (öl. 421/1030) Miskeveyh, *Tecâribü’l-Ümem ve Teâgubü’l-Hümem* (Mısır, 1915), 2/181; Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, 9.

¹⁸¹ Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, 9.

yayılmasına önemli bir katkı sağladığını ve İslam'ın bu bölgelerde daha da yaygınlaştığını gösterir.

Musa b. Sâtuk, yaklaşık 382/992 yılında vefat etmiş¹⁸² ve yerine Karahanlı Devleti içinde ilk kez ortaklık sistemi ihdas eden oğlu Ebu'l-Hasan b. Ali tahta geçmiştir. Ebu'l-Hasan b. Ali, yönetimde kendisine ortaklık vererek kardeşinin oğlu Buğra Han el-Hasan b. Süleyman'ı yanında tutmuştur. Ebu'l-Hasan, babasının izinden giderek, Müslüman olmayan Türk kabileleriyle mücadele geleneğini devam ettirmiş ve onlara karşı cihada çıkmıştır.¹⁸³

Bu Sultan'ın gerçekleştirdiği faaliyetlerden biri, kardeşinin oğlu Kral Buğra Han liderliğinde Sâmanî Devleti hakimiyeti altındaki İslam bölgelerine ve batıya doğru iki askeri sefer düzenlemesidir. Bu iki saldırı da başkent Buhara'¹⁸⁴yı hedef almıştır. Birinci saldırı 382/992 yılında gerçekleşmiş ancak başarısızlıkla sonuçlanmıştır.¹⁸⁵ İkinci saldırı ise aynı yılın ardından yapılmış ve Sâmanîler'in başkentini işgal ederek tamamlanmıştır.¹⁸⁶ Bu zafer, Ebu'l-Hasan'ın liderliğindeki Karahanlı Devleti'nin gücünü ve etkisini göstermiştir.

Buğra Han, 383/993 yılında, Buhara'dan Kaşgar'a dönüşü sırasında vefat etti.¹⁸⁷ Ancak kardeşinin oğlu Kral Ebu'l-Hasan Ali b. Musa, Müslüman olmayan Türk kabilelerine karşı yürüttüğü savaşlardan birinde, 388/998 yılında şehit düşene kadar yönetimi sürdürdü. Omeljan Pritsak'a göre, ona "*el-Harîku 'ş-Şehid*"¹⁸⁸ olarak bir lakap verildi.

Ebu'l-Hasan Ali'nin vefatında geride dört erkek çocuğu kaldı. Ahmed Toğan Han, Nasr İlek Han, Mansur Arslan Han ve Muhammed. Ebu Nasr Ahmed b. Ali Toğan Han, kardeşleri arasında yaşça en büyük olduğu için babası Buğra Han'ın vefatından sonra (388-408/998-1018) yılında Karahanlı Devleti tahtına geçti.¹⁸⁹ Ancak kardeşi Nasr b. Ali İlek Han, 389/999 yılında Mâverâünnehir'i istila etti ve Sâmanî Devleti'nin temellerini

¹⁸² Hunkan, *Türk Hakanlığı (Karahanlılar) Kuruluş-Gelişme-Çöküş (766-1212)*, 127.

¹⁸³ Pritsak, *Karahanlılar*, 254.

¹⁸⁴ O dönemdeki en önemli şehirlerden birisi idi. Günümüzde Özbekistan sınırları içerisinde yer alır.

¹⁸⁵ Muhammed b. Ali b. Muhammed (öl. 580/1185) İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâü fi Târihi 'l-Hulefâi thk. Kasım es-Sâmirâi* (Riyad, 1982), 183.

¹⁸⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi 't-târîh*, 9/95-100.

¹⁸⁷ İbnü'l-Esîr, 9/100.

¹⁸⁸ Pritsak, *Karahanlılar*, 254.

¹⁸⁹ Pritsak, 254.

yıktı.¹⁹⁰ Bu gelişme, Karahanlı Devleti'nin gücünü ve etkisini daha da artırmış ve bölgedeki siyasi dengelerde önemli bir değişime yol açmıştır. Nasr İlek Han'ın başarısı, devletin sınırlarını genişlettiği ve gücünü daha da pekiştirdiği anlamına gelmektedir.¹⁹¹

Karahanlı Hakanlarının İslam'a yönelik tutumları, Sâ mânî Devleti hatiplerinin halkı Karahanlılara karşı savaşmaya ve Sâ mânîlere yardım etmeye çağırımlarına rağmen, Buhara başkentinde Sâ mânîler'in hakimiyet kurmasının ana nedenleri arasında sert bir direnişle karşılaşmamalarıdır. Karahanlılarla savaşma isteğiyle fakihlere danışan Sâ mânî devletinin önde gelenleri, fakihlerin tavsiyeleri doğrultusunda bu eylemlerden alıkonuldular. Fakihler, *“Eğer Karahanlı Devleti din hususunda bir mücadele içinde olsaydı, o zaman onlarla savaşmak gerekli olurdu; ancak dünyevi meselelerdeki anlaşmazlıklar için bir Müslüman'ın kendi canını tehlikeye atıp kanını dökmesine izin yoktur. Üstelik onların yönetimi olumlu ve dinleri de doğrudur. Dolayısıyla, fitneden uzak durmak en doğru tercihtir.”* şeklinde ifade ettiler.¹⁹²

Batılı araştırmacılardan¹⁹³, *“Sâ mânî Devleti'nin çöküşünden sonra, İslam dininin Karahanlılar tarafından doğuda yeni bir ivme kazandığına dikkat çeker. İslam, Türkistan'ın birçok bölgesine yayıldı. Bu bölgesel yayılma, İslam devletlerinin liderlerine bağlıdır ve en öne çıkanlardan biri Nasr b. Ali İlek Han'dır. Onun yönetimi altında İslam, bu bölgelerde hızla yayılmıştır.”*¹⁹⁴

Karahanlıların Mâverâünnehir beldelerini ele geçirmesiyle, Gazneli Sultan Mahmud¹⁹⁵, bu devletin yöneticilerinin ve alimlerinin inançlarını ve mezhep eğilimlerini anlamak için Karahanlı hükümdarı İlek Han'a bir mektup yazdı.¹⁹⁶ Mektupta şunlar yazılıydı:

¹⁹⁰ Ebu Nasr Muhammed b. Abdülcebbâr (öl. 427/1036) el-Utbî, *Târihu Yemînî* (Lahor, 1882), 135; Aksu, “Karahanlılar ve İslam'ın Yayılmasındaki Katkıları”, 281-309.

¹⁹¹ Sâ mânî Devletinin çöküşü ile ilgili bilgi için bkz. Clifford Edmund Bosworth, *The History of the Saffarids of Sistan and the Maliks of Nimruz (247/861 to 949/1542-43)* (Costa Mesa, Calif: Mazda Pub, 1994), 467.

¹⁹² Ebu'l-Hüseyn Hilâl b. el-Muhsin (öl. 448/1056) es-Sâbî, *Târihu's-Sâbî, Miskeveyh'in kitabına ilişkin* (Kahire, 1919), 41-42; Aksu, “Karahanlılar ve İslam'ın Yayılmasındaki Katkıları”, 281-309.

¹⁹³ Edward Denison Ross ve Francis Henry Skrine, *The Heart of Asia* (New York, 1973), 119.

¹⁹⁴ Aksu, “Karahanlılar ve İslam'ın Yayılmasındaki Katkıları”, 281-309.

¹⁹⁵ Mahmud Gaznevî, Gazneliler Devleti'nin ikinci hükümdarı olarak 388-421/998-1030 yılları arasında hüküm sürmüştür.

¹⁹⁶ el-Arûzî es-Semerkindî (öl. 552/1157) en-Nizâmî “*Cehâr Makale*” adlı kitabında Sultan'ın, mektubunu Kral Buğrahan'a gönderdiğini belirtmektedir. Ancak, aslında İlek Han'a yönlendirilen bu mektup, Kral Buğrahan'ın 383/993 yılında vefat etmiş olması sebebiyle doğal olarak İlek Han'a gönderilmiştir.

“Nübüvvet, velâyet, din, İslam, iman, ihsan, takva, emri bilma’ruf nehyi ani’l münker, sirât, mîzân, rahmet, şefkat, adalet ve fazilet nedir?”¹⁹⁷ Sultan Mahmud’un böyle bir talebi, Mâverâünnehir’deki alimlerin ve yöneticilerin düşünce ve değerlerini anlamak için yöneltilmişti.

Hakan, mektubun içeriğini öğrendiğinde, Mâverâünnehir’in her tarafından fakihleri çağırdı ve bu kavramların anlamları hakkında onlarla tartıştı. Fakihler, bu soruların cevaplarını açıklayacak risaleler yazmakla görevlendirildi ve dört ay süre istediler. Ancak Hakan’ın Müslüman hatiplerden ve seçkin insanlardan biri olan, aynı zamanda Muhammed b. Abduh el-Kâtib olarak bilinen katibi, sadece iki kelimeyle cevap verebileceğini söyledi. İslam’ın ve doğunun ileri gelenleri, katibin bu isteğini kabul ettiler ve onun cevabını takdir ettiler. Katib’in yazdığı cevap’ta şu ifadeler yer almaktıydı: “Allah’ın emrine ta’zim; yaratıklarına şefkat.” Fakihler bu cevaba hayran kaldılar ve “Bu mükemmel ve kapsamlı bir sözdür” dediler. Hakan, bu cevaptan memnun oldu ve fakihlerin cevabına artık ihtiyaç duymadı. Cevap, Gazne’ye ulaştığında, herkesin bu yerinde ve etkileyici cevaba ittifak ettiği görüldü.¹⁹⁸

403/1013 yılında Nasr b. Ali İlek Han’ın vefat etmesiyle,¹⁹⁹ Karahanlı Devleti yönetimi kardeşi Ahmed Toğan Han’a geçti. Nasr, hemen Gazneli Sultan Mahmud ile barış anlaşmasına girişti. Bu anlaşmaya girişmesinin amacı, cihadı gerçekleştirme arzusuuydu. Gazneli Mahmud’a şöyle dedi: “Senin Hind gazvesiyle, benim de Türklerle savaş ile uğraşmamız ve birbirimizle uğraşmaktan vazgeçmemiz, İslam’ın ve Müslümanların yararınadır.” Gazneli Mahmud da, Nasr’ın bu isteğine olumlu yanıt verdi. Böylece aralarındaki çekişme sona erdi, inanç bağları güçlendi ve her ikisi de Müslüman olmayanlarla savaşmaya odaklandılar.²⁰⁰

Çin’den Türkistan’a gelerek Karahanlı Devleti’ne bağlı bazı bölgeleri ele geçiren Müslüman olmayan Türkler²⁰¹, ganimet ve esir alma amacıyla saldırdılar. Başkent

¹⁹⁷ el-Arûzî es-Semerkindî (öl. 552/1157) en-Nizâmi, *Cehâr Makâle*, çev. Abdülvehhâb Azzam ve Yahya el-Haşâb (Kahire, 1939), 32-33.

¹⁹⁸ en-Nizâmi, 33.

¹⁹⁹ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-târih*, 9/240.

²⁰⁰ İbnü’l-Esîr, 9/240.

²⁰¹ Müşrik ordusunun sayısı konusunda farklı kaynaklar farklı görüşler sunmaktadır. el-Utbî, onların sayısının 100.000’i aştığını belirtir. İbnü’l-Esîr ise bu sayının 300.000’in üzerinde olduğunu göstermektedir.

Balasagun ile Karahanlılar arasında sadece sekiz günlük bir mesafe kaldığında, hastalıkla mücadele eden Toğan Han, Müslüman olmayan Türklerle karşı karşıya gelmek için harekete geçti. Bu durumda, Toğan Han, yakın bölgelerdeki Müslümanlara müşrik Türklerle mücadele etmeleri için çağrıda bulundu ve bu çağrıya yaklaşık 120.000 gönüllü destek verdi.²⁰²

Kuşkusuz, bu sayı, İslam düşmanlarının kalplerine korku salmak için yeterliydi. Bunun sonucunda, müşrik Türkler kendi ülkelerine geri dönmek zorunda kaldılar. Ancak Toğan Han, onların bir daha bu bölgelere saldırmasını engellemek için takipte ısrar etti. Onların izini üç aya yakın bir süre boyunca sürdü. Sonunda, Karahanlı Devleti'nin başkentinden uzaklaştıkları düşündükleri bir anın ardından ansızın saldırdı. Birçok kişi öldürüldü ve esir alındı, hayvanlar ve daha önce hiç görülmemiş, sayısız Çin yapımı eşya ile altın ve gümüş kaplar ganimet olarak ele geçirildi.²⁰³

İslam dünyasında müjde dolu bir zaferin yankıları hızla yayıldı ve bu zafer, Müslümanların gönüllerinde olumlu bir etki bıraktı. el-Utbî, bu zaferi şu şekilde anlatıyor: *“Müjdeleyici haberler İslam dünyasında yankılandı ve yüzler sevinçle ışıldadı, gönüller neşeyle doldu, sevinç her yeri kapladı, şükranlar çoğaldı ve Allah'ın rızasını kazanma adına evler, saraylar ve harem çadırlarında sevinç, adeta bir lütuf gibi yaşandı.”*²⁰⁴

İslam dünyasında hızla yayılarak Müslümanların gönüllerinde sevinç uyandırdı. Ancak bu büyük zaferin ardından, hükümdar Toğan Han'ın saltanatı kısa bir süreyle sınırlı kaldı. Balasagun şehrine döndüğünde hastalığa yakalanarak 408/1018 yılında hayatını kaybetti.²⁰⁵ Tarihçi el-Utbî, Arslan Han'ı överek onun cemaate namaz kıldırıldığını ve Allah'a itaat için adaleti tesis ettiğini vurgulamaktadır.²⁰⁶

Toğan Han, adaletli, hayır işlerine düşkün, dindar ve ilim adamlarına karşı şefkat dolu bir kişilik olarak bilinmekteydi. Vefatından sonra tahta geçen kardeşi Şerefü'd-Devle Ebu'l-

²⁰² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 9/297.

²⁰³ İbnü'l-Esîr, 9/297.

²⁰⁴ el-Utbî, *Târihu Yemînî*, 293.

²⁰⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 9/297.

²⁰⁶ el-Utbî, *Târihu Yemînî*, 293.

Muzaffer Arslan Han ise, ağabeyinin izinden giderek takva sahibi, ilahî görevleri eksiksiz yerine getiren bir hükümdar olarak tanındı.²⁰⁷

Karahanlı Devleti'nin İslam'ın yayılışındaki çabaları sadece kendi nüfuzu altındaki bölgelerle sınırlı kalmamıştır. Zira, Türkistan ile Çin arasında bulunan Hutun²⁰⁸ şehrinin fethi, Kaşgar hükümdarı Kadir Han Yusuf'a atfedilmektedir. Kadir Han Yusuf'un yönetimi adalet, güzel yaşantı ve cihatla dolu olmuştur. Ayrıca, o, cemaatle birlikte namaza düzenli olarak devam ettiği söylenir.²⁰⁹

Kadir Han, bu şehrin fethi sırasında Budistlerin yoğun direnişiyle karşılaştı. Hatta bu dönemde şehirde bazı Müslüman mezarlarının varlığına rastlandı, bu da geçmişte Müslümanların bu şehrin fethi için çaba sarf ettiğini göstermektedir. Sonrasında ise şehirde İslam'ın yanı sıra Hristiyanlık ve Budizm gibi diğer dinlerin bir arada yaşamaya devam etmişti.²¹⁰

Kadir Han, 423/1032 yılında Hutun şehrinde vefat etti. Ardından, iki oğlu hakimiyeti ele geçirmek için birbirleriyle mücadele içine girdi ve sonucunda Karahanlı Devleti ikiye bölündü. Böylece, önceki durumuna geri dönmüş oldu. Doğu Türkistan'da yeni bir devlet kuruldu ve Kaşgar, Balasagun ve Hutun gibi vilayetleri kendi hakimiyetine kattı. Ebu Şuca Arslan Han, bu yeni devlete karşı koymaya çalıştı. Batı Türkistan'da ise, Tıraz ve Esbâcab²¹¹ şehirlerinin birleştirilmesiyle başka bir devlet oluştu ve Hakan'ın kardeşi Mahmud Buğra Han, bu devleti bağımsızlık ilan ederek yönetti.²¹²

Karahanlı ailesi üyeleri arasında çatışmalar ve bölünmeler yaşanmasına rağmen, bu durum, bazı fertleri önceki yönetimlerinin belirgin bir özelliği olan cihada olan inançlarından alıkoymamıştır. Ebu Şuca Arslan Han, 435/1043 yılında, kalabalık bir putperest Türk grubuyla, kış mevsimini Balasagun ile Kaşgar civarında geçirme

²⁰⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 11/6; Aksu, "Karahanlılar ve İslam'ın Yayılmasındaki Katkıları", 281-309.

²⁰⁸ Günümüzde, Çin'e bağlı Sincan Uygur Özerk Bölgesi'nin güneybatısında yer alan, İpek Yolu'nun Taklamakan çölü güzergahının güneyinde konumlanmış olan tarihi bir vaha şehri olarak bilinmektedir.

²⁰⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 9/299.

²¹⁰ Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 90.

²¹¹ Türkistan sınırlarında yer alan Mâverâünnehir'de İsficâb isimli büyük ve önemli yerleşim merkezi bulunuyordu. Bu konuda Yakut eserinde zikretmiştir. Bkz. Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldan*, 1/179.

²¹² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 9/299.

geleneğine karşı cihat düzenlemiştir. Karahanlı Hakanı, bu putperest Türkleri kendi sınırlarında bulunmalarını bir fırsat olarak değerlendirerek İslam'a davet etmiştir. Bu çağrıya çoğu olumlu yanıt vermiş ve yaklaşık 10.000 aile İslam'ı benimsemiştir. Müslüman olduktan sonra, Şerefü'd-Devle onlara topraklarına girme izni vermiş ve onları Karahanlılara ait şehirlere yerleştirmiştir.²¹³

Doğu Karahanlı Devleti'nin İslam'a yönelik aktif rolü, üç ana yönde gerçekleşmiştir: Birincisi; Topraklarını genişletmek ve bu genişlemeyi takiben İslam'ı yaymak amacıyla Müslüman olmayan komşu bölgelere doğru genişlemek. İkincisi; Türkistan bölgelerinde zaman zaman ortaya çıkan Şîî güçlerle mücadele etmek. Üçüncüsü ise, Türkistan içinde halkı Müslüman olan bölgelere yapılan saldırılara karşı cihat ilan etmek, putperest güçlere karşı direnmek oldu.

Doğu Karahanlı Devleti'nin çevresinde bulunan Balasagun ve Kaşgar gibi bölgelerde kış mevsimini geçiren müşrik Tibet Türkleriyle ilgilenmiştir. 438/1046 yılında, bu Türkler, Ebu Şuca Arslan Han'a bir mektup göndererek ülkeye saldırmak gibi bir niyetlerinin olmadığını belirtmişlerdir. Ayrıca Han'ın adaletine ve halka karşı iyi muamelesine hayranlık duyduklarını ifade etmişlerdir. Arslan Han, bu durumu bir fırsat olarak görmüş ve onları İslam'a davet etmiştir. Ancak bu davet, daha önceki denemeler gibi başarılı olmamıştır.²¹⁴ Müşrik olarak kalmalarına rağmen Arslan Han, onlara devletin sınırlarında kalma izni vermiştir.

Karahanlıların insanları zorla İslam'a döndürme yöntemlerine başvurmadığını açıkça göstermektedir. Karahanlılar, Allah'a davette hikmetli ve güzel öğüt metodunu kullanarak insanların kalplerini kazanmaya çalışmışlardır. Yani, insanların özgür iradelerine saygı göstermiş ve onları zorlamadan İslam'a çağırmışlardır.

²¹³ İbnü'l-Esîr, 9/520.

el-Ezdî, bahsettiğimiz olayı rivayet etmekte ve Müslüman olanların sayısının 30.000 olduğunu nakletmektedir. Cemâlüddin Ebu'l-Hasan Ali b. Zâfir (ö. 613/1216) el-Ezdî, *Ahbârü'd-Düveli'l-Munkatîa (Târihu'd-Devleti'l-Abbâsiyye) thk. Muhammed ez-Zehrânî* (Medine, 1988), 266.

²¹⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 9/535.

1.3.1. Satuk Buğra Kara Hakân Abdülkerim b. Bazir Dönemi (ö. 344/955)

III/IX. yüzyılın sonlarına doğru dünyaya geldiği bilinen bu kişinin adı kaynaklarda Satuk, Satık, Şebk ve Çanak gibi farklı şekillerde geçmektedir. Kaynaklarda doğrudan ‘‘Satuk’’ kelimesine rastlanmamaktadır, ancak Kaşgarlı Mahmud’un belirttiğine göre ‘‘Şat’’ kelimesi ‘‘Cüret’’ veya ‘‘Cesaret’’ anlamına gelmektedir.²¹⁵ Böylelikle Şatuk/Satuk kavramı cesaretli, cüretli ve korkusuz hükümdar anlamını vermektedir. Satuk Buğra Han, Türk geleneğinden gelen ‘‘İlig Beg’’, ‘‘Kağan’’, ‘‘Hakan’’, ‘‘Kral’’ gibi birçok unvan ile anılıyordu. Müslümanlığı kabul ettikten sonra aldığı ad Abdülkerim olmuştur. Bu ismi Allah’a ve İslamiyet’e derin bağlılığı sonucunda böyle bir isim almıştır. Bunun dışında İslamiyet’le birlikte ‘‘Mücahit’’, ‘‘Gazi’’ gibi İslami değer taşıyan unvanları kazanması da dikkat çekmektedir.²¹⁶

Babası Karahanlı Hükümdarı Bezir Arslan Han’dır.²¹⁷ 320/920 yılında İslam’ı kabul eden Karahanlı Devletinin hükümdarı, devletin ilk Müslüman hükümdarıdır ve 320-344/920-955 yılları arasında hüküm sürmüştür.²¹⁸ Bezir Arslan Han’ın vefatı sonrasında, II. Arslan Han’ın Balasagun’da tahta çıkmasıyla birlikte, Satuk ve annesi Kaşgar’daki idarelerinden sorumlu oldukları için, Satuk amcası Kadir Han Oğulçak’ın yanına sığınmak zorunda kaldı.²¹⁹

Karahanlı Hükümdarı olarak Oğulçak Kadir Han, Sâ mânî emiri Ebû Nasr Sâ mânî’yi sığınma talebini kabul ederek onu Satuk’un yönettiği Artuç’a yerleştirdi. Pek çok kaynaktan,²²⁰ İslam dinini benimsemeden önce, Satuk’un İslam alimlerinin öğütleri ve telkinleri sonucunda bu dine yönelik bir ilgi ve merak duymaya başladığı belirtilmektedir.²²¹

²¹⁵ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü lugâti t-Türk Tercümesi*, 1/320.

²¹⁶ Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, 203-5.

²¹⁷ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi t-târîh*, 11/81; Ömer Soner Hunkan, ‘‘Satuk Buğra Han’’, içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/181.

²¹⁸ Karşı, *Mülhakâtü’s-Şurâh*, 131.

²¹⁹ Ö Soner Hunkan, *Türk Hakanlığı Karahanlılar* (Iq Kültür Sanat Yayıncılık, 2011), 181-82.

²²⁰ Bkz. İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi t-târîh*, 11/81; Pritsak, *Karahanlılar*, 250-53; Hunkan, *Türk Hakanlığı Karahanlılar*, 181.

²²¹ Bkz. İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi t-târîh*, 11/81; Hunkan, ‘‘İslam Tarihi ve Medeniyeti-8, Müslüman Türk Devletleri Tarihi (I)’’, 116-18.

Karahanlılar Devletinin ilk Müslüman hükümdarı Saltuk Buğra Han'ın (ö. 344/955) Müslüman olması konusunda çeşitli bilgiler bulunmaktadır. Osmanlı tarihçisi Münecimbaşı Ahmed Dede (ö. 1114/1702) *Cami-ud-Düvel* eserinde, Cemal Karşî (ö. 702/1303) *Mülhakat-üs-sürah* adlı eserleriyle genellikle onun Sâmânîler'in baskısıyla veya İslam'ın etkisiyle Müslüman olduğunu düşünmektedirler.²²² Bu konuda kesin bir bilgi olmamasına rağmen, Saltuk Buğra Han döneminde Karahanlılar İslam'ı kabul etmişler ve İslam'ın etkisi altında kalmışlardır.²²³

Artuç şehrindeki merkezde bulunan camide namaz kılanları gören Satuk Buğra Han, İslam hakkında ilk bilgileri ve öğretileri doğrudan Ebû Nasr Sâmânî'den almaya başlamıştır.²²⁴ İbnü'l-Esir tarafından verilen bilgiye göre, Saltuk Buğra Han bir rüyasında gökten bir insan indiğini ve bu kişinin kendisini Türk lisanıyla Müslüman olması gerektiğini söylediğini görür.²²⁵ Bu rüya sonrasında uykusunda Müslüman olur ve sabah olduğunda İslam'ı din olarak seçerek halkına duyurur.

Abdülkerim Satuk Buğra Han'ın İslam dinini kabul etmesi önemli dönüm noktası olduğunu belirtmekle beraber, Karahanlı devletinin batı kısmında İslam'ı resmî din olarak kabul etmiştir.²²⁶ Aynı zamanda Satuk Buğra Han, İslam'ı yaymaya kendi azat ettiği köleler arasında başlamıştır.²²⁷

Satuk Buğra Han, kendi amcası Oğulçak ile döneminde ihtilaflara düşmüştür. Abdülkerim ismiyle İslam dinini benimseyen Satuk, gayrimüslim amcası Kadir Han Oğulçak ile siyasi ve dinî bir mücadeleye girişerek, Karahanlı topraklarında İslam dininin yayılması için çaba harcamıştır. Mücahit ve gazi unvanlarıyla anılan Satuk, Tabgaç Balık,

²²² Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, 59-60.

²²³ Vasilij Vladimiroviç Barthold, *Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, çev. Hüseyin Dağ (İstanbul: Çağlar Yayınları, 2014), 73.

²²⁴ Karşî, *Mülhakâtü's-Şurâh*, 131.

²²⁵ Ebû Nasr'ın Telkinleri sonucunda on iki yaşındaki Satuk Tegin, Rüyasında gökten inen bir kişinin kendisine "Müslüman ol ki, dünyada ve ahirette esenlik bulasın" dediğini gördü ve uykuda iken Müslüman oldu. Bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 11/82.

²²⁶ İbnü'l-Esîr, 11/82; Hunkan, *Türk Hakanlığı Karahanlılar*, 38-40.

²²⁷ Ross ve Skrine, *The Heart of Asia*, 119; Aksu, "Karahanlılar ve İslam'ın Yayılmasındaki Katkıları", 281-309.

Atbaşı ve Kaşgar şehirlerini fethetmiş ve sonunda amcasını yenerek “*Buğra Han*” unvanını almıştır.²²⁸

Satuk Buğra Han, Mâverâünnehir bölgesinde yer alan Karahanlı Devleti’nin doğu kısmına hâkim olan Büyük Kağan’a karşı yapacağı savaşta İslâmî unsurlara dayanarak hareket etti. 330/942 yılında Balasagun’a saldırır. Sâ mânî ordusu, Satuk Buğra Han liderliğinde Balasagun’da hücum etmeyi planlamış, ancak Müslüman olmayan Türklerin kontrolündeki bu şehri fethetme amacıyla yapılan hazırlıklar, ordu içinde yaşanan iç çekişmeler nedeniyle sonuçsuz kalır. Emirleri Nasr b. Ahmed es-Sâ mânî (ö. 331/943) arasındaki çekişmeler, Sâ mânî ordusunun hedefine ulaşamamasına sebep olur.²²⁹

Satuk Buğra Han döneminde İslâm’ın hızla yayılmasıyla birlikte, Karahanlılar devleti de İslâm kültürünün etkisinde kalmıştır.²³⁰ Türk İslâm tarihinde, İslâm’ı kabul eden ilk Türk hakanı ve tarihin akışını değiştiren en önemli kişilerden biri olan Karahanlı hükümdarı Satuk Buğra Han, İslâm’ı devlet dini olarak kabul edip resmileştirmesi,²³¹ Türklerin toplu halde Müslümanlığı benimsemesi ve İslâm adına yürüttüğü cihat ve gaza mücadelesiyle Türk İslâm tarihinde çok önemli bir yere sahiptir.²³²

Satuk Buğra Han’dan sonra devletin başına Musa Tonga İlig (ö. 347/958) geçmiştir. O, etrafına ulema ve devletin önde gelenlerini toplayarak kendi tebaası için mektepler, mescitler, kervansaraylar inşa ettirdiği nakledilmektedir.²³³ Bu döneme şahsen tanık olan Makdisî bu bölgede yetişen şahsiyetlerin üstün değerlerini şu şekilde ifade eder: “*Doğu iklimi, iklimler arasında en büyüğü ve alimleri en çok olanı, hayrın kaynağı, ilmin karargahı, İslâm’ın muhkem dayanağı ve en büyük kalesi olan iklimdir. Bu iklimin hükümdarı hükümdarların en büyüğü, ordusu orduların en hayırlısıdır.*”²³⁴

Manas Destanı, değişik versiyonları bulunan Kırgız Türklerinin sözlü edebiyatının önemli bir destanıdır ve IX-XII. yüzyıllar arasında, yani Karahanlılar döneminde

²²⁸ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-târîh*, 11/81-82; Karşî, *Mülhakâtü’s-Şurâh*, 132; Hunkan, “İslâm Tarihi ve Medeniyeti-8, Müslüman Türk Devletleri Tarihi (I)”, 288-89.

²²⁹ Köymen, *Nizamü’l-Mülk: Siyaset Name*, 272.

²³⁰ Hunkan, *Türk Hakanlığı Karahanlılar*, 38.

²³¹ Grenard, *Satuk Buğra Han Menkıbesi ve Tarihi*, 52.

²³² Hunkan, “İslâm Tarihi ve Medeniyeti-8, Müslüman Türk Devletleri Tarihi (I)”, 289; Hunkan, *Türk Hakanlığı Karahanlılar*, 125.

²³³ Yazıcı, *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, 131; Jusubaliev, “Kırgızların İslamiyet’i kabulü”, 47-48.

²³⁴ Makdisî, *Ahsenü’t-tekasîm fi ma’rifeti’l-ekâlîm*, 260; Jusubaliev, “Kırgızların İslamiyet’i kabulü”, 46.

geliştirilerek ortaya çıktığı düşünülmektedir.²³⁵ Satuk Buğra Han'ın İslam'ı benimsemesinde etkili olan Abu Nasr Sâmânî'nin (ö. 365/976) ismi, Kırgızların sözlü edebiyatının en önemli eseri Manas Destanı'nda da sıkça geçmektedir. Abu Nasr Sâmânî bazen kendi ismiyle, bazen de Aykoco ismiyle anılırken, Sufi kimliği de destanda önemli bir yer tutmaktadır. Manas Destanı genel olarak, Manas'ın İslam adına kafirlere karşı yaptığı mücadeleleri anlatır ve bu açıdan Satuk Buğra Han'ın kafirlere karşı mücadeleleriyle benzerlik gösterir.²³⁶

Satuk Buğra Han, 344/955-956 tarihlerinde hayatını kaybetmiş, Orta Asya'nın önemli Türk liderlerinden biridir. Müslüman kimliğiyle hareket etmiş ve siyasî faaliyetlerini bu çerçevede yürütmüştür. Onun siyasî hedefleri oldukça çeşitlilik arz etmektedir ve Orta Asya'nın siyasî dengelerini değiştirmeye yönelik stratejik adımlar atmıştır. Öncelikle, Türk boylarını bir araya getirme amacı, güçlü ve birleşik bir devlet kurma isteğini göstermektedir. Bu birleşik devletin lideri olarak ‘‘Kara Hakan’’ unvanını kullanarak, Balasagun'daki iktidarını güçlendirmeye ve meşruiyetini vurgulamaya çalışmıştır. Diğer taraftan, Müslüman olmayan unsurlarla mücadele etme stratejisi, İslam'ın etkisini yayma ve İslam'ın hakim olduğu bölgeleri genişletme hedefini yansıtmaktadır. Bu bağlamda, özellikle Issık-Göl civarındaki bölgelerde mücadele etmiş ve İslam'ı yayma amacına sadık kalmıştır.

Batıda ise, Sâmânîlerle siyasi ittifaklar kurarak, askeri yardım elde etmeye çalışmıştır. Sâmânîler o dönemde Orta Asya'da güçlü bir İslam devletiydi ve onların askeri desteğini almak, Satuk Buğra Han'ın gücünü artırmasına ve hedeflerine ulaşmasına yardımcı olmuştur. Satuk Buğra Han'ın stratejik düşünceleri ve liderlik yetenekleri, onun Orta Asya'daki siyasi sahnedeki etkisini artırmış ve hükümdarlığını güçlendirmiştir. Müslüman kimliği altında yürüttüğü siyasi faaliyetler, onun zamanının önemli liderlerinden biri olmasını sağlamıştır.

²³⁵ Mehmet Fuat Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi I* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1982), 158-60; Yazıcı, *İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi*, 95; Kadyrov, ‘‘Kırgızların Geleneksel İslam Anlayışının Tarihsel Arka Planı ve Bazı Dini Yapılanmalar (Sovyetlerin Çöküşüne Kadar)’’, 31.

²³⁶ Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi I*, 158; Yazıcı, *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, 95; Kadyrov, ‘‘Kırgızların Geleneksel İslam Anlayışının Tarihsel Arka Planı ve Bazı Dini Yapılanmalar (Sovyetlerin Çöküşüne Kadar)’’, 32.

1.3.2. Tamgaç Uluğ Buğra Han Dönemi (ö. 496/1103)

Doğu Karahanlı devletinin en önde gelen hükümdarı şüphesiz Tamgaç Uluğ Buğra Handır. Tamgaç Hasan Han, kendisine ithaf edilen Yusuf Has Hâcib'in *Kutadgu Bilig*'in Fergana Nüshasında “*Hakanü'l-Ecell*”, “*el-Müeyyid Nâsıru'l-Hakk ve'd-Dîn*”, “*Tamgaç Buğra Kara Han*” unvanları ve aynı zamanda “*Ebû Ali*” künyesi ile kaydedilmiştir.²³⁷ O, hükümdarlığını 462/497-1069/1103 yılları arasında sürdürmüştür.²³⁸ İbnü'l-Esir'in kayıtlarına göre, Tamgaç Buğra Han Hasan, 1074-1103 yılları arasında yirmi dokuz yıl boyunca Doğu Karahanlılar'ı yönetmiştir.²³⁹ Bazı araştırmalarda Tamgaç Buğra Han'ın hüküm sürme yılları için farklı tarihler verilir.²⁴⁰ Ancak yeni araştırmalarda ortaya çıkan belgeler ve *Kutadgu Bilig*'i kendisine ithaf eden Yusuf Has Hâcib'in tarihi dikkate alındığında, Tamgaç Buğra Han'ın hüküm sürdüğü yılların 1069-1103 olduğu öne sürülmektedir.²⁴¹

Tamgaç Buğra Han Hasan, bilime ve bilim adamına verdiği değerden ötürü, özellikle Batı Karahanlı Devletinde takibata uğrayan âlimlere de kapsını açmıştır. Semerkantlı fakih Ebû Muhammed Mesûd b. Mahmûd b. Ahmed el-Harkânî, kedisine Harkan eyaletinin kadılığına tayin etti. Ancak, bu görevi üstlenmek istemediği için Kaşgar'a sürgün edildiği söylenilmektedir.²⁴² Bir başka muhalif Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî (ö. 483/1090) hayatının sonuna doğru Şemsü'l Mülk Nasr'ın hapishanesinden kurtularak Fergana bölgesine kaçmıştır. Orada Tamgaç Han Hasan'ın himayesine girerek, onun köşkünde yarım kalan “*Mebûsû*” eserini tamamlamıştır.²⁴³ Yine, Kaşgar muhitinde yetişen ayrıca birçok Türk beldesini dolaşan Mahmud Kaşgarî, meşhur eseri *Dîvanü Lugâti't-Türk*'ü 466/1073-1074 yılında tamamlayıp, Halîfe Muktedî (467-487/1074-1094)'ye Bağdat'ta sundu.²⁴⁴ Mahmud'u birçok yeri dolaşmaya mecbur

²³⁷ Hâcib, *Kutadgu Bilig*, 18-19; Hunkan, *Türk Hakanlığı (Karahanlılar) Kuruluş-Gelişme-Çöküş (766-1212)*, 400.

²³⁸ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târih*, 9/236.

²³⁹ İbnü'l-Esir, 9/236-238.

²⁴⁰ *Bu hususta onun 1075 yılında tahta geçtiği belirtilir. Bkz. Genç, Karahanlı Devlet Teşkilatı*, 28.

²⁴¹ İbrahim Kafesoğlu, *Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1980), 4-6; Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, 28-29; Hunkan, *Türk Hakanlığı (Karahanlılar) Kuruluş-Gelişme-Çöküş (766-1212)*, 401-2.

²⁴² Sem'anî, *el-Ensab* (nşr. Abdullah Omer el-Barûdî), 5/89; Hunkan, *Türk Hakanlığı (Karahanlılar) Kuruluş-Gelişme-Çöküş (766-1212)*, 401.

²⁴³ İbn Kutluboğa, *Tâcü't-Terâcim fi Tabakâti'l-Hanefiyye* (Bağdat, 1962), 52-53; Hunkan, *Türk Hakanlığı (Karahanlılar) Kuruluş-Gelişme-Çöküş (766-1212)*, 401.

²⁴⁴ Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, 19.

birakan Bağdât'a varmasına sebep olan, hanedan mensubu babası Hüseyin b. Muhammed'in üvey annesi tarafından tahttan indirilerek çocuklarının sürgüne gönderilmesidir.²⁴⁵ Pritsak'ın bu görüşü kabul edilirse Mahmud Kaşgarî, Tamgaç Han Hasan'ın yeğeni olurdu.

Tamgaç Han Hasan, Batı Türk hakanlığının Selçuklu İmparatorluğu tarafından işgal edilmesiyle, Selçuklu himayesine girmek zorunda kalmıştır. Bu durum, Doğu Türk hakanlığının fiilen olmasa da resmi olarak Selçuklu Devleti'ne bağlı bir devlet haline gelmesini sağlamıştır. 481/1088 yılında Selçuklu Sultanı Melikşah, Batı Karahanlı hükümdarı Ahmed b. Hızır Han'ı esir ederek başkent Semerkant'ı kontrol altına aldı.²⁴⁶ Ardından Özkent'e ulaşmış ve Tamgaç Han Hasan'a elçiler göndererek hutbenin kendi adına okunmasını ve sikkenin kendi adına basılmasını talep etmiştir.²⁴⁷ Tamgaç Han Hasan, Sultan Melikşah'ın²⁴⁸ taleplerini kabul etmek zorunda kalarak, Selçuklu Devleti'ne itaat eden bir Doğu Türk hakanlığı olarak varlığını sürdürmüştür.

Tamgaç Han Hasan'ın hayatının son dönemi oldukça karmaşık ve zorlu geçmiştir. Yaşının ilerlemesiyle birlikte ülkesini Selçuklu istilasına karşı koruma çabaları içine girmiş ve hanedan içindeki mücadelelerle de yüzleşmiştir. Bu dönemde, Çin tarafından soylu bir kökten gelmeyen Savcıoğlu'nun fırsatçılığı ve ihanetiyle de karşı karşıya kalmıştır. Savcıoğlu, Kaşgar'a doğru yürüyerek Tamgaç Han Hasan'ı tuzağa düşürmek amacıyla eski antlaşmayı bozmuştur. Tamgaç Han Hasan, hazırlıksız yakalandığı bu tuzağın ardından çaresizlik içindeydi. Durumdan kurtulmak ve hükümdarlığını korumak için Türkistan'da bulunan Keşen şehrinin eski padişahının oğlu Hızır Bey'den yardım talep etti. Hızır Bey, Tamgaç Han Hasan'a yardım etme sözü verdi ve karşılığında hanlık alameti olarak peyza ve çetr vermeyi vaat etti.²⁴⁹ Hızır Bey'in aldığı tedbirler ve yardımı sayesinde Tamgaç Han Hasan, Savcıoğlu'nun tuzağından kurtuldu ve hanlık payesiyle desteklendi. Bu dönem, Tamgaç Han Hasan'ın güçlü liderlik ve stratejik düşünce

²⁴⁵ Pritsak, *Karahanlılar*, 245; Hunkan, *Türk Hakanlığı (Karahanlılar) Kuruluş-Gelişme-Çöküş (766-1212)*, 401.

²⁴⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 10/155.

²⁴⁷ İbnü'l-Esîr, 10/154.

²⁴⁸ Sultan Melikşah'ın Özkent'i aldıktan sonra Kaşgar'dan Kudüs'e kadarki bölge Selçuklu Hanedanlığına ait olduğunu İbn Hallikan zikretmiştir. Bkz. Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebnâ'i'z-zamân (nşr. İhsan Abbas)* (Beyrut, 1978), 5/284.

²⁴⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 10/156.

yeteneklerini ortaya koyduğu kritik bir zaman dilimidir. Tüm bu zorluklara rağmen, onun Doğu Türk hakanlığının siyasi ve iç istikrarını sağlama çabaları, tarihi önem taşıyan bir dönem olarak hatırlanmaktadır.²⁵⁰

Bu dönem, sadece siyasi açıdan değil, aynı zamanda bilimsel ve kültürel açılardan da büyük öneme sahiptir. Doğu Türk hakanlığı, bu dönemde bilim ve medeniyetin gelişimine katkıda bulunmuş ve bu alanda etkileyici çalışmalara imza atmıştır. Tamgaç Han Hasan dönemi, Orta Asya'nın kültürel ve bilimsel mirasına önemli katkılarda bulunarak, tarih boyunca hatırlanan bir dönem olarak öne çıkmaktadır.

1.4. Karahanlılar Dönemi Dini ve Mezhebi Yapıları

Türklerin İslam dinine geçiş serüveni, siyasi, sosyal, kültürel ve ekonomik açılardan incelenmesi gereken geniş bir süreçtir. Bu süreç, uzun bir tarihi kapsamda gerçekleşerek, tek bir boyuta veya tek bir bakış açısına indirgenemez.²⁵¹ Yukarıda da denildiği gibi Türklerin Müslümanlaşma süreci, tebliğlerle elçilerin gönderilmesiyle ayrıca fetih hareketlerinin etkisiyle gerçekleşti. Göç, savaş, devletleşme ve yeni medeniyetlerin inşası gibi faktörler, İslam'ın yayılmasına zemin hazırlamıştır.²⁵² Türklerin İslam dinine geçişi, bu faktörlerin etkisiyle yola konuldu. Araştırma konumuz'un fikir babası Yusuf Has Hâcib'in yaşadığı Karahanlılar dönemine bakıldığında, bu dönemde artık İslam resmî din haline dönüşmüştü. Bu da İslam'ın Türk toplumunda yayılmasının ve etkisini arttırdığının göstergesidir. Fakat İslam dini geniş coğrafyada yayılmasıyla beraber çeşitli İslamî akımlar ortaya çıktı. Bu bağlamda Türkistan coğrafyasının İslamlaşma sürecinde İslam'ı hangi ekol üzerinden tanıdılar? Hangi ekol bu coğrafyada etkin oldu? soruları gündeme gelir.

Karahanlıların hüküm sürdüğü asırlarda o coğrafyada az veya çok etkili olan mezheplere bakılacak olursa şu şekilde değerlendirilebilir. İlk olarak az da olsa bu coğrafyada o dönemlerden izleri bulunan Mu'tezile mezhebidir. Mu'tezile mezhebinin bölgedeki ilk temsilcileri hakkında pek fazla bilgi bulunmamaktadır, ancak bu mezhebe bağlı olan bazı

²⁵⁰ İbnü'l-Esîr, 10/156.

²⁵¹ Kutlu, *Türkler ve İslam Tasavvuru*, 46.

²⁵² Zaylabidin Acımamatov, "Ebu Hanîfe ve Fergana Vadisindeki Etkisi" (Doktora Tezi, Ankara, Ankara Üniversitesi, 2005), 40.

dâîlerin kısa süreliğine bu coğrafyada bulunduğu bilinmektedir. Bu dâîler arasında, Vâsıl'ın gönderdiği Hafs b. Salim'in 128/745 senesinden önce Tirmiz'e gelerek orada bir mescitte tertiplenen ilim meclisine katıldığı, Tirmiz'deyken Cehm ile tartışarak onu Mu'tezile mezhebine çektiği ve mezhebin fikirlerini yaymaya çalıştığı, daha sonra da Basra'ya döndüğü belirtilir. Bir diğer isim ise Bağdat Mu'tezilesinin önemli simalarından olan Sümâme b. Eşres'dir. O, Horasan ve Maverâünnehir'de Türklerle yapılan savaşlara katılmış ve bir süre Türklerin elinde esir kalmıştır. Bu bölgelerdeki sürgün hayatı sırasında, Mu'tezilî fikirlerin propagandasını yapmış olabileceği tahmin edilmektedir. Ancak genel olarak, Mu'tezile mezhebinin ilk temsilcilerine dair net bilgilere sahip olunmamakla birlikte, bu mezhebe bağlı dâîlerin çeşitli bölgelerde kısa süreliğine faaliyet gösterdiği bilinmektedir.²⁵³ Bu dâîler, Mu'tezile düşüncesini yaymak için çaba sarf etmişler bu Karahanlılar dönemine denk gelmektedir. Karahanlıların dini kültürel ve sosyal yaşam tarzlarına bakılarak Mu'tezile temsilcilerinin bölgede yaptığı faaliyetler bölge halkını çok da etkileyemediği söylenebilir.

İslam mezheplerinden olan Şia mezhebinin bölgedeki tesirine bakılacak olursa 443/1044 yılında, İsmâîlî²⁵⁴ davetçileri Batı Hanlığında da kendi mezheplerini yaymak amacıyla faaliyet gösterdiklerinde ve insanları Mısır hükümdarı el-Mustansır Billah'a itaate çağırdıklarında, Mahmud Buğra Han, bu davetçileri etkisiz hale getirmek için bir plan hazırladıkları belirtilir. İsmâîlî mezhebine meylediyor gibi görünerek onları yanılttı ve liderleriyle tanışmak için defalarca meclisine gelmelerini teşvik etti. Ancak liderleriyle tanıştıklarında, onları yakalayarak öldürmelerini emretti. Ardından Türkistan şehirlerindeki temsilcilerine mektuplar yazarak, İsmâîlî davetçileri ve onların

²⁵³ Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, 166-68.

²⁵⁴ İsmâîlî hareketin kökenleri, Şiilerin altıncı imam olarak kabul ettiği Ca'fer es-Sâdık'ın 148/765 yılında vefatından sonra ortaya çıkmıştır. Ca'fer'in ölümünden sonra Şia iki ana gruba ayrıldı. İlk grup, Musa Kazım'ın oğlunun, Cafer'in vefatından sonra imamete daha hak sahibi olduğunu düşünenlerdi. İkinci grup ise, imametin Ca'fer'in torunları olan Muhammed b. İsmail'in soyundan geldiğine inanıyordu. Bu ikinci gruba göre, Ca'fer, vefatından önce imamet makamını oğlu Muhammed'e bırakmıştı. Ancak Muhammed'in oğlu İsmail, babasının hala hayattayken 145/762 yılında vefat ettiğinden dolayı, bu grup Muhammed'in oğlu İsmail'in, amcası Musa'dan imamete daha hak sahibi olduğunu iddia ettiler ve bu şekilde İsmâîlî hareketi başlattılar. Bu dönemde İsmâîlî hareket, 297/909 yılında Ubeydullah el-Mehdî tarafından kurulan Fâtımîler devleti ile gizlilik içinde devam etti. IV/X. yüzyılın başından itibaren İsmâîlî propagandistleri, İslami Doğu'da mezheplerini yaymak için çaba göstermeye başladılar. Hüseyin el-Mervezî ve öğrencisi Ebu Ubeydullah en-Nesefî, bu propagandistlerin önde gelen isimlerindendi. Bu bağlamda siyasi ve ilmi çevrelerden bu bölgede pek çok kişi İsmâîlî mezhebine katıldı. Bu konuda detaylı bilgi ve değerlendirme için bkz. Metin Bozan, "İmamiyye'nin İmamet Nazariyesi'nin Teşekkül Süreci" (Ankara, Ankara Üniversitesi, 2004); Muzaffer Tan, "İsmailiyye'nin Teşekkül Süreci" (Doktora Tezi, Ankara, Ankara Üniversitesi, 2005).

destekçilerini ortadan kaldırmalarını istedi. Sultan Mahmud Buğra Han'ın bu şekilde hareket ederek, İsmâîlî tehlikeyi önlediği ve Orta Asya bölgelerinde bu davetin yayılmasını engellediği görülür.²⁵⁵

Yukarıdaki olaylar çerçevesinde bakılacak olursa Karahanlıların toplu bir şekilde İslamlaşma sürecinde Şia mezhebinin büyük denilecek kadar etkisinin olmadığı görülmektedir. Günümüzdeki Orta Asya halkının genel olarak Hanefî mezhebinin mensubu olmaları da bunun bir göstergesi olarak sayılabilir.

Bu açıdan Karahanlı devletinde ilk karşımıza çıkan mezhep Hanefîliktir. Abbasîler'in Hanefîleri yargı başta olmak üzere pek çok göreve getirmeleri ve desteklemeleri neticesinde Hanefî düşüncesi Türklerin yaşayan bölgelerde taban elde etti.²⁵⁶

Karahanlılar devri imar faaliyetleri bakımından parlak geçmişe sahipti. Bu bölgede birçok saraylar, camiler, medreseler, Rıbât'lar²⁵⁷ ve köprüler inşa ettirilmişti. Çoğunluğu zengin Müslüman tüccarlar tarafından sınır boylarında ve bozkırlarda inşa ettirilen Rıbât'lar, Gazilerin sığınağı olarak askerî olduğu kadar, aynı zamanda İslam'a davet karargahları idi. İbn Hallikân Mâverâünnehir'de on bin Rıbâ'tın bulunduğunu belirtir.²⁵⁸ Bu bağlamda önem kazanan Rıbâtlar'da İslam'ın hangi kolu yani hangi ekol önem kazanmaktaydı. Bu konuda Nesefî şu bilgileri aktarır: ‘‘Mâveravunnehir’de 339/944 yılında vefat eden kelimde Ehl-i Sünnet ve-l Cemâtin önderi Ebu Mansur el-Mâturîdî ve Ebu'l-Kasım Hekîm Semerkandî, Rıbatlar'da ilmî hikmet okutuyorlardı. Ebu Mansur el-Mâturîdî Mezkur Rıbat'ta Hızır a.s.'ı gördü. Ondan bu konuda yardım istedi. Allah, Hızır'ın duası

²⁵⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 9/524; Aksu, ‘‘Karahanlılar ve İslam'ın Yayılmasındaki Katkıları’’, 281-309.

²⁵⁶ Aksu, ‘‘Karahanlılar ve İslam'ın Yayılmasındaki Katkıları’’, 281-309.

²⁵⁷ Rıbât, Orta Çağ İslam dünyasında önemli bir yapı türüdür. İlk olarak askeri amaçlarla kullanılan rıbât'lar, zamanla dini ve sosyal işlevler kazanmıştır. Sem'anî, rıbat'ı altın bağlandığı yer olarak tarif ederken, sınır bölgelerde gazaya çıkıldığında düşmanın hilesini bertaraf etmek için konaklanan yer olarak tanıdığını belirtir. Geniş bilgi için bkz. Sem'anî, *el-Ensab* (nşr. Abdullah Omer el-Barûdî), 6/70; Hunkan, *Türk Hakanlığı (Karahanlılar) Kuruluş-Gelişme-Çöküş (766-1212)*, 116.

²⁵⁸ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebnâ'i'z-zamân* (nşr. İhsan Abbas), 201; Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi I*, 268.

üzerine ilm-i hikmeti ile onları aydınlığa kavuşturdu. Bu kötü mezhepler yenildi. Ehli sünnet ve-l Cemaat kuvvet kazandı. ’’²⁵⁹

Bu açıdan Karahanlı Devletinin mezhep politikası Hanefilik/Mâturidilik üzerine olmuştur.²⁶⁰ Karahanlılar döneminde İslam’ın yayılması, Hanefî mezhebinin hâkimiyeti ve dini yapılar önemli bir rol oynamıştır.²⁶¹ Karahanlılar döneminde Hanefiliğin önde gelen eğitim merkezleri açıldı. Özellikle Semerkant, Belh, Buhara, Özkent, Kaşgar, Balasagun şehirlerinde genç nesle İslam’ın Sünnî düşünce tarzı öğretilmeye başladı. Hanefî geleneğin burada fıkıh, kelam, hadis ve tefsir ilimlerinin okutulduğu, Dâru’l-Cüzcâniyye medresesi ²⁶² üç-dört yüz yıl boyunca Hanefîlerin ilimler akademisi olarak görev yaptı.²⁶³

İlk Müslüman Türk Devleti Karahanlılar, fıkıh ve kelam ilminin gelişmesine büyük destek vermişlerdir. Karahanlı hakanları, ilmi hayata önemli katkılarda bulunmuş ve fakihlere büyük değer vermişlerdir. Özellikle Batı Karahanlı hakanları, fakihlere danışarak yönetimlerini sürdürmüşler ve onların görüşlerine itibar etmişlerdir. Sultan Ebu’l-Muzaffer Tamgaç Han İbrahim b. Nasr (ö.460/1068), dindar ve âdil bir hakan olarak bilinirdi. Yönetimde yeni vergiler koymadan önce fakihlerden fetva almayı tercih ederdi. Hakanlığının devamı için fakih Ebu Şuçâ el-Alevî tarafından desteklenmesini söyledi. Ancak fakih, ‘‘*Sen, hükümdarlık için uygun değilsin*’’ şeklindeki ifadesi üzerine, hakanlığı bırakmıştı. Fakat halkın, kendisinin hükümdarlığa uygun olduğunu ve başkasının yerine geçemeyeceğini ifade etmesi üzerine, Semerkant halkının şiddetli ısrarı karşısında kararından dönmüştü. Böylece halkın desteği ve fukahaların görüşleri

²⁵⁹ Ebû Hafz Necmü’-d-Din Ömer en-Nesefî, *Kitâbü’l-Kand fî Târihi Semerkand*, nşr. V. Barthold (Petersburg: Türkestan, 1898), 50; Hunkan, *Türk Hakanlığı (Karahanlılar) Kuruluş-Gelişme-Çöküş (766-1212)*, 117.

²⁶⁰ Hunkan, *Türk Hakanlığı (Karahanlılar) Kuruluş-Gelişme-Çöküş (766-1212)*, 390; Vasilij Vladimiroviç Barthold, *Kırgız Cana Kırgızstan Tarihi Boyunça Tandalma Emgekter* (Bişkek, 1997), 440; Ömer Soner Hunkan, ‘‘Türk Hakanlığının (Karahanlılar) Dinî Siyaseti’nde Mâturidî Âlimlerin Rolü’’, *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 18, sy 2 (2016): 377-93.

²⁶¹ Grenard, *Satuk Buğra Han Menkıbesi ve Tarihi*, 302.

²⁶² Dâru’l-Cüzcâniyye Medresesi Ebû Mukâtil es-Semerkandî (ö. 208/823) tarafından kurulmuştur. Sırasıyla Mâturidî âlimlerinden İmam Muhammed eş-Şeybânî adından öğrencisi Ebû Süleyman Musa b. Süleyman el-Cüzcânî (ö. 200/816) tarafından geliştirilen ilim yeri olmuştur.

²⁶³ en-Nesefî, *Kitâbü’l-Kand fî Târihi Semerkand*, nşr. V. Barthold, 143/273.

doğrultusunda Sultan Ebu'l-Muzaffer Tamgaç Han İbrahim b. Nasr, yeniden hakanlık makamına dönmüştür.²⁶⁴

Bu olay, Karahanlı hakanlarının fıkıh ve ilim adamlarının görüşlerine verdiği değeri ve toplumsal destek almadan yönetimde kalmanın güçlüğüne ortaya koyar. Bu dönemde Hanefilik Mâtürîdîlik ile olan güçlü ilişkisi sayesinde yeni bir boyut kazanmıştır. Mâtürîdîlik, kelam ilmindeki önemli görüşleriyle inançlar konusunda temel referans olmuştur ve zamanla Hanefilik ile birbirinden ayrılmaz hale gelmiştir.²⁶⁵ Bu iki mezhep, Türk boylarının milli mezhebi haline gelerek toplum ve kültür üzerinde derin etkiler bırakmıştır. Hanefî mezhebi alimleri, Mâtürîdîlik geleneğine sıkı bağlılıklarını icazet silsilelerinde açıkça göstermişlerdir. Bu bağlamda Karahanlılar devletinde yetişen fıkıhta Hanefî, inançta Mâtürîdî olarak geleneğini sürdürmüştür. Hanefî mezhebinin icazet silsilesinde, İmam Mâtürîdî'den sonra gelen alimlerin tamamı Karahanlılar döneminde yetişmiş Türk fakihlerini şu şekilde sıralaya biliriz:

1. Ebu Hanife, Numan b. Sabit b. Zuta (ö. 150/767)
2. Muhammed b. Hasan Şeybani (ö. 749/804)
3. Ebu Süleyman, Musa b. Süleyman Cüzcanî (ö. 201/816)
4. Ebu Bekr, Ahmet (b. İshak) Cüzcanî (ö. III-IX. yüzyıl)
5. Ebu Mansûr el-Mâtürîdî (ö. 333/944)
6. (Ebu Muhammed) Abdulkерim (b. Musa) Pezdevî (ö. 390/999)
7. İsmail b. Abdussadık
8. Ebû'l-Yüsr el-Pezdevî (ö. 493/1099)
9. Necmuddîn Ebu Hafs Ömer en-Nesefî (ö. 537/1142)
10. Ali b. Ebû Bekr Merğînânî (ö. 593/1196)
11. Muhammed b. Abdussettar b. Muhammed el-İmâdî, Şemsu'l-Eimme el-Kerderî (ö. 642/1244)

²⁶⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 8/118; Aksu, "Karahanlılar ve İslam'ın Yayılmasındaki Katkıları", 281-309.

²⁶⁵ Karşî, *Mülhakâtü's-Şurâh*, 59.

12. Hafızzeddîn Kebir Muhammed b. Nasr el-Buhârî (ö. 693/1293)

13. Husamuddîn Hüseyin b. Ali b. Haccâc es-Siğnâkî (ö. 711/1311)²⁶⁶

Yukarıdaki silsilede görüldüğü gibi Mâtürîdî kelim geleneğinin, oluşumu, gelişmesi, ve kalıcılılaşmasında etkili olan alimlerin büyük bir bölümü yani Ebu Mansûr el-Mâtürîdî'den sonrakileri, hayatının tamamını veya bir kesitini Karahanlılar döneminde yaşamıştır. Bu dönemdeki Mâtürîdî kelim ilminin gelişmiş olduğu o dönem alimlerinin günümüze ulaşan eserlerinden de görülebilmektedir. Bu kelim geleneğini temsil eden tanınmış alimler arasında Ebû Selem es-Semerkindî (IV.asrın ikinci yarısı), Ebu Yûsuf el-Pezdevî (493/1099), Nureddîn es-Sâbûnî (580/1184), Ali b. Osman el-Ûşî (575/1179), Ebû'l-Muîn en-Nesefî (508/1114), Ömer en-Nesefî (547/1142), Ebû İshak es-Saffâr el-Buhârî İbrahim b. İsmail b. Ahmed (534/1139), el-Lâmişî Ebû's-Senaî Mahmûd b. Zeyd el-Hanefî el-Mâtürîdî (XI.-XII. asır) ve Ebû Hafs el-Gaznevî Cemaleddin Ahmed b. Muhammed b. Mahmûd (593/1197) bulunmaktadır.²⁶⁷ Bu alimler, Karahanlılar döneminde Mâtürîdî kelim geleneğinin gelişmesinde ve kalıcılılaşmasında önemli bir rol oynamışlardır.

Karahanlılar dönemi, Ehl-i Sünnet'in önemli iki ekolünden biri olan Mâtürîdîliğe ait kelim edebiyatın yükseldiği bir dönemdir.²⁶⁸ Bu dönemde, Mâtürîdî kelim ekolünü savunan alimler, Kelim ilmiyle ilgili çeşitli eserler kaleme almıştır ve bize ulaşan bazıları şunlardır²⁶⁹:

1. el-Hakîm es-Semerkindî, Ebû'l-Kâsım İshak b. Muhammed (342/953), *Kitâbü's Sevâdi'l-A'zam*, İstanbul 1887.

²⁶⁶ Hüseyin Atay, "Fatih-Süleymaniye Medreseleri Ders Programları ve İcazetnameleri", *Vakıflar Dergisi* 13 (1981): 197-98; Sönmez Kutlu, "Ebû Muhammed Ali b. Osman b. Muhammed b. Süleyman el-Ûşî el-Fergânî'nin (ö. 569/1174) Hanefî-Mâtürîdî Kültür Çevresi", içinde *Uluslararası Ali b. Osman el-Ûşî Sempozyumu Bildiriler*, ed. Ferhat Gökçe (Bişkek, 2018), 133-34.

²⁶⁷ Kutlu, "Ebû Muhammed Ali b. Osman b. Muhammed b. Süleyman el-Ûşî el-Fergânî'nin (ö. 569/1174) Hanefî-Mâtürîdî Kültür Çevresi", 139.

²⁶⁸ Hunkan, "Türk Hakanlığının (Karahanlılar) Dinî Siyaseti'nde Mâtürîdî Âlimlerin Rolü", 377-93.

²⁶⁹ Mâtürîdîliğe ait diğer kelim edebiyat hakkında geniş bilgi için bkz. Sönmez Kutlu, *İmam Mâtürîdî ve Maturidilik*, 4. bs (Ankara: Otto, 2012), 169-81.

2. Ebû'l-Yüsr Muhammed el-Pezdevî (493/1099), *Kitâbu Usûli't-Tevhîd*, thk. Hans Peter Linss, Kahire, 1383/1963, (*Ehl-i Sünnet Akaidi*, çev. Şerafeddin Gölcük, İstanbul 1988).
3. Ebû'l-Muîn Meymûn b. Muhammed en-Neseî, (508/1114), *Tabsıratu'l-Edille fî Usûli'd-Dîn*, thk. Claude Selame, Şam 1992.
4. Ebû'l-Muîn Meymûn b. Muhammed en-Neseî (508/1114), *Kitâbu't-Temhîd*, thk. Abdulhayy Kâbil, Dâru's-Sekâfe li'n-Neşr ve't-Tevzi', Kahire 1987.
5. es-Sâbûnî Nureddîn Ahmed b. Mahmud b. Ebî Bekr (580/1184), *Kitâbu'l-Bidâye fî Usûli'd-Dîn*, thk. Bekir Topaloğlu, Şam 1979. Türkçe çev. Bekir Topaloğlu, Diyanet İşleri Başkanlığı yay., Ankara 1980. (Arapça metni II. Baskı).
6. Siracuddin Ali b. Osman el-Ûşî (575/1179) (*Merhu'l-Meâli fî Şerhi'l Emâlî*, Türkçe'ye çev. Ahmed Asım Efendi, İstanbul 1304).²⁷⁰

Yukarıda eserleriyle beraber zikredilen alimlerin hemen hemen hepsi, hem kelimci hem de fakihlerdir. Bunlar Karahanlılar döneminde Semerkant, Oş ve Buhara veya çevresindeki Mâtürîdî mezhebinin okutulduğu medreselerde eğitim görmüşlerdir.

Hanefî alimlerin etkisiyle bölgedeki diğer mezhepler tutunamamış ve Hanefiliğin hakimiyeti devam etmiştir.²⁷¹

Sonuç olarak Türklerin İslamlaşma sürecinde toplu olarak İslam'ı kabul etme veya devlet olarak İslam'ı resmi din kabul etme Karahanlılar devletinde yapılmıştır. Ne kadar İslam mezheplerinden Mu'tezile ve Şia gibi mezhepler bu bölgede tutunmak istese de Devlet idarî ve halk yaşam şekli olarak Hanefiliğe daha yoğun ilgi gösterildiği söylenebilir. Karahanlıların İslam'ı resmî din olarak kabul etmesinden sonraki yıllarda İslam ilminde önemli etkiler bırakmış bir alimin yetiştiği de göz ardı edilmemesi gereken hususlardandır. Bu bağlamda Hanefilik ile Mâtürîdîlik mezhebinin etkileşimi beraberce büyüüp gelişmesi de bu dönemde gerçekleştirilmiştir.

²⁷⁰ Kutlu, "Ebû Muhammed Ali b. Osman b. Muhamed b. Süleyman el-Ûşî el-Fergânî'nin (ö. 569/1174) Hanefî-Mâtürîdî Kültür Çevresi", 134.

²⁷¹ Seyfettin Erşahin, *Türkistan'da İslam ve Müslümanlar* (Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2007), 20-25.

İKİNCİ BÖLÜM

KARAHANLILAR DÖNEMİ MÜTEFEKKİRİ YUSUF HAS HÂCİB ve KUTADGU BİLİĞ

2.1. Yusuf Has Hâcib'in Kimliği ve Kişiliği

Yusuf Has Hâcib 409/1018 yılı civarında şimdiki Kırgızistan topraklarında bulunan Balasagun kentinde dünyaya gelmiştir.²⁷² Anne ve babası ile ilgili İslam'a bağlı takva sahibi oldukları bildirilir. Bu açıdan Yusuf Has Hâcib'in İslam ilmine merak salmasında anne babasının da büyük katkısı olduğu reddedilemez gerçektir. Yusuf Has Hâcib'in gençliğiyle ilgili oldukça çalışkan, anlayışlı ve her şeye merak eden birisi olduğu söylenebilir. Ayrıca Arapça ve Farsçayı da öğrenmiş, bu dillerin edebiyatlarına aynı zamanda o zamanki ilim ve hünelerine vakıf olmuş olduğu da belirtilmektedir.²⁷³ Firdevs'inin *Şah Name*'si gibi eserleri Farsça, Farabi ve İbni Sina gibi düşünürlerin felsefe kitaplarını ise Arapça okuduğu bilinir. Yusuf Has Hâcib, aruz, edebiyat sanatları, İslam bilgileri, Türk atasözleri, devlet örgütlenmesi, felsefe, ahlak, toplum bilimleri, matematik, astronomi,²⁷⁴ hekimlik ve düş yorumculuğu gibi birçok alanda çalışmalar yapmıştır. Ayrıca Türk sporlarından okçuluk, avcılık, kuşçuluk gibi aktiviteler ile meşgul olmuştur.²⁷⁵ Bu sayede kendisini birçok alanda geliştirmiş ve geniş bir bilgi birikimi edinmiştir.²⁷⁶ Araştırma konusu olan eserinden de anlaşıldığı üzere, Arapça ve Farsça

²⁷² Yusuf, Kutadgu Bilig eserini elli yaşlarında yazmaya başladığını göz önünde bulundursak onun 1017-1018 yıllarında dünyaya geldiği doğrudur. Bkz. Agop Dilaçar, *Kutadgu Bilig İncelemesi* (Ankara: TDK Yayınları, 1995), 47; Kemal Yavuz, "Yusuf Has Hâcib ve Kutadgu Bilig", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* 37, sy 37 (2012): 137-80.

²⁷³ Dilaçar, *Kutadgu Bilig İncelemesi*, 50; Akayev, *Kırgız Mamlekettüülügü cana "Manas" Eldik Eposu (Tarihy İliktöö)*, 301.

²⁷⁴ Yusuf Has Hâcib, astronomi bilimini öğrenmek isteyenini, önce geometri ve hesap kapısından geçmesi gerektiğini söyler. Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, 31.

²⁷⁵ Dilaçar, *Kutadgu Bilig İncelemesi*, 100-102.

²⁷⁶ Kafesoğlu, *Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri*, 14; *Kutadgu Bilig'den Seçmeler* (İstanbul: Morpa Kültür Yayınları, 2009), 11.

dillerini biliyor, Budist ve Maniheizt Uygur Türklerinin edebiyatına hakimdir ve Çince ile ilgilendiği da bilinir. Ayrıca İslami ilimler konusunda uzmandır ve iyi bir okur, düşünür ve yazardır. Şairin eserindeki işaretlerden, döneminin ve öncesinin devlet adamlarının, edebiyatçıların, âlimlerinin ve filozoflarının eserlerini okuduğu açıkça anlaşılmaktadır.²⁷⁷

Kaynaklarda Yusuf Has Hâcib'in şahsiyeti hakkında bilgiler yok denilebilecek kadar az olduğu belirtilmelidir. Ancak araştırma konusu olan eserinden yola çıkarak şunlar da ifade edilebilir. *Kutadgu Bilig* eserinin “*Kitap Sahibi Yusuf Ulu Has Hâcib Kendisine öğüt Verir*” başlığında: “*Ey Yusuf, gerekli sözü dosdoğru söyle; gereksiz sözü de gizle, zararı dokunur*”²⁷⁸ diyerek kendi isminden bahsetmektedir. O, edebi ve fikri değerlere hakim bir şair olarak tarihten, edebiyattan ve düşünceden istifade ettiği açıkça görülmektedir. Hayatına bakıldığında, Balasagun'da hüküm süren Hasan b. Buğra Süleyman Arslan Han ile bir ilişkisi olduğu belirtilmektedir. Bu nedenle, gençlik yıllarından itibaren Türk devlet teşkilatı içinde önemli görevlerde bulunmuş ve deneyim kazanmıştır. Yusuf Has Hâcib, kişisel gözlemlerine ve birikimine dayanarak, toplumdaki bireyleri analiz etmiş ve onların toplum içindeki rollerini ve görevlerini tanımlamaya çabalamıştır. Şair bu yönüyle kendini sorumlu hissetmiştir. Amacı, insanları iyilik ve doğruluğa, yani İslami değer ve güzelliklere yönlendirmektir. Bu nedenle, *Kutadgu Bilig* eseri, yalnızca yönetici sınıfına değil, tüm halka hitap eden bir yapıya sahiptir.²⁷⁹

Balasagunlu Has Hâcib, böylece kendisini yetiştirdikten sonra 461-462/1068-1069 yıllarında eseri *Kutadgu Bilig*'i yazmaya başlamış. Eserini Balasagun şehrinde başlamış ve bir buçuk senede Kaşgar'da tamamlamıştır. Eserinde: “*Bu sözleri tam on sekiz ayda söyledim, sözleri toplayıp, derleyerek seçtim ve ayırdım.*”²⁸⁰ şeklindeki ifadesinden eserin yazılış süreci de bilinmektedir. O, eserini yazdığı zamanlarda kendini vaktinden önce yaşlanmış, hastalıklı biri olarak görür. Çünkü o zamanda kendisi elli yaşında hatta bu yaşı aşmış durumda olduğunu kendisi söylediği için bu bilgi doğruya yakın olabilir. “*Elli yaşım elini bana değdirdi, şimdi de altmış bana geldi*”²⁸¹ diyor. Bu sözlerinden

²⁷⁷ Vâris Çakan, “Yusuf Has Hâcib'in Türk Düşünce Tarihi'ndeki Yeri”, *International Journal of Eurasian Education and Culture* 2, sy 2 (2017): 42-48.

²⁷⁸ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, 488.

²⁷⁹ Yavuz, “Yusuf Has Hâcib ve Kutadgu Bilig”, 137-80.

²⁸⁰ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, 488.

²⁸¹ Yusuf Has Hâcib, 48.

elli ile altmış yaşları arasında olduğu söylenilebilir. Bu sıralarda Doğu Karahanlı devletinin başkenti Kaşgar'da eserini tamamladıktan sonra Süleyman Arslan Han'ın oğlu Hakan Tavgaç Buğra Kara Han Ebu Ali Hasan'a (448-497/1056-1103) huzurunda sundu. Hakan *Kutadgu Bilig* eserini çok beğendiği ve ona iltifat ettiği kendisini ‘‘*Has Hâcib*’’²⁸² (Başmabeyinci) makamını verdiği tarih kaynaklarında görülmektedir.²⁸³

Akıllı ilim ehli, fazilet ve takva sahibi bir zat olduğu için halk arasında itibar kazanmış, hürmet görmüştür. Ölümü hakkında nerede ve kaç senesinde vefat ettiği belli değildir. Büyük ihtimale göre Yusuf Has Hâcib, 1077 yılında vefat ettiği söylenebilir. Kendi eseri *Kutadgu Bilig*'i devletinin hükümdarına takdim ettiği yıllarda Balasagunlu Yusuf'un sağlığı sarsılmış, gözü zayıflamış, dermansızlığa doğru yol almıştır Eserin ilave bölümlerinde, yazar kendisinden bahsederken, yaşlandığını ve ömrünü insanlara hizmet etmekten ibadete vakit ayırmaya geç kaldığını ifade eden bölümler bulunmaktadır.²⁸⁴

Mezarı bugünkü Çin sınırları içerisinde yer alan Doğu Türkistan Özerk Bölgesinin en önemli şehirlerinden birisi Kaşgar'da bulunmaktadır.

2.1.1. Yetiştığı Muhitin Genel Görünümü

Yusuf Has Hâcib'in doğup büyüdüğü Balasagun şehri Doğu Karahanlı devleti için önemli bir konumdadır. Çünkü, hem siyasî hem kültürel açıdan oldukça zengin bir yerleşim merkezidir. Döneminin en güzel yerleşkesi olup tarihî İpek Yolu üzerinde kurulmuştur. Balasagun'un yakınından Çu nehri geçmektedir. Çu nehri kaynağını Tanrı dağlarından alarak çölde kaybolan bir nehirdir. Bu nehrin etrafı, çok eski zamanlardan beri özellikle Türkler tarafından oturlan bir havzadır. Birçok köy, kasaba ve şehir bu nehrin civarında kurulmuştur. Bunlardan biri de Balasagun şehridir.²⁸⁵ Ancak, Balasagun'un yeri tam olarak tespit edilememektedir. Bugünkü Ak-Peşin denilen harabelerinin bulunduğu yerde

²⁸² Hâciblik: Sözlükte ‘‘araya girmek, mâni olmak, birinin bir yere girmesini engellemek, gizlemek’’ gibi manalar verir. Karahanlılar sarayında vezirlikten ve ordu kumandanından sonra gelen en mühim mevkidir. Bkz. Ömer Özden, ‘‘Yusuf Has Hâcib’de Erdem ve Vefa’’, *Doğu Esintileri*, sy 11 (2019): 133-44; Akayev, *Kırgız Mamlekettüülüğü cana ‘‘Manas’’ Eldik Eposu (Tarihi İliktöö)*, 54. Kaşgarlı Mahmut’un Dîvân-i Lugat Türk’ünde ise ‘‘Tayangu’’ kelimesiyle zikreder. Mabeyinci, perdecî başı manalarına gelir. Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânü lugâti’t-Türk Tercümesi*, 3/380-381.

²⁸³ Kafesoğlu, *Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri*, 6-8.

²⁸⁴ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, 487; Mustafa Alıcı, ‘‘Kutadgu Bilig’de Dinî Öğeler’’ (Tokat, Gazi Osmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011), 13-15.

²⁸⁵ Şehri hakkında bilgi için bkz. Varis Abdurrahman, ‘‘Tarihi Türk Şehri Balasagun Hakkında Yeni İncelemeler’’, *Belleten* 67, sy 250 (2003): 771-80.

kurulmuş olduğu kabul edilmektedir. İslamiyet'in Orta Asya'ya girişi sırasında gelişen olaylar dolayısıyla, İslam kaynaklarında Balasagun'un adı sıkça zikredilmiştir. Bu kaynaklarda adı “*Balâsagûn*”, “*Balâsakûn*” veya “*Velâsağun*” şekillerinde geçmektedir.²⁸⁶ Şehir VII. yüzyıldan itibaren var olduğu Moğolların buna “*Gubalık*” (İyi Balık) dediği diğer Türkçe adlarının da Kara-ordu, Kuz-Balık daha sonraki ifadeler ile Bilad-i Sagun olduğu anlaşılmaktadır. Bu şehir Soğdak²⁸⁷ dil kültürünün önemli merkezi haline gelmiş ve Türklerin İslamiyet'i kabulünden önce Karahanlılar devletinin eline geçmiştir.²⁸⁸

Onun doğup büyüdüğü Balasagun kenti hakkında İslam coğrafyacılarından Yakut şunları söyler: “*Seyhun ötesindeki Kaşgar'a yakın Türk sugûrunda büyük bir beldedir.*²⁸⁹” Sem'ânî'nin *el-Ensab* eserinde “*Bilâdu Sugûr*” ifadesi kaydedilir. Bundan hareketle bölgeyi “*Balâsagûn*” şeklinde kaydetmiştir.²⁹⁰ Yusuf'un Balasagun'daki küçüklük yılları, Karahanlılar devletinin Batı Mâverâünnehir bölgesinin kesin olarak sahip olduğu ve Ceyhun nehrini aşarak Horasan'a hakim olmak için Gazneliler ile çetin mücadele yaptığı bir döneme denk gelmektedir.²⁹¹

Balasagun şehri hakkında verilen bilgilerin ana kaynakları, Arap, Fars ve Çin kaynaklarıdır. Arap kaynaklarına göre, Seyyah Makdisî, Balasagun'un kalabalık ve zengin bir şehir olduğundan bahseder ve İslamiyet'in Türkistan'a yayıldığı ilk yıllarda Türkeslerin başkenti olduğunu belirtir.²⁹² Kaşgarlı Mahmud'un eserinde anlatıldığına göre: “Zülkarneyn Semerkand'ı aşır Türk ülkesine yönelirken, güçlü ve büyük ordusuyla tanınan genç bir Türk hakanının hüküm sürdüğü belirtilmektedir. Bu hakan, Balasagun'un yakınında bulunan ve kendi adıyla anılan “*Şu Kalesi*”ni inşa ettirmiştir. Günbegün, sarayının önünde beyler için üç yüz altmış nöbet davulu çalınırmış.

²⁸⁶ Avni Gözütok, “Yusuf Has Hâcib ve Kutadgu Bilig”, *Ekev Akademi Dergisi* 12, sy 34 (2008): 357-71.

²⁸⁷ Soğdca, Orta Asya ve Çin'de kullanılmış bir Doğu İran dili olup, IV. yüzyıldan itibaren bu dil ile yazılmış pek çok dinî, hukukî ve siyasi el yazması üretilmiştir.

²⁸⁸ Kutlu, *Türkler ve İslam Tasavvuru*, 112-15.

²⁸⁹ Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldan*, 1/564.

²⁹⁰ Balasagun, Bilâdu Sugûr (Gaza bölgesi) olarak zikredilir. Bkz. Sem'ânî, *el-Ensab* (nşr. Abdullah Omer el-Barûdî), 1/128; Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, 269; Ömer Soner Hunkan, “Yusuf Hâs Hâcib ve Kutadgu Bilig'de Elçilik Mansıbı”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi* 13, sy 4 (2016): 102-22.

²⁹¹ Hunkan, *Türk Hakanlığı (Karahanlılar) Kuruluş-Gelişme-Çöküş (766-1212)*, 154.

²⁹² Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm fî ma'rifeti'l-ekâlîm*, 275; Abdurrahman, “Tarihi Türk Şehri Balasagun Hakkında Yeni İncelemeler”, 771-80.

Zülkarneyn'in yaklaştığı haberi alındığında, hakanın ordusu savaşıma hazır ve emirlerini beklemişlerdir. Fakat hakan, Zülkarneyn'in geçişini gözlemlemek için Hocend Irmağı'nın kenarına karakol kurmuş ve kırk gözcü asker göndermiştir.²⁹³ Ayrıca Kaşgarlı Mahmud, Balasagun'u "*Kuz Ordo*", "*Kuz Uluş*" ifadeleri ile anlatır.²⁹⁴

Balasagun, Doğu Karahanlılar'ın önemli merkezlerinden biri olarak, İslamî ilimlere ilgi gösteren her kesimden insanın akın ettiği bir şehirdi. Bu önemli ilgi ve çekicilik örneğini, İbn Asâkir'in *Târîhu Dımaşk* adlı eserinde bulunmaktadır. Rivayete göre, Diyarbekir kâdilkudâtı Ebû Abdullah Hüseyin b. Ahmed el-Mâlikî (ö.429/1038), Karahanlılar'ın başkenti Balasagun'a gelerek hakanın huzurunda Ebü'l-Abbas Ahmed b. Muhammed b. Süleyman el-Herevî'den hadisler dinlemiştir.²⁹⁵ Bu tür bilgiler, Balasagun'un devleti yöneten hakanların merkezi olmasından dolayı çevredeki diğer yerleşim yerlerine nazaran daha güçlü bir cazibe merkezi haline geldiğini ve dünyanın dört bir yanından ilim adamlarının uğrayan beldesi olduğunu göstermektedir.

2.2. Yusuf Has Hâcib'in Başyapıtı Olarak *Kutadgu Bilig*

Karahanlı ve İslam devri Türk edebiyatının ilk büyük eseri olan *Kutadgu Bilig*, Yusuf Has Hâcib tarafından Balasagun'da yazılmaya başlanmış, 1069-1070'te Kaşgar'da tamamlanmış ve Doğu Karahanlı hükümdarı Tamgaç Buğra Han'a takdim edilmiştir. *Kutadgu Bilig*, Yusuf Has Hâcib tarafından XI. yüzyılda yazılmış, Türk asırlı halkların edebiyatının ve kültür tarihinin en önemli eserlerindendir. "*Mutluluk veren bilgi*" anlamına gelen *Kutadgu Bilig*, bireye dünyada ve ahirette mutlu olabilmenin yolunu nasihat ve öğüt tarzında anlatmaktadır.²⁹⁶ Bu öğütlerin özellikle devlet adamlarına yönelik değerler taşıdığı için eser bir "*Siyasetname*" olarak gösterilebilir. Bu eser, siyasî, sosyal, psikolojik, eğitsel ve ahlâkî, açılardan çok zengin bir içekten oluşur. *Kutadgu Bilig*, insanların dünyada ve ahirette mutlu olmak için izlemeleri gereken yolun gösterilmesi amacıyla ele alınmış bir eserdir. Eserde sadece ahlaki öğütler yer almamaktadır, aksine insan hayatının anlamını incelenerek cemiyet ve devlet içindeki görevleri belirlenmiş bir hayat planı sunulmaktadır. Yusuf Has Hâcib, birey, toplum ve

²⁹³ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü lugâti't-Türk Tercümesi*, 3/413.

²⁹⁴ Kaşgarlı Mahmud, 1/124.

²⁹⁵ Ebü'l-Kâsım Ali b. Hasan ed-Dımaşkî İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dımaşk nşr. Muhibbüddin Ebû Saîd Ömer b. Garâme el-Amrî* (Beyrut: Dârü'l-Fıkr, 1995), 14/16-17.

²⁹⁶ Kafesoğlu, *Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri*, 54.

devlet hayatının ideal bir şekilde düzenlenmesinde gerekli olan bilgi, erdem ve düşünce yapısının niteliği üzerinde durmuştur. Bu eserde, bu niteliklere nasıl ulaşılabileceği ve nasıl kullanılacağı anlatılmaktadır. Aynı zamanda eserde, eski Türk Bey ve hanlıklarda kullanılan vecizeler aktarılır, atasözleri ve halk şiirlerinden parçalar örnek olarak gösterilir.²⁹⁷

Kutadgu Bilig, Karahanlılar döneminde edebî bir eser olarak yazılmış ilk örnektir. Bu eser, Hakaniye lehçesi olan Karahanlı Türkçesiyle yazılmış, aruz tarzındaki *fe'ulün/fe'ulün/fe'ulün/fe'ul* kalıbıyla yazılmıştır. İlk hali 124 beyitten oluşan üç kaside ve konuyla ilgili 173 dördlükten ibaretti, ancak sonradan yapılan ilavelerle birlikte toplamda 6645 beyitten oluşmuştur.²⁹⁸ Eserin mukaddimesi ise 77 beyitlik bölümden oluşmaktadır, ancak bu kısım 6645 beyitin dışındadır.²⁹⁹

Eserde “Kutadgu” kelimesi, “Kut” isim köküne “ad” eki eklenerek oluşturulmuş, buna da “gu” eki eklenerek şekillenmiştir. Eski Türk düşüncesinde, “Kut” kelimesi, hükümdarlara devleti yönetme yetkisinin Tanrı tarafından verildiği anlamını taşımaktadır. Aynı zamanda saadet, bahtiyarlık, talih gibi anlamlara da gelmektedir. Dolayısıyla, “*Kutadgu Bilig*” terimi, “kutlandırın bilgi” veya “kutlu olma bilgisi” anlamını içermektedir.³⁰⁰

Kutadgu Bilig, esas olarak “ideal insan” temasını ele alır ve Yusuf Has Hâcib, kendi dönemindeki ideal insanın nasıl olması gerektiğini açıklar. Buna göre, ideal insan Allah’a sağlam bir inançla bağlı, takvalı bir mümin olmalıdır. Aynı zamanda iyi huylarla donanmış ve bütün kötü niteliklerden arınmış bir karaktere sahip olmalıdır. Yusuf Has Hâcib, bu ideal insan tipini anlatırken soyut bir yöntem izler ve onun toplum içindeki diğer bireylerle ve devletle olan ilişkilerini inceler.³⁰¹ *Kutadgu Bilig*, tarih³⁰², dil,

²⁹⁷ Gulnisa Jamal ve Muhammed Savaş Kafkasyalı, *Kutadgu Bilig Araştırmaları Tarihi* (Ankara: Karınca Ajansı, 2016), 14-16.

²⁹⁸ Wilhelm Radloff, “Über eine in Kairo aufgefundenene zweite Handschrift des Kudatku Bilik”, *Izv'stiya Imperatorskoy Izv'stiya Imperatorskoy Akademiy Nauk' (Bulletin de l'Académie Impériale des Sciences)* 9, sy 4 (1898): 45-48; Gözütok, “Yusuf Has Hâcib ve Kutadgu Bilig”, 357-71.

²⁹⁹ Yusuf Has Hâcib, “Kutadgu Bilig (çev. Reşit Rahmeti Arat)”, *Ankara: TDK Yayınları*, 1999, 10.

³⁰⁰ Zafer Önler, “Kutadgu Bilig’de Kut Kavramı”, içinde *Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hâcib ve Kutadgu Bilig Bildirileri* (Ankara: TDK Yayınları, 2009), 841-62; Nail Karagöz ve Ayturgan Avazbek Kyzy, “Kutadgu Bilig’de Peygamberlik”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22, sy 2 (2022): 174-90.

³⁰¹ Yazıcı, *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, 152; Alıcı, “Kutadgu Bilig’de Dinî Öğeler”, 29-30.

³⁰² Kutadgu Bilig’in tarih açısından değeri hakkında bilgi için bkz. Kafesoğlu, *Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri*, 24-30.

sosyoloji³⁰³ ve düşünce tarihi açısından oldukça değerli bir belgedir. Bu eser, döneminde yaşayan insanlara ve devleti yönetenlere doğru yolu göstermek ve yöneticilikle ilgili bilgiler sunmak amacıyla yazılmıştır. Bu özelliğiyle öğretici (didaktik) bir yapıya sahiptir. Ayrıca, Karahanlı dönemindeki Türk aydınlarının kültür seviyelerini, duyuş ve düşünüş tarzlarını, dünya görüşlerini tanıtmak bakımından da önemli bir eserdir.³⁰⁴ Yusuf Has Hâcib, eserini halk deyimleri ve atasözleriyle zenginleştirerek daha milli bir hale getirmiştir. Türk halk tefekkürünün ve Türk zevkinin karakteristik öğelerini eserine ekleyerek onu daha da zenginleştirmiştir. Eseri, özellikle dini, ahlaki, hukuki, sosyal, siyasi ve pedagojik konular üzerinde düşünen, bu konularda gerekli öğütleri veren ve çekici hikmetler sunan didaktik bir kitaptır. *Kutadgu Bilig*, genellikle büyüklerin küçüklere, özellikle babaların oğullarına nasihat şeklinde yazdıkları edebiyat türünden farklı bir yapıya sahip değildir. Ancak Yusuf Has Hâcib, bu eseri Türk halkının düşünce tarzı ve milli karakteriyle zenginleştirerek benzersiz bir hale getirmiştir.³⁰⁵

Yusuf Has Hâcib'in eseri, bir kalam veya fıkıh kitabı olmamasına rağmen, dinî konulardaki görüşlerini etkili bir üslupla aktarmıştır. Eserinde, Allah ve Peygamber övgüsüne yer verir.³⁰⁶ Ayrıca, yedi yıldız ve on iki burçtan bahseder.³⁰⁷ Yazar, bilgi ve akıl sahibi olmanın faziletlerine vurgu yapar ve insanın başına gelecek olan olumlu ya da olumsuz olayların dilinden kaynaklandığını ve dilin insan için hem fayda hem de zarar verebileceğini anlatır.³⁰⁸

Kutadgu Bilig üzerinde oldukça önemli çalışmalar yapan Türk araştırmacısı Reşit Rahmeti Arat, Yusuf'un eserini, ‘‘Türkistan’da hânedan mensuplarının birbirlerine karşı mücadelelerinin kuvvetlenmiş olması ve bu iç kargaşalık arasında, gerek ayrı fertlerin vaziyetinin ve gerek cemiyet ve devlet esaslarının sarsılmış bulunması göz önünde

³⁰³ Sosyoloji açısından eserin değerlendirilmesi için bkz. Mahmut Arslan, *Kutadgu-Bilig’deki Toplum ve Devlet Analizi* (İstanbul: Edebiyat Fakültesi Yayınevi, 1987), 22.

³⁰⁴ Karagöz ve Avazbek Kyzy, ‘‘Kutadgu Bilig’de Peygamberlik’’, 174-90.

³⁰⁵ Muhammed Miraç Aslan ve Yakup Bulut, ‘‘Kutadgu Bilig’de İyi Yönetimin Esasları’’, *Ombudsman Akademik*, sy 1 (2018): 15-25.

³⁰⁶ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, 23.

³⁰⁷ Yusuf Has Hâcib, 31.

³⁰⁸ Yusuf Has Hâcib, 90.

tutulursa, cemiyetin temelini teşkil eden ahlak prensiplerini yeniden tanzim etme kaygısıyla yazmış olmalıdır’³⁰⁹ ifadelerini belirtir.

Yusuf Has Hâcib, kendi dönemindeki devlet ve toplum meselelerine kendi yöntemiyle uyguladığı örnekler, geçmişi inceleyen tarihçiler tarafından kolayca anlaşılabilir şekilde yazılmamıştır. Eserinde, öğüt dolu mısralar aracılığıyla çok değerli tarihsel malzemeler kullanmıştır. Böylece, felsefî ve tarihî yazılar birbirine iç içe geçmiştir.³¹⁰ Yusuf Has Hâcib, verdiği tarihî örneklerle sadece kendi toplumunu değil, İran kralları Nûşîrvân³¹¹, Dahhâk³¹² ve Feridun³¹³ gibi isimlerle Batı dünyasına ait Büyük İskender gibi figürleri de örneklemiştir.³¹⁴ Bu örneklemeler, Yusuf Has Hâcib’in genel anlamda hükümdarların davranışlarına dair dersler vermeyi amaçladığını göstermektedir.³¹⁵

Eserinde, kendisinden önceki âlimlerin bilgisinden faydalandığını da belirten Yusuf Has Hâcib, yazarların kitapları yazmasaydı nasıl bu hikmet ve bilgileri öğrenebileceğini vurgulamaktadır. Tabiat ilimleri olan kimya, coğrafya, matematik ve astronomi gibi çeşitli ilimlerden bahsederken, Öklid³¹⁶’den bahsederek önerilerde bulunur. Hatta daha da istenirse cebir ve mukabele okunmasını ve Öklid’in kapısının iyice çalınmasını önerir.³¹⁷ Böylece, Yusuf Has Hâcib hem tarihsel hem de bilimsel bilgiyi eserinde ustalıkla bir araya getirir.

2.2.1. Eserin Muhtevası

Kutadgu Bilig, şiir temeline dayanan bir eser olup, on 13000’den fazla dizelerden oluşmaktadır. 85 bölümden ve 6520 beyitten oluşur. Destan aruz vezniyle, ikili (mesnevi) tarzında yazılmış olup, dört kahramanın hikayesini içerisine büründürür.³¹⁸ Yazar,

³⁰⁹ Hâcib, “Kutadgu Bilig (çev. Reşit Rahmeti Arat)”, 25.

³¹⁰ Şaban Öz, “Kutadgu Bilig’de Türk Cihan Hâkimiyeti Düşüncesi”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 11, sy 3 (2011): 19-35.

³¹¹ Adâlieti ile Sasani Hükümdarlığını yürüten padişah.

³¹² Eserde zalim İran hükümdarı olarak belirtilir.

³¹³ Dahhak’ın yerine geçen hükümdar.

³¹⁴ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, 40; Yusuf Has Hâcib, 43; Yusuf Has Hâcib, 483.

³¹⁵ Ergin Ayan, “Kutadgu Bilig ve Tarih”, içinde *Uluslararası Prof. Dr. Halil İnalcık Tarih ve Tarihçilik Sempozyumu Bildiriler*, c. 1/32, 8 (Ankara, 2022), 417-36.

³¹⁶ Oklidis: İskenderiyeli matematikçi.

³¹⁷ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, 329.

³¹⁸ Ahmet Zeki Validov, “Vostočniya Rukopisi v’ Ferganskoy Oblasti”, *Zapiski Vostochnago Otd’leniya Imperatorskogo Russkogo Arheologičeskogo Obşestva* 22, sy 3-4 (1915): 10-11; Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig “Fergana Nüşhası”*, 2. bs (Ankara: Türk Dil Kurumu, 2018), 2.

eserinde dört karakter aracılığıyla dört kavramı anlatır: *Kün-Toğdı İlig*³¹⁹ (*Gündoğdu, hakan*) doğru töreyi, doğru yasayı ve adaleti; *Ay-Toldı*³²⁰ (*Dolunay, vezir*) mutluluğu, talihi ve devleti; *Ogdülmüş*³²¹ (*Övülmüş, vezirin oğlu*) aklı; *Odgurmuş*³²² (*Uyanmış, vezirin akrabası*) ise akıbeti ve yaşamın son bulmasını simgeler. *Kutadgu Bilig*, bu dört karakter arasında geçen konuşmalar ve olaylarla birlikte devleti yönetenlerde bulunması gereken karakterleri ve devlet içerisindeki ilişkilerin nasıl şekilleneceğini öykülemektedir. *Kün-Toğdı İlig*, halkı için faydalı işler yapmakla birlikte, bütün işlerini kendi başına yapmaktan bıkmış birisi olarak gösterilir. *Ay-Toldı*, hükümdarın danışmanı ile görüşükten sonra hizmete başlar ve zamanla hükümdarla birlikte devleti yönetir. *Ay-Toldı*, vezirlik görevini üstlendikten sonra da devlet işlerini iyi sürdürür, halk bolluk içerisinde yaşar, adalet yerleşir ve herkes refah içinde yaşar. Ancak, uzun bir süre sonra ölüm kapısı *Ay-Toldı*'ya da çalar ve vasiyetnameyle oğlu *Öğdülmiş*'i hükümdara emanet eder. *Öğdülmiş*, aklı temsil eder ve halkın şikayetlerinin kesilmesine yardımcı olur, memleketin refahı artar ve halk sevinç ve huzur içinde yaşar. Hükümdar, devletin büyümesiyle birlikte vezirine güvenilir bir yardımcı arar ve *Öğdülmiş*, *Odgurmuş* akrabasını tavsiye eder. *Odgurmuş*, *Kutadgu Bilig*'de akıbet ve kanaati temsil eder ve tek başına yaşayan birisi olarak tasvir edilir.³²³

Eserin başlangıç bölümünde, Allah'a hamd ve sena, Peygambere salât ve selam, dört halife için övgüler, bahar mevsimi ve hükümdar Tamgaç Kara Buğra Han'a yönelik methiyeler ve eserin ona ithafı, yedi yıldız ve on iki burcun anlatımı, insanın değerinin akıl ve bilgi kaynaklı olduğu, dilin faydaları ve zararları, kitap sahibinin özü, iyilik etmenin değerini vurgulayan övgüler, bilgi ve aklın önemi ve faydaları, kitabın adı ve anlamı gibi başlıklar ele alınmıştır. *Kutadgu Bilig*, bu unsurları bir araya getirerek çeşitli temalara dikkat çeker ve önemli öğütler verir. Eser, içerdiği akıcı dil ve övgülerle topluma

³¹⁹ “Bu *Kün-Toğdı hakan* dedim söz başı Yorumlayıp açıklayayım ey iyi kişi” Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, 47.

³²⁰ “Bu *Kün-Toğdı* dediğim doğru töredir Bu *Ay-Toldı* dediğim ise mutluluktur.” Yusuf Has Hâcib, 47.

³²¹ “Sonra anlattım bak *Öğdülmiş*'i Akıldır adı, yüceltir kişiyi.” Yusuf Has Hâcib, 47.

³²² “Ondan da sonrası *Odgurmuş*'tır Tarafımdan akıbet diye yorumlanmıştır.” Yusuf Has Hâcib, 47.

³²³ Hâcib, “*Kutadgu Bilig* (çev. Reşit Rahmeti Arat)”, 12; Gözütok, “Yusuf Has Hâcib ve *Kutadgu Bilig*”; Umut Kaya, “*Kutadgu Bilig* ve Yusuf Has Hâcib'in Eğitimle İlgili Görüşleri”, *Düzce Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* I, sy I, 2017 (2017): 8.

değerli mesajlar aktarır ve ahlaki, sosyal dinî ve siyasi konuları kapsar.³²⁴ Bu bağlamda Kutadgu Bilig'i eseri muhteva açısından dört başlık altında değerlendirebiliriz:

Birinci Bölüm: “Söz Başlığında Kün Toğdı Hakkında” başlığıyla başlar. Başlangıçta, Kün Toğdı hakkında bilgiler verilir; yani iyi ve bilgili bir hükümdardır, ancak yardımcısı yoktur. Ay-Toldı da Kün Toğdı'nın hükümdarlığından haberdar olmuştur. Hükümdara yakın bir arkadaşının yardımı ve şansıyla Ay-Toldı, Kün Toğdı'nın huzuruna çıkar ve onun veziri olur. Bu bölümde, Kün Toğdı ile Ay-Toldı arasında geçen konuşmalar anlatılır. Devletin işleyişi, adalet, dilin erdemi ve faydası, sürekli saadetin olmadığı ve başarıların dönüşebileceği gibi konular üzerinde konuşurlar. Sonunda Ay-Toldı hastalanır, vasiyetini yazar ve oğlu Ögdülmiş'i Kün Toğdı'ya emanet eder, ardından dünyaya gözlerini yumar.³²⁵

İkinci Bölüm: “Kün Toğdı'nın Ögdülmiş'i Vezir Tayin Etmesi” başlığıyla başlar. Kün-Toğdı Ögdülmiş'i huzuruna çağırarak onu kendisine vezir olarak atar. Bu bölümde, Kün Toğdı ve Ögdülmiş arasında yapılan görüşmeler aktarılır. Ögdülmiş, akıl ve bilgelik, vezirlik için layık kişiler, görevli seçimleri, önemli görevlerde aranan nitelikler, saray hizmetlileri, bilginler ve hazineciler gibi konularda Kün-Toğdı'ya fikirlerini sunar ve görevlilerin beyler üzerindeki yetkilerine değinir. Ögdülmiş, vezirlik görevini başarılı bir şekilde yerine getirerek ülkeyi güzel bir biçimde yönetmiştir. Ancak artık yorulmuş ve bir yardımcıya ihtiyacı vardır. Hükümdara bu konuda kendi arkadaşı veya akrabası olan Odgurmuş'u tavsiye eder.³²⁶

Üçüncü Bölüm: “Kün Toğdı'nın Odgurmuş'u Göreve Çağırır” başlığıyla açılır. Odgurmuş, dünya işlerinden elini eteğini çekerek kendini Tanrı'ya adanmıştır ve dağda yaşamaktadır. Hükümdar, iki kez mektup yazarak Odgurmuş'u göreve çağırır, ancak istenilen sonuç elde edilemez. Bu bölümdeki konuşmalar, Odgurmuş ile Kün Toğdı arasında geçer. Dünya ve ahiret meseleleri, beylerin hizmet hiyerarşisi, kapıdaki hizmetçilerle, halkla, bilginler, tabipler, fal bakıcılar, rüya yorumcular, müneccimler, şairler, dilenciler, satıcılar; hayvan yetiştiricileri, zanaat ustaları, yoksullarla nasıl

³²⁴ 1-397 beyitleri arası. Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, 21-50.

³²⁵ 398-1547 beyitleri arası. Yusuf Has Hâcib, 50-132.

³²⁶ 1548-3186 beyitleri arası. Yusuf Has Hâcib, 132-245.

geçinileceği ele alınır. Evlenme, çocuk yetiştirme, hizmetçilere nasıl davranılacağı, yemeğe davet, görgü yemeğine katılma konularında nasıl hareket edileceği anlatılır.³²⁷

Dördüncü Bölüm: ‘‘Hakan K n Toğdı, Ođurmuŗ u     nc  Kez Yanına çağırıyor’’ baŗlıđıyla baŗlar. Hükümdar, Ođurmuŗ a     nc  mektubunu yazarak çağırır. Bu defa Ođurmuŗ  ŗehre inerek saraya gelir. H k mdarla aralarında sert bir tartıŗma (münazara) yaŗanır. Ođurmuŗ , dünyanın geçiciliğini ve ölümün kaçınılmazlığını hatırlatarak yeniden dağa döner. Bir süre sonra hastalanır ve  đ lmiŗ i yanına çağırır. Bir rüya gördüğünü anlatır, her ikisi de bu rüyayı farklı ŗekillerde yorumlarlar. Ođurmuŗ ,  đ lmiŗ e nasihatlerde bulunur ve iŗine, saraya dönmesini söyler.  đ lmiŗ  de tekrar saraya döner ve durumu hükümdara anlatır.³²⁸

Yine baŗka bir gün  đ lmiŗ , Hakandan arkadaŗını görmek için izin ister. Ođurmuŗ ’un yaŗadıđı yere gider. Fakat iŗ iŗten ge miŗtir. Ođurmuŗ ’un ölüm haberini müridi Kumaru bildirir. ‘‘ đ lmiŗ  bunu duyunca bağırıp ağladı Vurundu, d v nd , g zyaŗlarını akıttı’’³²⁹ Bundan sonra K n Toğdı ve Kumaru  đ lmiŗ e taziye de bulundular. O da arkadaŗının mezarını ziyaret ederek yasını tutar. Bir müddet sonra iŗinin baŗına geri dönerek hükümdarın hizmetinde bulunur. Devlet yönetiminde  alıŗır, buyruklar verir, yeni kararlar alır onun sayesinde memlekette iŗler düzelir.

2.2.2. Kutadgu Bilig’in Nüshaları

Kutadgu Bilig’in ŗu ana kadar bilinen    el yazma kopyası bulunmaktadır. Biri Uygur, ikisi Arap harfli yazma nüshalardır. Nüshalar arasına bakıldığında zaman içinde oldukça mühim deđiŗikliklere uğradığı görülür.

2.2.2.1. Viyana Nüshası

Kutadgu Bilig’in ilk nüshası olarak kabul edilir. 1439’da Herat³³⁰ ŗehrinde çok kötü bir Uygur yazısı ile yazılmıŗ bir nüshadır. Bu nüsha XV. Yüzyılda Türkistan ile Anadolu

³²⁷ 3187-4933 beyitleri arası. Yusuf Has H cib, 246-367.

³²⁸ 4934-6520 beyitleri arası. Yusuf Has H cib, 367-478.

³²⁹ Yusuf Has H cib, 462.

³³⁰ *Herat, Afganistan’ın Kuzeybatısında yer alan bir ŗehirdir. Kutadgu Bilig’in Viyana nüshası ‘Herat Nüshası’ olarak da zikredilir. Bkz. Yusuf Has H cib, Kutadgu Bilig ‘Viyana Nüshası’, 2. bs (Ankara: Türk Dil Kurumu, 2018), 4.*

arasındaki kültür ilişkilerini göstermesi bakımından mühimdir. Yapılan bazı araştırmalar sonucunda anlaşıldığını göre eser, II. Fatih Sultan Mehmet Han zamanında, Türkistan kaleminde çalışan Uygur Kâtiplerinden Şeyh-zâde Abdü'r-rezzâk Bahşi için Fenârî oğlu Kadı Ali tarafından Tokat'tan İstanbul'a getirilmiştir. Toplam 5971 beyitten 73 bap, 75 beyit manzum ön sözden ayrıca 95 sayfadan oluşur.³³¹

Kutadgu Bilig'in Herat nüshası bugün Avusturya Millî Kütüphanesi, yazma eserler bölümünde korunmaktadır. Nüshanın bilgileri Pierre Amédée Émilien Probe Jaubert (1779-1847)'in 1825'te, Alman Şarkiyatçı Gustav Flügel (1802-1870)'in 1864'te, *Kutadgu Bilig* hakkında yazdığı makalelere dayanarak hazırlanmıştır. Katalogdaki yazmada *Kutadgu Bilig*'in içindekiler kısaca tanıtılmıştır. *Kutadgu Bilig*'in Herat nüshası 95 yaprak, ebadı 320x250 mm, pamuk kâğıdına yazılmıştır. Kâğıt açık sarı renkli, her sayfasında 27'den 43'e kadar satır vardır, güzel korunmuştur.³³²

Avusturyalı Şarkiyatçı Joseph Von Hammer-Purgstal (1774-1856), 1798-1807 yılları arasında İstanbul'da diplomat olarak çalışırken bir sahafta *Kutadgu Bilig*'in Herat nüshası ilgisini çekmiş ve satın almıştır. Kitabı kendisi okuyamadığı için onu Fransız Şarkiyatçı Pierre Amédée Probe Jaubert'e vermiştir. Jaubert 1825'te “Uygur harfleriyle yazılmış Türkçe bir metin³³³” adlı makalesinde, bapların Arap harflerine çeviri yazısını ve Fransızca çevirisini yayımlamıştır. İlim sahasında *Kutadgu Bilig* hakkında yapılmış olan ilk çalışmadır. 1910 da Radloff, bu nüshanın Almanca tercümesini neşretmiştir. Bu nüsha, Türkiye'de 1942'de Türk Dil Kurumu tarafından değişiklik yapılmadan kendi halinde basılmıştır.³³⁴

2.2.2.2. Kahire Nüshası

1896 yılında Kahire'deki Hidiv Kütüphanesi'nin düzenlenmesi sırasında, *Kutadgu Bilig*'in yeni bir nüshası keşfedilir. Bu nüsha, XIV. yüzyılda Arap harfleriyle yazılmış ve Memlük komutanlarından el-Melikü'n-Nâsır'ın kölesi İzzü'd-dîn Ay-Demir ed-Devâtdâr

³³¹ Dilaçar, *Kutadgu Bilig İncelemesi*, 38; Hâcib, *Kutadgu Bilig “Viyana Nüshası”*, 3-5.

³³² Hâcib, *Kutadgu Bilig “Viyana Nüshası”*, 4.

³³³ Joseph Von Hammer-Purgstal, “Notice d'un Manuscrit turc en caractères ouigours”, *Journal Asiatique* 6 (1825): 39-52; Hâcib, *Kutadgu Bilig “Viyana Nüshası”*, 8.

³³⁴ Hâcib, *Kutadgu Bilig “Viyana Nüshası”*, 8.

için hazırlanmış olduğu söylenir.³³⁵ Halen aynı kütüphanede muhafaza edilen bu eser, *Kutadgu Bilig*'in Mısır nüshası olarak bilinir. 1897 yılında, Radloff, Herat nüshasının transkripsiyonunu yayınlamaya başladı; ancak Mısır nüshası bulunduğunda bu çalışmalarını askıya aldı. Daha sonra, Mısır nüshasını Herat nüshasıyla karşılaştırarak, eseri Rus transkripsiyon harfleri ve Almanca tercümesiyle yayımladı.³³⁶

Arap harfli ikinci yazma olan Kahire nüshası, Kölemen sultanlarından Toplam 196 sayfadan oluşur. Her sayfada 17 satır ve yaklaşık 15-17 beyit vardır. Toplam 5800 beyitten oluşmaktadır. Bu nüshayı 1896'da Kahire'de Hıdivlik kitaplığının Alman müdürü Dr. Moritz tarafından ortaya çıkarılmış, W. Radloff bundan faydalandığı söylenilmektedir.³³⁷

2.2.2.3. Fergana Nüshası

Mevcut nüshaların en iyisi Arap harfleriyle yazılan Fergana nüshasıdır. 1913 yılında Zeki Velidi Togan, Kazan Üniversitesi'ne bağlı Tarihi Arkeoloji ve Etnografya Cemiyeti tarafından Türkistan'ın Fergana vilayetine araştırmalar yapmak üzere gönderilir. Profesör Katanov'un aracılığıyla bu göreve atanır. Fergana'da Togan, Nemengân'daki özel bir kütüphanede *Kutadgu Bilig*'in üçüncü nüshasını keşfeder ve bu önemli bulguyu yazılı olarak duyurur.³³⁸

1925 yılında Özbek alimlerinden Fıtrat, Fergana nüshasını tekrar bilim dünyasına tanıtır. Fıtrat'ın yazısı, kısa bir süre içinde Türkiye Türkçesine ve Almancaya çevrilerek yayımlanır. Bu olay, *Kutadgu Bilig*'in Fergana nüshasının bilimsel çevrelerce de kabul edilmesini sağlar. Bugün itibarıyla, Taşkent'te bulunan bu nüshayla birlikte *Kutadgu Bilig* nüshalarının keşfi tamamlanmış durumdadır. Bu keşifler, eserin daha iyi anlaşılmasına ve Türk kültürüne katkı sağlamasına sebepçe olur.³³⁹

Yazı özelliklerine bakıldığı zaman XIII. yy. önce yazıldığı anlaşılır. Baş ve son kısmı eksiktir ve nerede ne zaman yazıldığına dair bilgi mevcut değildir. İlk sayfalar Kahire

³³⁵ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig "Kahire Nüshası"*, 2. bs (Ankara: Türk Dil Kurumu, 2018), 2-4.

³³⁶ Radloff, "Über eine in Kairo aufgefundene zweite Handschrift des Kudatku Bilik", 309-19.

³³⁷ Dilaçar, *Kutadgu Bilig İncelemesi*, 39.

³³⁸ Hâcib, *Kutadgu Bilig "Fergana Nüshası"*, 8.

³³⁹ Jamal ve Kafkasyalı, *Kutadgu Bilig Araştırmaları Tarihi*, 25.

nüşhasından alınarak ilave edilmiştir. 445. sayfadan sonra, 413 beyitlik kısım eksik olup, metin içerisinde bazı kısımlarında 125 beyitlik kısmı eksiktir. Toplam 223 yapraktan oluşur ve her sayfada 15 satır ve 13-15 beyit bulunmaktadır. Toplamda ise 6107 beyit ihtiva eder. Bu nadir örneği, Özbekistan Bilimler Akademisi Doğu Çalışmaları Enstitüsü'nün el yazmaları bölümünde bulabilirsiniz; bu özel nüsha, Ebu Rayhan Beruni adına tescillenmiştir. Kitabın numarası 1809 ve sayfa sayısı 223 olarak belirtilmiştir.

Eserin bu nüshası, 462/1070 yılında Arap harfleriyle Uygur dilinde yazılmıştır. Kitap, düz metinden oluşan bir girişle başlamakta ve ardından içindekiler listesi yer almaktadır. Bu listeyi takiben ana içerik gelmektedir. *Kutadgu Bilig*'in bu özel nüshası, Uygurca olarak kaleme alınmış önemli bir eserdir ve içerdiği bilgilerle Türk kültürü ve edebiyatı için büyük bir öneme sahiptir.³⁴⁰

Bu muhteşem el yazması, kırmızı bir kadife kumaşla özenle sarılmıştır ve ne yazık ki baş ve son sayfaları kayıptır. Sarkan sayfalar, parlak siyah dekorasyonla kaplanmış kahverengi deri bir kaplamayla korunmaktadır. Dikdörtgen şeklinde olan nüsha, mavi ipek bir kurdele ile zarıfçe bağlanmıştır. Gül kırmızısı kapak üzerinde Arapça harflerle “*Kutadgu Bilig*” yazmaktadır ve ayrıca bir kayıt numarası da bulunmaktadır. Başlık sayfası ve arka sayfası yeşil yapraklar ve kırmızı çiçeklerle zarif bir şekilde süslenmiştir. Bazı yapraklar ön taraftan noktalarla kaplanmışken arka taraftaki süslemeler boyalıdır.³⁴¹

Bu nadir el yazması, tarihi ve edebi açıdan değerli bir kaynaktır ve araştırmacılar için büyük bir ilgi odağı olmuştur. *Kutadgu Bilig*'in bu eşsiz nüshası, tarih meraklıları ve edebiyat tutkunları için gerçek bir hazine niteliğindedir.

2.2.3. Kutadgu Bilig Hakkında Görüşler

Çağdaş dünyada *Kutadgu Bilig* ister batı dünyasında, ister Çin ve Orta Asya hatta Rus araştırmacılarının merakını uyandırmış bir eser olduğu şüphesiz bir gerçektir.

Kutadgu Bilig üzerine bugüne kadar çalışmalar sürdürülmüştür ve hala da üzerinde her açıdan incelenmeler gerçekleştirilmektedir. Bu eser üzerine yapılan araştırmalarda eser

³⁴⁰ Hâcib, *Kutadgu Bilig* “*Fergana Nüshası*”, 8.

³⁴¹ Jamal ve Kafkasyalı, *Kutadgu Bilig Araştırmaları Tarihi*, 26.

hakkında birçok görüş ileri sürülmüştür. 1870 yılında H. Vambéry “İlk kez bize Türklerin siyasî durumunu ve içtimai yapılarına göz atma imkânı veren çalışmadır” şeklinde ifadelerini bildirir. Ayrıca *Eserde, İslami değerlerin etkisiyle birlikte Doğu kültürünün izleri de kendini göstermektedir. Aynı zamanda, Altaylı veya Türk toplumunun saflığına dayalı ahlaki kavrayış da eserin temelini oluşturur. Vaktinde Kutadgu Bilig’i Çince veya Farsça bir kitaplardan ilham alınarak yazılan eser olduğunu düşünmüştüm, fakat üzerinde incelenme yapıldığında onun Türk mahsulü olduğu fikrine vardım*”³⁴² demektedir. 1901’de Alman felsefecisi Alberts *Kutadgu Bilig’i* felsefi bir eser olarak tanımlar ve Yusuf’u İbn Sina’nın talebesi sayacak kadar ileri görüşünü bildirmiştir.³⁴³

W. Barthold’a göre, *Kutadgu Bilig* eserinde, diğer eserlerde görülen babadan oğula öğütlerin aksine, hayattan örnekler ve tarihi olaylar yerine, tatsız mecazlar ve hayattan uzak kuru nasihatler bulunmaktadır.³⁴⁴ Barthold, eserde tarihi şahıs adlarının zikredilmemesi nedeniyle *Kutadgu Bilig’in* Farsça yazılan eserlere kıyasla düşük bir değere sahip olduğunu ifade etmektedir.³⁴⁵ Ayrıca, başka bir eserinde ise *Kutadgu Bilig’in* Çin medeniyetinin tesirlerinden izler taşıdığına dikkat çekmektedir.³⁴⁶

Türkiye’de de *Kutadgu Bilig* üzerine yapılan çalışmalarda, Fuat Köprülü’nün görüşlerine benzer şekilde, eserin Türk etkisinden ziyade İbn-i Sina etkisi taşıdığı ifade edilmektedir. Köprülü, Kaşgar cemiyetinin diğer muasır İslam topluluklarından önemli ölçüde farklı olmadığını ve *Kutadgu Bilig’de* Türk etkisinin pek belirgin olmadığını savunur. Onun görüşüne göre, eser, Orhun kitabeleri ile karşılaştırıldığında, eski Türk ideolojisinin yerine farklı bir düşünce sistemine sahip olduğunu açıkça göstermektedir. *Kutadgu Bilig’in* daha çok İbn-i Sina düşüncesinin etkisinde olduğu düşünülmektedir.³⁴⁷

Kutadgu Bilig üzerinde önemli çalışmalar yapan Türk tarihçisi Reşit Rahmeti Arat, eserin muhtevası hakkında kendi fikrini şu şekilde beyan eder: “Yusuf bu eseriyle insan

³⁴² Hermann Vambéry, *Uigurische Sprachmonumente und das Kudatku Bilik* (Innsbruck, 1870), 5; Kafesoğlu, *Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri*, 5-7; Jamal ve Kafkasyalı, *Kutadgu Bilig Araştırmaları Tarihi*, 30.

³⁴³ Otto Alberts, “Aristotelische Philosophie in der türkischer Literatur de XI. Jahrhundert”, *Archiv für Geschichte der Philosophie* 13, sy 4 (1900): 319-36; Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi I*, 197.

³⁴⁴ Vasilij Vladimiroviç Barthold, *İslam Medeniyeti Tarihi*, çev. Ord Mehmed Fuad Köprülü (İstanbul: Akçağ Yayınları, 2004), 119.

³⁴⁵ Barthold, *Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, 121.

³⁴⁶ Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 311.

³⁴⁷ Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi I*, 197.

hayatının manasını tahlil ve onun cemiyet ve dolayısı ile devlet içindeki vazifesini tayin eden bir felsefe bir hayat sistemi kurmuştur”³⁴⁸. Ayrıca Arat, “Kutadgu Bilig, herhangi bir Çince kaynaktan çevrilmemiş ve sadece konu açısından değil, aynı zamanda diğer yönleriyle de tamamen özgün bir eserdir. Yani eser, içeriği açısından başka bir eserden alıntı yapılmadan kaleme alınmıştır ve kendi özgün niteliğe sahiptir. Orijinalliği, eserin diğer yönleri üzerinde vurgu yaparak ön plana çıkarılmaktadır.”³⁴⁹ fikrini de beyan etmiştir.

A. Caferoğlu ise konu ve dil yönünden Kutadgu Bilig eserinin Arap ve İran tesiri altında kaldığını dile getirir: “İlk İslami devreye ait Türkçe bir eser olması açısından bu eser hem konunca hem de dil açısından Arap ve İran tesiri altında kalmıştır. Kutadgu Bilig, kendisinden önceki veya aynı dönemdeki İslam olmayan Uygur metinlerine kıyasla, daha sahici bir Türkçe içeren bir eser olarak öne çıkar. Bu eserle birlikte ilk defa Arapça ve Farsça dil unsurları Türk diline girmiş ve bu unsurlar günümüze kadar çeşitli Türk lehçelerinde varlıklarını sürdürmüştür.”³⁵⁰ diyerek fikrini bildirmiştir.

İbrahim Kafesoğlu’nun çalışmasına göre, Kutadgu Bilig’in kültür tarihimizdeki yeri ve mahiyeti üzerine yapılan incelemelerde, eserin Hint-İran, Eski Yunan ve Çin kültürleriyle etkileşimine dikkat çekilmiştir. Kafesoğlu, Yusuf Has Hacib’in Müslüman Türk bir yazar olmasına rağmen, eserin türü ve tarzı açısından Hint ve İran geleneğine yakın olduğunu belirtir. Ayrıca, Çin kültürünün ve özellikle Konfüçyüs düşüncesinin de eserde yansımaları olduğunu kabul eder. Ancak, önemli olan nokta, adalet konusu ve adaletin gerekliliği ve önemine dair düşüncelerin hangi gelenekten geldiğinin değil, tüm geleneklerden önce insanlığın bir arada yaşamanın temel şartı olduğudur. Bu şekilde adaletin, herhangi bir gelenekten önce, insan tabiatının bir gerekliliği olduğu ve bu gerekliliğin geleneklerde yer aldığı vurgulanır.³⁵¹

Mehmet Kara’nın “Bir Başka Açıdan Kutadgu Bilig” kitabı, giriş bölümünün ardından üç ana bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde Kutadgu Bilig’in içeriği ve önemi üzerinde durulmuştur. Kitabın birinci bölümü “Manasını Ayetlerden Alan Beyitler”

³⁴⁸ Hâcib, “Kutadgu Bilig (çev. Reşit Rahmeti Arat)”, 11.

³⁴⁹ Hâcib, 11.

³⁵⁰ Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi II*, 56.

³⁵¹ Kafesoğlu, *Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri*, 19.

iken, ikinci bölüm “Manasını Hadislerden Alan Beyitler” ve üçüncü bölüm “Manasını Ayet ve Hadislerden Alan Beyitler” başlıklarını taşımaktadır. Bu üç bölümde, *Kutadgu Bilig*’deki beyitlerin ayet ve hadis manalarıyla bağlantıları ortaya konulmaya çalışılmıştır. Konular alfabetik sıraya göre verilmiş ve beyitler küçükten büyüğe doğru sıralanmıştır. Önce beyitlerin orijinal metinleri verilmiş, ardından günümüz Türkçesine çevirileri yapılmış, daha sonra ise beyitlerin ilgili olduğu ayetler, hadisler veya her ikisine birlikte yer verilmiştir. Bu şekilde beyitlerin İslami kaynaklardaki kökenleri ve bağlantıları açıklığa kavuşturulmaya çalışılmıştır.³⁵²

Aygün Akyol’un ‘‘*Kutadgu Bilig*’de Ahlak ve Siyaset’’ adlı kitabı, eserin ahlak felsefesi ve tarihsel arka planını anlama ve analiz etme amacı taşımaktadır. *Kutadgu Bilig*’in yapılanmasına bakıldığında, kitap bütüncül bir çerçeveye insanın ahlaki ve siyasi eylemlerini ele almaya çalışmaktadır. Bu çerçeve, töre, kut, akıl ve gönül gibi temel unsurlardan oluşmaktadır. Kitap, İslam ahlak felsefesi perspektifinden *Kutadgu Bilig*’in bütüncül yapısını incelemek üzere üç ana bölüme ayrılmıştır. Giriş kısmında, eserin amacı, dönemin ahlak ve siyasetinin yapısı, araştırma konusunun belirlenmesi ve çalışmanın hazırlanma süreci üzerinde durulur. Birinci bölüm, *Kutadgu Bilig*’in düşünce tarihimizdeki önemini ve değerini vurgular. İkinci bölümde, ahlak tasavvuru teorik ve pratik çerçeveler altında incelenir. Üçüncü bölümde ise, ahlak tasavvurunun toplumsal hayattaki yansıması siyaset tasavvuru başlığı altında ele alınır.³⁵³

Bütün bu bilgeleri göz önünde aldığımızda Yusuf Has Hâcib, döneminin sosyal ve siyasi koşullarından kaynaklanan temel meseleleri ele alarak, birey, aile, toplum ve devlet gibi temel yapı taşlarına dair kavramları anlaşılır bir biçimde açıklamıştır. Aynı zamanda eser, başlangıçta bir nasihatname gibi görünse de aslında İslamî değer ve öğeleri taşımaktadır. Bu bağlamda ele alacağımız bir sonraki bölümde İslam değerleri açısından özellikle Ehl-i Sünnet değerleri açısından ele alacağız.

³⁵² Mehmet Kara, *Bir başka açıdan Kutadgu Bilig* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1998).

³⁵³ Aygün Akyol, *Kutadgu Bilig*’de Ahlak ve Siyaset (Ankara: Araştırma Yayınları, 2013).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KUTADGU BİLİG'DE SÜNNÎ İNANÇ ESASLARI

Araştırmanın üçüncü bölümü genel mahiyetiyle İslam'ın Sünnî inanç esasları olduğu için bu bölüm İslam'daki inanç esaslarının etrafında şekillenecektir. Bu açıdan bakıldığında *Kutadgu Bilig* genel mahiyette İslam inancının çerçevesi içerisinde ele alınıp yazıldığı ve İslamî İlimlerin nadide ve değerli kaynaklarından biri olduğu şüphesiz olan bir eserdir. Eserde Yusuf Has Hâcib öncelikle Allah'ın varlığına ve birliğine cân-ı gönülden inanmış³⁵⁴ biri olarak O'nun mahiyetinin tasavvur edilmesi mümkün olmadığını vurgulamaktadır.³⁵⁵ Bununla beraber eserin muhtevası Allah'a, peygamberlere, meleklerle ve kitaplara iman gibi itikadî konuları, aynı zamanda sahabeler ve onlara olan saygı gibi İslam düşünce tarihi konuları da içermektedir.

Bilindiği gibi İslam'da İnanç Esasları oluşunun başında Allah'a inanmak yer almaktadır. Allah'a iman eden kişi, O'na karşı sorumluluklarının bilincinde olacağından yaşantısına, amellerine dikkat ederek iyiliklere yönelip kötülüklerden uzak durmaya çalışacaktır. Mâtürîdîyye mezhebinin kendisine atfedildiği büyük kelamcı Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî es-Semerkindî (ö. 333/944) inanç esaslarını aklî açıdan ispatlamaya çalışırken genel olarak Allah'ın varlığı ve birliği, nübüvvet ve ahiret şeklinde üç başlık altında toplamıştır.³⁵⁶ Bu sebepten bu bölümde Yusuf Has Hâcib'in eserinde yer alan inanç esasları ve dini asıl prensiplerle ilgili konuları Ehl-i Sünnet inanç

³⁵⁴ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, 12-13/93.

³⁵⁵ Yusuf Has Hâcib, 270.

³⁵⁶ Bkz. el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 73-75; Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî es-Semerkindî el-Mâtürîdî, *Te'vîlâtü Ehli's-Sünne* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005), 21.

esasları açısından incelenip değerlendirilecektir. Eserde, İslam'ın bir yorumu Ehl-i Sünnet inanç anlayışının genel özellikleri neredeyse saf haliyle verilmektedir.

3.1. Tevhîd

“Vahd” kökünden türeyen “Tevhîd” kelimesi, “bir şeyin tek ve bir olduğunu kabul etmek” anlamını taşımaktadır. Terim olarak ise, Allah'ın zatında, sıfatlarında, mabut oluşunda bir ve tek olduğunu zihnen ve kalben tasdik etmektir.³⁵⁷ Tevhîd, Allah'ın birliği inancıdır ve İslam dininin en temel öğretilerinden biridir. Allah, yaratıcı ve tek ilahtır ve hiçbir şey Onun gücü ve bilgisiyle eşdeğer değildir. Tevhîd inancı, tüm yaratılmış varlıkların Allah tarafından yaratıldığına ve O'na yönelik bir bağlılık ve ibadet gerektirdiğine inanır. Bu inanç, insanların dünyadaki görevlerini yerine getirmelerini sağlar ve insanların kendileriyle ve diğer insanlarla ilişkilerini düzenler.³⁵⁸

Tevhîd kavramı Kuran'da geçmemektedir. Ama aynı kökten türemiş olan vâhid ve ehad kelimeleri yer almaktadır. Vâhid kelimesi çokluk teşkil eden varlıklar için de kullanıldığından dolayı Kuran'da hiçbir zaman tek başına kullanılmamıştır. Ehad kavramı ise Kuran'da Allah'ın sıfatı şeklinde geçmiştir. Bunun örneği olarak İhlas süresi gösterilebilir.³⁵⁹

Allah'ın zatında, sıfatlarında, ve fiillerinde bir tek olmasını yani Tevhîdi İslam alimleri ispatlamaya çalışırken *Burhan-ı Temânî*, *Burhan-u Tevârüd* gibi çeşitli deliller ortaya koymuşlardır. Aynı zamanda Allah'ın her yönden eşi ve benzeri olmadığını delillendirmek için Rubûbiyette, Ulûhiyyette ve İsim Sıfatlarda tevhîd yaklaşımını geliştirmişlerdir.³⁶⁰

Kutadgu Bilig eserinde de Allah'ın her açıdan bir tek olduğuna vurgu yapıldığı net bir şekilde söylenebilir. Çünkü Has Hâcib eserinin girişinde:

³⁵⁷ Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, ed. Emin Muhammed Abdülvehhâb-Muhammed es-Sâdık el-Ubeydî (Beyrut: Dârü'l-İhyâi'tTürâsi'l-Arabî ve Müessesetü't-Târihi'l-Arabî, 1997), 3/402; Mevlüt Özler, *İslam Düşüncesinde Tevhîd* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2005), 46.

³⁵⁸ el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 73-75.

³⁵⁹ İhlas 112/1-4

³⁶⁰ Bkz. Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh el-Herevî el-Horâsânî Taftazanî, *Şerhu'l-Akâidun-Nesefti* (İstanbul: İFAV Yayınevi, 2017), 28-35.

...

“Bir olan Allah adıyla söze başladım

Yaratan, yetiştiren, göçüren Allah ’ım ”³⁶¹

...

diyerek esere Allah’ın Adıyla başlarken O’nun bir olduğunun altını çizmektedir. Eserin aynı beyitlerinin devamında ise:

...

“Kara yer, mavi gök, güneş, ay, gece

Yarattı tüm varlıkları zaman, zamane ”³⁶²

...

sözleri ile Allah’ın her yönden bir olduğunu, her şeyin yaratıcısı olarak göstererek ispatlamaktadır. Ayrıca yukarıda örnek olarak verilen son beyitte her şeyi bir düzen ve sistem içerisinde yarattığına dair *zaman zamane* kelimesiyle vurgu yapmaktadır.

Eserde geçen Allah inancı tevhîd açısından İslam’ın Ehl-i Sünnet görüşe uygun olduğu aşağıdaki şu beyitlerle de gösterilebilir.

...

“Ey bir Allah, yoktur ortağın

Her şeyin başında sen, sonunda sen varsın ”³⁶³

...

Görüldüğü gibi bu mısralarda Allah’ın hiçbir ortağının olmadığına ve her şeyin başında da sonunda da O’nun olduğuna dikkat çekmektedir. Bunun dışında birçok örnekleriyle *Kutadgu Bilig*’de Tevhîd inancının net bir şekilde verildiği görülmektedir.³⁶⁴

³⁶¹ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, 23.

³⁶² Yusuf Has Hâcib, 23.

³⁶³ Yusuf Has Hâcib, 23.

³⁶⁴ *Kutadgu Bilig*’de Tevhîd inancını anlatan beyitler için bkz. Yusuf Has Hâcib, 23,24,26,31,33,72,95,112.

3.1.1. Allah'ın Varlığı ve Birliği

Allah'ın varlığı ve birliği konusu İslam Akaidi ilminde ana konulardan biri olduğu şüphesizdir. Çünkü bütün iman esaslarının kendisine dayandığı asıl ispat edilmeden diğer konuların açıklanması mümkün değildir. Bu konuda İslam alimleri Allah'ın varlığını ve birliğini delillendirmek için çeşitli yöntemlere başvurmuş *Fıtrat Delili*, *Hudûs Delili*, *Gaye Nizam Delili* gibi deliller ortaya koymuşlardır.³⁶⁵ Mâtürîdîye ekolü, Allah'ın varlığının ancak alemin yaratılış (Hudûs) aracılığıyla bilinebileceği delilini yoğun kullanmıştır. Bu anlayışa göre, Allah'ın varlığı, yaratılan evrende kendini gösteren deliller ve aklî çıkarımlar yoluyla anlaşılabilir. Yani Mâturidiyye ekolüne göre, Allah'ı tanıma süreci öncelikle evrenin varlığının ispatıyla başlar. Ardından, bunun aracılığıyla Yaratıcının varlığının ispatı yapılır. Ebu Mansur el-Mâtürîdî şöyle der: “Allah'ın varlığını doğrudan duyular veya işitme yoluyla bilmek mümkün olmadığından, esas olarak Allah'ı varlığını bilmek için yaratılanların O'nu işaret etmesiyle mümkündür.”³⁶⁶ Genel olarak kelimciler, Allah'ın varlığını ispatlamak için Vücud deliline dayandılar, ancak bazı ayrıntılarda farklı görüşler ortaya koymuşlardır.³⁶⁷

Eş'arîlere göre Allah'ın varlığı konusunda istidlal, sadece alem ve hadis ilkesiyle sınırlı değildir. Ayrıca Kuran'ı Kerim'de ifade edilen ayetler ve Peygamber'in hadisleri, onlar için önemli ve öncülük bir kaynaktır. Eş'arîler, Kuran ve sünnete ek olarak *alem ve hadis* ilkesini kullanarak Allah'ın varlığı ve nitelikleri konusunda bilgi elde ederler.³⁶⁸ Eş'arî kelimcileri, mütekaddimîn devrinde Hudûs delilini ağırlıklı olarak kullanırken, müteahhirîn döneminde klasik delillere ek olarak filozofların önemseydiği *imkân* delilini de kullanmışlardır. Gazali ve özellikle Fahreddin er-Razi, “İhkâm ve İtkân” adı altında gaye ve nizam deliline ilgi göstermişlerdir.³⁶⁹

³⁶⁵ el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 151; Ebü'l-Berekât Hâfızüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd Nesefî, *et-Temhîd li Kavâidi't-Tevhîd* (Kahire: Maktebetü'l-Ezheriyye li't-turâs, 2006), 20-21; Ebû Muhammed Nûruddîn Ahmed b. Mahmûd b. Ebî Bekr Nureddin es-Sabûnî, *El-Bidâye fi Usûl'd-Din* (Mısır: Dâru'l-Ma'rife, 1969), 39.

³⁶⁶ el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 129; es-Semerkindî, *Kitâbü's-Sevâdi'l-A'zam*, 84-85.

³⁶⁷ Ebu Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Basrî (403/1013) Bakıllânî, *el-İnsâf fima Yecibu İtikâduhu ve lâ Yecûzu el-Cehlu Bihî* (Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-turâs, 2000), 2/22; Ebu'l-Hasen Ahmed (415/1025) Kadı Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 1. bs (Küveyt: Küveyt Üniversitesi, 1998), 92-108.

³⁶⁸ Bkz. Bakıllânî, *el-İnsâf fima Yecibu İtikâduhu ve lâ Yecûzu el-Cehlu Bihî*, 2/29,52.

³⁶⁹ Bakıllânî, 2/52; Yusuf Şevki Yavuz, “Eş'ariyye”, içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/447-455.

3.1.1.1. Allah'ın Varlığı

Ehl-i Sünnet başta olmak üzere Müslümanlar arasında Allah'ın varlığına inanma konusunda genel bir görüş birliği vardır. Müslüman olabilmek için Allah'ın varlığına inanmak temel bir gerekliliktir. Bu bağlamda İslam alimleri çeşitli yöntem ve deliller geliştirdiği yukarıda da beyan edilmiştir. Bu delillerden biri olarak Hudûs Delili ele alınacak olursa bu delile göre bütün kâinatın bir yaratıcısı vardır.³⁷⁰ Bu yaratıcı da varlığı kendinden olan ve asla hiçbir şeye ve hiç kimseye muhtaç olmayan Allah'tır. Eğer alemin yaratıcısı mümkün varlık olsaydı alemin bir parçası olurdu. Parçanın da bütünü yaratması mümkün olamaz.³⁷¹

Eş'arî alimlerinin çoğu, Allah'ın varlığına akıl yürütme yoluyla ulaşılabilmesine ve bunun her mükellef tarafından yapılması gerektiğine inanır. Bazı müellifler, örneğin. Gazzâlî ve Devvânî, eserlerinin bir kısmında akli istidlâl yöntemini kullanmanın yanı sıra keşf metoduna da önem vermişlerdir. Ebü'l-Hasan el-Eş'arî, insanın bir damla su iken çeşitli aşamalardan geçerek mükemmel bir varlık haline gelmesini, kendi bilgi ve iradesiyle gerçekleştirmediğine işaret ederek Allah'ın varlığını kanıtlamaya çalıştıktan sonra, Eş'arîler âlemin bütünüyle hâdis (yaratılmış) olduğu ve her yaratılmışın kadîm ve aşkın bir yaratanın eseri olduğu veya âlemin muhtemel (mümkün) olduğu ve her muhtemelin varoluşu için bir zorunlu varlık gerektiği gibi önermelerden yola çıkarak hudûs (yaratılmışlık) ve imkân (mümkün olma) delilleriyle de argümanlar sunmuşlardır. Beyhakî'nin belirttiğine göre, bazı Eş'arî âlimleri peygamberlerin varlığı ve mucizeleri aracılığıyla Allah'ın mevcudiyetine de istidlâl etmişlerdir³⁷²

Kutadgu Bilig'de de Allah'ın varlığı ve O'na inanmak gerektiği açık ve net bir şekilde geçmektedir. Ama eserin başındaki mısralarda Allah'ın varlığını delillerle ispatlamak yerine hiç düşünmede, sorgulamadan varlığına inanılması gerektiği üzerine vurgu yapıldığı görülmektedir:

...

³⁷⁰ Nesefî, *et-Temhîd li Kavâidi't-Tevhîd*, 19-20.

³⁷¹ Taftazânî, *Şerhu'l-Akâidun-Nesefî*, 27.

³⁷² Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî el-Beyhakî, *El-İ'tikad ve'l-Hidaye ila Sebili'r-Reşad*, 1. bs (Beyrut: Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, 1401), 42-43.

“Nasılına girme, gönlünü dinle

Varlığına inan, kavuş erince”³⁷³

...

Görüldüğü gibi genel mahiyetiyle Allah’ın varlığı konusunda açık bir ispatlama gereği duyulmamış gibidir. Ancak aynı satırların devamında ise Allah’ın varlığının zaten açık ve net bir şekilde belli olduğuna ama niteliğine yani zatına insan aklının ermediğine vurgu yapılmaktadır.

...

“Varlığın belli, gün, ay gibi parlak

Niteliğine yetecek gönül bizde yok”³⁷⁴

...

Bu mısralarda az ve öz bir şekilde Allah’ın varlığı konusu özetlendiği söylenebilir. Çünkü O’nun varlığı ve varlığının duyularla hissedilemeyeceği yansıtılmaktadır. Eserin yazılma amacına bakılacak olursa *Kutadgu Bilig* bir Akaid veya Kelam kitabı olmadığı açıktır. Burada yazar öğütler verirken İslam’ın Sünnî mezhep düşüncesinin çerçevesinde Allah’a hamd ve övgülerin yanında varlığı ve birliği gibi özelliklerine de değindiği görülmektedir.

3.1.1.2. Allah’ın Birliği

Hak ehlinin, Allah’ın tek ve ortağı olmadığı konusunda ittifakları bulunmaktadır.³⁷⁵ Allah’ın birliği konusundaki ilk delil Kuran’dır ve Kuran’da bu açık ve net bir şekilde belirtilmiştir.³⁷⁶ İmanın ilk ve en önemli şartı da Allah’ın birliğine inanmaktır ve bu konuda bütün İslam mezhepleri arasında bir ittifak vardır. Mâturîdiler, Allah’ın birliğini varlık temelinden yola çıkarak ispatlamaya çalışmışlardır. Onlara göre âlemin varlığı, tek bir muhdisin varlığına işaret eder. Eğer iki muhdis olsaydı, biri bir şeyi ispatlamaya çalışırken biri onu reddedebilir veya biri bir şeyi var etmeye çalışırken diğeri onu yok

³⁷³ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, 25.

³⁷⁴ Yusuf Has Hâcib, 24.

³⁷⁵ Ebû Muhammed Nûruddîn Ahmed b. Mahmûd b. Ebî Bekr Nureddin es-Sabûnî ve Fethullâh Halîf, *El-Bidâye fi Usûl’-d-Din*, b. t.y. (Mısır: Dâru’l-Ma’rife, 1969), 39.

³⁷⁶ İhlas 112/1-5

etmeye kalkışabilir. Bu durumda çelişki ve kaos oluşurdu. Aynı mantıkla, diriltme ve öldürme konusunda da geçerlidir.³⁷⁷ Bu örnekte olduğu gibi Allah'ın her zaman ve her açıdan birliği konusunda çeşitli deliller geliştirildiği yukarıda da beyan edildi. Yusuf Has Hâcib'in *Kutadgu Bilig* eserinde de kesin bir şekilde Allah'ın birliği vurgulanmıştır.

...

“Kuşkusuz birsin ey sonsuz Allah

Katılmaz, kırılmaz tek olan ayrı”³⁷⁸

“Ey Allah'ın birliğine inanan, onu öv dilinle

Aklını bırak, inandın gönlünle”³⁷⁹

...

Yukarıdaki beyitlerde Allah'ın bir olduğunu beyan ederken aynı zamanda beka yani sonsuz olduğu da bildirilmektedir. Bu son kafiye de Yusuf Has Hâcib'in Allah'ın birliği konusunda akılla sorgulamayı bırakıp gönülle inanmayı yani tasdik etmenin imandaki önemli unsur olduğunu açıkladığı görülmektedir. Allah'ın varlığı ve birliğini beyan etmenin yanında O'nu övme tesbih etmenin gerekliliğine de vurgu yapıldığı belirtilmelidir. Yusuf Has Hâcib'in, yaşadığı dönemde kelam ilminin çok geniş bir çerçevede yayılması nedeniyle bu fikirde bulunduğunu yani bu görüşü devlet içindeki görevlilere ve halka yönelttiğini söyleyebiliriz. Çünkü, o dönemde bilmeden bu konulara dalmak çeşitli yanlış görüşlerin çıkmasına da sebep oluyordu. Dolayısıyla Has Hâcib bu beyitleri söylerken avam sınıfı denilen halk yani Akaid veya Kelam gibi ilimlerle uğraşmayanlar odak noktası olmuş denilebilir. Başka bir yerde Yusuf Has Hâcib, Allah'ın tek ve büyük olduğu ve dengi ve ortağı olmadığını şu şekilde dile getirmektedir:

...

“Yücelik senin büyüklük senin,

Senden başkası olamaz dengin.

³⁷⁷ el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 18.

³⁷⁸ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, 23.

³⁷⁹ Yusuf Has Hâcib, 25.

*Ey bir Tanrı, yoktur ortağın,
Her şeyin başında, sonunda sen varsın*”³⁸⁰

...

Bu mısralara dikkat edildiğinde, İhlâs Suresi’ni yansıttığına dair bir izlenim edinilebilir. Yusuf Has Hâcib, Allah’ın zatının ve sıfatlarının yaratılan varlıkların hiçbirine benzemediğini belirtir. Allah’ın her yönden tek ve her şeye gücünün yettiği ve hiçbir şeye muhtaç olmadığı vurgulanır. Kur’an-ı Kerim’de de ‘İlahınız bir tek Allah’tır!’³⁸¹ şeklinde Allah’ın birliği vurgulanmaktadır.

Es-Sabbûnî, *El-Bidâye fî Usûl’-d-Din* adlı eserinde Allah’ın birliği ile ilgili şu ifadeyi belirtmiştir: “Allah’ın birliği insan hayatında yer alan uyum ve düzen ile kendini aşikâr etmektedir. Allah yeri, göğü ve bunlar arasındaki her şeyin yaratıcısıdır. Yarattığı yer ve gök arasında herhangi bir uyumsuzluk söz konusu değildir. Yine gece ile gündüzün ardı arda gelmesi Allah’ın birliğine bir delildir. Eğer geceyi bir ilah gündüzü de başka bir ilah yaratmış olsaydı, biri gece olmasını diğeri gündüz olmasını isterdi”³⁸² Yusuf Has Hâcib’in de es-Sabbûnî’nin görüşüne benzeyen ifadeleri şu şekildedir:

...

*“Yarattın on binlerce, sayısız canlıyı
Ova, dağ, deniz, tepe ve çukurları”*³⁸³
*“Tüm yaratılmışların onunla işi
İhtiyacı yok, yok onun eşi”*³⁸⁴

...

Aslında Mâtürîdî düşüncesine göre Allah’ı bilmek ve tanımak, aklen vaciptir.³⁸⁵ Eğer hiçbir resul gönderilmemiş olsa bile, insanların akıllarıyla Allah’ın varlığını, birliğini ve

³⁸⁰ Yusuf Has Hâcib, 23.

³⁸¹ Bakara, 2/163.

³⁸² Nureddin es-Sabûnî ve Halîf, *El-Bidâye fî Usûl’-d-Din*, 39-40.

³⁸³ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, 24.

³⁸⁴ Yusuf Has Hâcib, 23.

³⁸⁵ Bkz. el-Mâtürîdî, *Kitâbü’t-Tevhîd*, 220.

yaratıcılığını bilmesi ve O'nu layık olduğu sıfatlarla tanımlaması gerekir. Bu bilgiler, akıl yoluyla elde edilir. Bu nedenle, vahye ulaşamayan bir kimse sorumlu tutulur ve mazur görülemez.³⁸⁶ Mâtürîdî düşüncesine göre, herhangi bir dinî inanca sahip olmayan veya geçmişte yaşamış insanlar bile, akılları sayesinde Allah'ın var olduğunu ve tek olduğunu bilmek zorundadırlar. Çünkü Allah, insanlara kendi varlığını ve birliğini anlayabilecekleri bir akıl gücü vermiştir.³⁸⁷

Bazı Şîî grupların iddiasına göre ise, Nazar ve Kıyas Allah'ı tanımaya yönlendirir. Akıl ise elçiler geldiğinde delil olur; ancak onların gelmeden önce akıllar delil değildir.³⁸⁸

İnsanın kainattaki yaratılanlardan ilham alarak Allah'ı tanınması mümkün olduğunu Yusuf Has Hâcib dolaylı bir şekilde ifade etmeye çalışmıştır.

...

“Bunlar hep bilgisizlerin işidir

Bilgisiz kişiler tam bir hayvan sürüsüdür

Allah'a inanan bilgili kişi

Kısmetiyle yetinir, tam yer aşını”³⁸⁹

“Yarattı insanoğlunu bir olan Allah

Büyük var, küçük var, iyi ve kötü

Yoksul, zengin, bilgili ya da bilgisiz

Tam söyle, küstahı var akıllı, akılsız”³⁹⁰

...

³⁸⁶ Pezdevî, *Ehl-i Sünnet Akaidi*, 222.

³⁸⁷ Ebü'l-Berekât Hâfızüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd Neseî, *et-Temhîd fî usûli'd-dîn*, 1. bs (Kahire: el-Maktebetül'l-Ezheriyye li't-turâs, 2006), 16-17; Nureddin es-Sabûnî ve Halîf, *El-Bidâye fî Usûl'd-Din*, 33; Nureddin es-Sabbûnî, *El-Bidâye fî Usûl'd-Din (Mâtürîdîyye Akaidi)*, çev. Bekir Topaloğlu (Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1979), 69-71.

³⁸⁸ Ebü'l-Hasen Ali b. İsmâil b. Ebî Bîşr İshâk b. Sâlim el-Eş'arî, *Makalatu'l-İslamiyyin ve İhtilafu'l-Musallîn*, 3. bs (Almanya: Franz Steiz yayınları, 1400), 52; Ebu'l-Halef Sa'd b. Abdullah (301/913) Kummî, *Kitabu Makâlât ve'l-Fırak* (Tahran, 1963), 42-46; Şeyh Muhammed Halil ez-Zeyn, *Tarihu'l-Fıraki'l-İslamiyye* (Beyrut: Müessesetü'l A'la, 1985), 201.

³⁸⁹ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, 146.

³⁹⁰ Yusuf Has Hâcib, 158-59.

Görüldüğü gibi Yusuf Has Hacib'in *Kutadgu Bilig* eserinde Allah'ın varlığı ve birliği konusundaki görüşler genel mahiyeti ile Sünnî inanç esaslarına uygundur. Allah'ın var ve bir olduğunu açık bir şekilde beyan ederken O'nun varlık ve birliğini herhangi bir delillerle ispatlama arzusu duymamıştır. Bunun sebebi de yukarıda denildiği gibi eserin asıl amacı dışında olması veya eserin zaten Allah'ın varlığına ve birliğine inanmış olan Müslümanlara yazılmış olması ya da hiç kelimî konulara girmek istememesi, bir açıdan da halkı bu yönde teşvik etme gayretinden dolayı da olabilir.

3.1.2. Allah'ın İsim ve Sıfatları

İslam'ın Sünnî mezhep geleneğinin inancına göre Allah'ın Kur'an ve Sünnette geçen güzel isimlerini kesin bir şekilde kabul ve tasdik etmek gerekir. Allah'ın zatında olduğu gibi isim ve sıfatlarında da Tevhîd prensibini tutunmak; Allah'ı isim ve sıfatları yönüyle de bir ve tek olarak kabul etmek Allah'a ait olan isim ve sıfatları başka herhangi bir şeye izafe etmemek, mahiyeti açısından da herhangi bir mahluka benzetmemek demektir.³⁹¹

Kutadgu Bilig eserinde de , Allah'ın isimleri genellikle "Tanrı", "İdi", "Bayat" ve "Ugan" gibi eski Türkçe terimler kullanılarak zikredilmektedir. Nadiren, Arapça "Rab" kelimesi de kullanılmıştır. Eserin birinci kısmında, Allah'a olan imandan, her şeyin yaratıcısı olduğundan, ayrıca üstün güç ve kudret sahibi olduğundan bahsedilir. Bu bahsedilen özellikler, Allah'ın zatı ve sübuti sıfatlarındandır.³⁹² Yusuf Has Hâcib, eserinde Allah'ın sıfat ve isimlerinden bazılarına yer vermiştir.

3.1.2.1. Allah'ın İsimleri

Kuran'da Allah'ın güzel isimleri manasına gelen "*Esmâül-Hüsnâ*" kavramı dört yerde geçmiştir. Bunlardan ikisinde bu güzel isimlerin Allah'a ait olduğuna vurgu yapılmış³⁹³ başka bir yerde ise bu isimlerle Allah'a dua edilmesi gerektiği³⁹⁴ bildirilmiş, diğer bir yerde ise bu isimlerin O'nun zatında herhangi bir çokluğu meydana getirmediği beyan edilmiştir.³⁹⁵

³⁹¹ el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 125-40.

³⁹² el-Mâtürîdî, 125-40.

³⁹³ Tâhâ 20/8, Haşr 59/24

³⁹⁴ A'raf 7/180

³⁹⁵ İsrâ 17/110

Hız. Peygamber'in rivayet edilen hadislerine göre Allah'ın doksan dokuz ismi olduğunu bildirir.³⁹⁶ Ama Allah'ın Kur'an ve hadislerde bildirilen isimlerinden başka isimlerinin de olması mümkün olduğu belirtilir. Bununla alakalı Hz. Peygamber'in bir hadisinde şöyle buyrulur: *“Allah'ım! Sana ait olan her isimle senden isterim: Bu  yle bir isim ki, kendin onunla adlandırdın veya kitabında indirdin veya mahlukatından birine öğrettin, ya da sadece senin katında bulunan gayb ilminde onu zatına tahsis ettin”*³⁹⁷

M tur d  mezhebi, Allah'ın isimlerinin varlığının kabul edilmesinin gerekli olduğu inancındadır. Aynı zamanda, bu isimlerin kabul edilmesinin teşbih (benzetme) anlamına gelmediğini vurgular. Bunun sebebi, peygamberler ve gökten indirilen kutsal kitapların bu isimleri doğrulamasıdır. Eğer bu isimlerin kabulü teşbih anlamına gelseydi, o zaman peygamberlere suçlama anlamına gelecekti.³⁹⁸

M tur d lik mezhebinin çoğunluğu, Allah'ın isimlerinin tasdik edilmesi konusunda tevk f (nassın açık bir ifadeyle belirlemesi) görüşünü benimsemiştir. Yani, güzel isimlerin doğrulanmasının yolu dinin metinlerini işitmekten geldiği vurgulanmaktadır.³⁹⁹ Ayrıca Allah'ı, kendisinin isimlendirdiği ve şeriatla geldiği isimler ile adlandırılması gerektiği belirtilmektedir.⁴⁰⁰ el-M tur d  *Te'v l t  Ehli's-sünne* adlı eserinde şöyle der: *“Allah'a, ‘Ey Mübarek! şeklinde hitap etmek uygun değildir. Bunun anlamı, tüm iyiliklerin O'ndan gelmesine işaret etse bile, Allah'ın isimleri arasında bu ifadenin nakil (din  metinlerde açıkça belirtilmiş) olarak geçmediğini bilmeliyiz. Allah'ın kendisinin isimlendirmede kullanmadığı hiçbir ismi O'na atfedemeyiz. Bu nedenle, ‘Mübarek’ şeklinde isimlendirmenin uygun olmadığına karar verdik. Allah, doğru yolu gösterendir.”*⁴⁰¹

M tur d ler, Allah'ın isimlerini ispatlarken, haber verme ve isimlendirme kategorileri arasında ayırım yapmadılar. Bu yüzden, Allah'ın isimlerine “El-Sani”, “El-Kadim”, “Ez-Zat”, “Eş-şey” ve benzeri isimleri dahil ettiler. el-M tur d  *Te'v l t  Ehli's-sünne* adlı

³⁹⁶ Buhari Tevhid 12.

³⁹⁷ Ahmed b. Hanbel I. 391.

³⁹⁸ el-M tur d , *Kit b 't-Tevh d*, 93,947.

³⁹⁹ el-M tur d , *Te'v l t  Ehli's-Sünne*, 9/604.

⁴⁰⁰ Nesef , *et-Temh d f  uş li'd-d n*, 28.

⁴⁰¹ el-M tur d , *Te'v l t  Ehli's-Sünne*, 9/604.

eserinde el-Haşr suresinin “هُوَ اللَّهُ الَّذِي لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ عَالِمُ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ هُوَ الرَّحْمَنُ الرَّحِيمُ” ayetinde geçen “هو” (Hu: O) kelimesinin, Allah’ın isimlerinden biri olduğunu ifade etmiştir.⁴⁰²

Eş’arî alimleri, Allah’ın isimlerini ve işaret ettiği nitelikleri kabul ederler, ancak bazı nitelikleri kabul etmezler. Örneğin, “El-Âlî” (Yüce) ismini kabul ederler ve bu ismin yücelik niteliğini içerdiğini söylerler, ancak bu yücelik niteliğini tevil ederler. Onlara göre, “El-Âlî” ismindeki yücelik, zorlama, onur ve mekânın yüceliğini ifade eder, ancak Allah’ın varlık yönünde bir yüceliği kabul etmezler. Yani, Allah’ın Arşında tahtında yüce olduğuna inanmazlar.⁴⁰³

Kutadgu Bilig eserinde Allah için kullanılan isimlere baktığımızda Arapça, Farsça isimler yanında Türkçe isimlerin olduğu da görülür. Eserde Allah’ın isimlerinin bazıları olduğu gibi geçmekteyken, bazı isimlerinin de manası verilmektedir. Eserde Allah için kullanılan Arapça isimler şunlardır: “Allah”,⁴⁰⁴ “Akbar”,⁴⁰⁵ “Kadir”,⁴⁰⁶ “Rab”,⁴⁰⁷ Zül-celal,⁴⁰⁸ Kadir,⁴⁰⁹ Kerim,⁴¹⁰ şeklindedir. Allah için kullanılan Farsça isimler ise: “Huda”,⁴¹¹ “Perverdigar”⁴¹² dır.

Eski Türkçede Allah için kullanılan isimler: “Tanrı”, “İdi”,⁴¹³ “Bayat”⁴¹⁴ ve “Ugan”⁴¹⁵ şeklindedir. Bununla beraber ululuk sahibi gibi iki kelimedenden oluşan aynı zamanda sıfat olarak da kullanılabilecek olan isimlerin de Allah için kullanıldığı göz ardı edilmemelidir.

⁴⁰² el-Mâtürîdî, 9/603.

⁴⁰³ Ebû Hamid Hucetülislam Muhammed b. Muhammed Gazzâlî, *El-Maksadü'l-Asnâ fî Şerhi Esmâi'l-lâhî'l-Husna* (Kıbrıs: El-Câbî ve el-Cefân, 1987), 106-9.

⁴⁰⁴ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, 160.

⁴⁰⁵ Yusuf Has Hâcib, 200.

⁴⁰⁶ Yusuf Has Hâcib, 19.

⁴⁰⁷ Yusuf Has Hâcib, 35.

⁴⁰⁸ Yusuf Has Hâcib, 7.

⁴⁰⁹ Yusuf Has Hâcib, 7.

⁴¹⁰ Yusuf Has Hâcib, 418.

⁴¹¹ Yusuf Has Hâcib, 104; Kökeni Farsça olan Hüdâ, “Tanrı”, “Hükümdar”, “Sahip” anlamlarını taşıyan bir isim olduğu bilinmektedir. “Guday”, “Kutay”, “Huday”, “Huda” ve “Hüda” gibi eşdeğer isimlerinin olduğunu, Tanrı, Yaradan, Kainat yaratıcısı anlamlarına geldiğini ve Altay metinlerinde “Altay Kuday” (Altay Tanrısı) ve Yedi Kuday (Yedi Tanrı) gibi kavramlarla sıklıkla rastlanan bir kavram olduğu söylenmektedir. Bkz. Yusuf Karakurt, *Türk Söylence Sözlüğü* (Türkiye, 2011), 200.

⁴¹² Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, 305. Perverdigar ismi Farsça kökenli olup, Perverd-gâr, “besleyici, terbiye edici, rızıklandırıcı Tanrı” anlamına gelir. Bkz. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat* (İstanbul: Akaydın Yayınevi, 2013), 1275.

⁴¹³ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, 19.

⁴¹⁴ Yusuf Has Hâcib, 20.

⁴¹⁵ Yusuf Has Hâcib, 21.

Aşağıdaki beyitlerde Allah'ın isimlerinden Akbar, Kadir, Zülcelal, Ehad isimleri direk Arapça veya mana olarak aynı satırlar içinde beyan edilmiştir.

...

*“Ululuk sahibi, güçlü, zül-celal
Yaratan, türeten ve kadir kemal”⁴¹⁶
“Hesaba vurulmaz senin birliğin
Her şeye yeter bu kudretin”⁴¹⁷*

...

Aynı zamanda bu beyitlerde Halik isminin de mana olarak geçtiği söylenebilir. Çünkü beyitte yaratan ve türeten kelimeleri Kadir olan Allah için kullanılmıştır.

...

*“Allah’tan affını istesin günahlarımın
Belki duayla bağışlar beni, Kerim”⁴¹⁸*

...

Allah Kerim ismiyle insanlara sayısız nimet ve lütuflar bahşeder, günahlarını affeder ve merhametiyle doludur. Bu İsim, Allah'ın büyük cömertliğini ve insanlara olan sevgisini ifade eder. Kerim ismi, Kur'an'da birçok kez zikredilmiştir⁴¹⁹ ve Allah'ın isim ve sıfatları arasında önemli bir yere sahiptir.

...

*“Ezeli Allah adıyla söze başladım
Türeten, büyüten, göğüren Allah'ım
Yarattı dilediği gibi bütün evreni*

⁴¹⁶ Yusuf Has Hâcib, 7.

⁴¹⁷ Yusuf Has Hâcib, 23.

⁴¹⁸ Yusuf Has Hâcib, 418.

⁴¹⁹ Bakara 2/261; Alak 96/3-5; Neml 27/40.

Dünya için aydınlattı güneşi, ayı”⁴²⁰

...

Allah’ın Hayy ismi, Kur’an-ı Kerim’de geçen bir isimdir ve “Hayy” kelimesi “canlı, diri, yaşayan” anlamlara gelir. Allah’ın “Hayy” ismi, O’nun her zaman ve her yerde var olduğunu, sonsuz bir yaşama sahip olduğunu ifade eder.⁴²¹ Bu mısralarda ise Allah’ın Ezeli olduğu ve onun hiçbir zaman sonu gelmeyeceği yani ebedi olduğu vurgulanmaktadır.

...

“Sen de duayla yardımcı ol bana

Unutma beni, tutundum sana

Gözet Allah’ım her daim, gönlümü doğru tut

Tavrımı, davranışlarımı doğruluk üstünde tut”⁴²²

...

Yukarıda geçen bütün mısralarda Allah’ın Arapça, Farsça veya Türkçe isimleri genel mahiyeti ile hiçbir şekilde farklı yorumlanmamış ve İslam’ın Sünnî inanç çizgisine uygun bir şekilde kullanılmış denilebilir.

3.1.2.2. Allah’ın Sıfatları

Ehl-i Sünnet, Allah’ın sıfatları konusunda genel olarak görüş birliğine sahiptirler, yani Allah’ın belli sıfatlarının varlığını kabul ederler. Bunlar, Allah’ın kudreti (kâdir), ilmi (âlim), hayatı (hayy), iradesi (murîd), işitme (semî) ve görme (basîr) gibi sıfatlardır ve bu sıfatlar, Kur’an ve hadislerde açıkça yer almaktadır. Ancak, Allah’ın sıfatları hakkındaki ihtilaflar, bu sıfatların nasıl anlaşılacağı, nasıl ifade edileceği ve hangi tür yorumların yapılabileceği gibi konularda olmuştur.⁴²³ Özellikle bazı sıfatlar, insan zihninin anlayışına uygun olmayabilir ve doğru bir şekilde ifade edilmeleri zor olabilir.

⁴²⁰ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, 31-32.

⁴²¹ el-Mâtürîdî, *Kitâbü’t-Tevhîd*, 48-50.

⁴²² Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, 429.

⁴²³ Bkz. es-Semerkindî, *Kitâbü’s Sevâdi’l-A’zam*, 244.

Eş'arîler, Allah'ın eksiklik niteliklerini/sıfatlarını reddederler. Buna göre, Allah ne bir cisimdir, ne de bir maddeye sahiptir. Aynı şekilde, Allah bir yerde yer kaplayan (mütehâyiz) değildir, parçalara ayrılabilir (mürakkeb) ne de bölünebilir değildir. Allah'a ait olmayan bu tür terimleri kullanmak, Onun hakkında uygunsuz ve yeni türetilmiş ifadeler olacağından dolayı uygun değildir.⁴²⁴

Eş'arî mezhebinin ilk alimleri, birçok zati ve fiili sıfatın varlığını kabul etmişlerdir. Bu sıfatlara örnek olarak, "İstiva", "Yüz", "Eller", "Rahmet" (Merhamet), "Gazap" (öfke) gibi sıfatlar gösterilebilir.⁴²⁵ Eş'arî mezhebine mensup sonraki alimler ise, yedi sıfatı "Ma'anî sıfatlar" olarak adlandırarak kabul etmişlerdir. Bu sıfatlar: ilim, kudret, irade, hayat, konuşma, işitme ve görme sıfatlarıdır. Bazıları ise "İdrak" (anlama) sıfatını da kabul etmektedir.⁴²⁶

Matürîdîler ise, Allah'ın bazı sıfatlarını kabul ederler ve bu sıfatlar için Allah Teâla'nın kendi zatıyla kâim olan gerçek anlamları olduğunu iddia ederler. Ancak Eş'arîler gibi bazı sıfatları yorumlar veya tefviz ederler.⁴²⁷

Sıfatların zat ile ilişkisi açısından Mâtürîdîler, Allah'ın sıfatlarının O'nun kendisi olmadığını ve O'ndan başka olmadığını söylemiştir; çünkü eğer sıfatlar zatın kendisi olsaydı, o zaman zat olurdu, ve eğer sıfatlar O'ndan farklı olsaydı, kadım olanlar çokluğu kaçınılmaz olurdu; çünkü farklı olanlar, biri diğerinden ayrılabilir.⁴²⁸ Bu konuda Sirâceddîn Ali b. Osmân el-Ûşî *el-Emâlî* adlı eserinde: *Allah'ın sıfatları, ne zatının aynısıdır ne de zatından ayrı ve kopuk başkası da değildir*⁴²⁹ demektedir.

El-Kârî bu şiirle ilgili şöyle bir yorum yapmıştır: "*Şair, Allah'ın sıfatlarını geniş anlamda kullandı; hem özün hem de eylemlerin nitelikleri içerisine girdi. Bu nitelikler, ne zatın bir parçasıdır ne de onun dışında başka bir şeydir. Eğer bir parça olsaydı, öz olurdu; eğer*

⁴²⁴ Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin et-Taberistânî Râzî, *El-İşâretü fî ilmi'l-kelam*, 1. bs (Merkezu Nûri'l-Ulûmi li'l-buhûsi ve'd-dirâsâti, 2007), 110-13.

⁴²⁵ Ebû'l-Hasan İbn Ebû Bîşr Ali b. İsmail b. İshak Eş'arî, *el-İbâne an usûli'd-diyâne*, 1. bs (Dâru'l-Ansaâr, 1977), 120-26.

⁴²⁶ Ebu'l-Muzaffer İmâdüddîn Şehfur b. Tahir b. Muhammed (471/1078) İsferâyînî, *et-Tabsîr fî d-dîn ve temyizi'l tırkati'n-naciye ani'l-fırkati'l-hâlikîn* (Lübnan: Âlemu'l-Kutub, 1983), 20/163; Gazzâlî, *El-Maksadü'l-Asnâ fî Şerhi Esmâi'l-lâhi'l-Husna*, 160.

⁴²⁷ el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, 9/49-60, 128-129.

⁴²⁸ el-Mâtürîdî, 9/50.

⁴²⁹ Ebû Hasen Sirâceddin Ali b. Osman el-Ûşî, *Şerh'ü'l-Emâlî Li-Aliyi'l Kari*, çev. Şahver Çelikoğlu (İstanbul: Marifet Yayınları, 2011), 1/292.

başka bir şey olsaydı, birleştirme gerekliliği ortaya çıkardı ki bu da imkansızdır.”⁴³⁰ Eş’arîlerin görüşü de bu şekildedir.⁴³¹ Fakat Matürîdîler, Eş’arîlere mühalefet ederek Allah’ın subûti/fiili sıfatların kadîm olduğunu iddia etmişler.⁴³²

3.1.2.2.1. Allah’ın Zâtî Sıfatları

Allah’a zatî nitelikler olarak kabul edilen zatî sıfatlar, hiçbir varlığa verilemeyecek kadar yücedir. Bu nedenle, Allah’ın eksiklik, acizlik veya son bulma gibi niteliklerle karşıtı kabul edilemeyeceğinden, bu niteliklerden Allah’ı arındırmak için tenzihî veya selbî sıfatlar olarak da adlandırılmıştır. Zâtî sıfatlar, Allah’a zatıyla kaim olan altı temel özellikten oluşur. Bunlar: var olmak (vücud), başlangıcı olmadan ezelden beri var olmak (kıdem), varlığı hakkında sonun olmaması (bekâ), bütün özelliklerinde bir ve tek olmak (vahdaniyet), var olabilmek için başkasına muhtaç olmamak (kiyâm bi-nefsihi) ve sonradan var olanlara benzememek (muhalefetun li’l-havâdis) şeklindedir.

Kutadgu Bilig eserinde İslam’ın Ehl-i Sünnet itikadı açısından değerlendirdiğimiz zaman Allah’ın bazı sıfatların yer aldığı dikkat çeken bir husustur.

Vücud Sıfatı

Vücud kelime olarak “var olmak” demektir. İstilah manasında ise Allah’ın bir sıfatı olarak Allah’ın varlığını ve onun varlığının hiçbir şeye bağlı olmadığını zatî gereği var olduğunu, başlangıcı ve sonu olmadığını, hem aklen hem de naklen varlığının zorunlu olduğunu ifade eden bir kavramdır.⁴³³

Kuran’da: “*O öyle Allah’tır ki, Kendisinden başka ilah yoktur...*”⁴³⁴

Kutadgu Bilig’de de Allah’ın Zâtî sıfatlarından Vücud, sıfatına da değinilmiştir. Allah’ın varlığının zorunlu olmasını ifade eden vücud sıfatı, Allah’ın her türlü eksiklikten uzak

⁴³⁰ Molla Ali el-Karî, *Davû’l-ma’âli libadî’l-mâlî* (Dârü’l-lübbâd, t.y.), 24-26.

⁴³¹ Ebû’l-Me’âli Abdülmelik b. Abdullâh el-Cüveynî, *eş-Şâmilatu fî usûli’l-dîn* (İskenderiye: el-Maârif, 1969), 28-29.

⁴³² Mâtürîdîler ile Eş’arîler arasında görüş ayrılıkları için bkz. Mehmet Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eşarilik Mâtürîdilik İlişkisi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019), 329-38.

⁴³³ Bekir Topaloğlu ve İlyas Çelebi, *Kelam Terimler Sözlüğü*, 5. bs (İstanbul: İSAM Yayınları, 2017), 345.

⁴³⁴ Haşr 59/21.

olduğunu vurgulayarak, O'nun var olduğunu yok olmayacağını belirtmektedir. Ayrıca Allah'ın, bütün varlıkları yarattığını da vurgulamıştır.

...

“Varlıklarda değil senin birliğin

Varlıkları sen yarattın, onlar senin

Varlıkları yarattın, onlar geçici

Yok olur varlıklar, sensin kalıcı”⁴³⁵

...

Bu mısralardan hareketle bütün varlıklar yok iken yaratıcının var olması onun zorunlu varlık olduğunu göstermektedir. Çünkü hiçbir şey yokken yoktan var eden varlığının yok olması veya varlığının başka bir varlıktan gelmesi abestir imkan dahilinde olamaz.

Kıdem sıfatı

İslam itikadî mezheplerinde uluhiyyetin en önemli sıfatlarından biri olarak kabul edilir. Allah'a ait sıfatlar da zatı gibi öncesizdir ve Allah'ın evvelinde herhangi bir varlık olmadığı için kendisi kadim olarak nitelendirilir. Eserde ise bu husus şu şekilde geçmektedir:

...

“Ey bir Allah, yoktur ortağın

Her şeyin başında sen, sonunda sen varsın”⁴³⁶

...

Burada Yusuf Has Hâcib Kıdem sıfatını açıkça dile getirmese de Allah'ın her şeyden önce var olduğunu ve her şeyden sonra kalacağını işaret eder. Aynı eserde Yusuf Has Hâcib, “Yedi yıldızı ve on iki burcu söyler” başlığı altındaki mısralarında Allah'ın ezeli olduğunu açıkça şu şekilde bildirmektedir:

⁴³⁵ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, 24.

⁴³⁶ Yusuf Has Hâcib, 23.

...

*“Ezeli Allah adıyla söze başladım
Türeten, büyüten, göğüren Allah’ım”⁴³⁷*

...

Bekâ Sıfatı

Bekâ, “Sebat ve devam etmek, kesintiye uğramadan geleceğe doğru sürüp gitmek”⁴³⁸ manalarını verir. Ehl-i Sünnet başta olmak üzere Müslümanlar Allah’ın başlangıcı olmadığı gibi sonu da olmadığına inanırlar. Kuran’da Allah’ın bâki olduğunu gösteren birkaç ayet bulunmaktadır. *“Bunlardan Yeryüzünde bulunanların hepsi fânidir. Azamet ve kerem sahibi rabbinin zatı ise bâki kalır.”⁴³⁹ “Ve odur her şeyden önce var olan ve her şeyden sonra kalan ve her şeye üstün olup delilleriyle bilinen ve her şeyi bilen de duygularla bilinmeyen ve o, her şeyi bilir.”⁴⁴⁰*

...

*“Kuşkusuz birsin ey sonsuz Allah
Katılmaz, kırılmaz tek olan ayrı”⁴⁴¹
“Varlıkları yarattın, onlar geçici
Yok olur varlıklar, sensin kalıcı”⁴⁴²*

...

Bir bakıma bu ayetlerin açıklaması gibi gelen yukarıdaki mısralarda ise Has Hâcib Allah’ın sonsuz, eksilmez ve bozulmaz tek varlık olduğuna vurgu yaparken diğer bütün mahlukatın fâni olduğunu tek sonsuz kalıcı yani bekâ sahibi olan Allah olduğunu bildirmektedir.

⁴³⁷ Yusuf Has Hâcib, 31-32.

⁴³⁸ Topaloğlu ve Çelebi, *Kelam Terimler Sözlüğü*, 47.

⁴³⁹ Rahman, 55/26-27.

⁴⁴⁰ Hadîd 57/29.

⁴⁴¹ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, 23.

⁴⁴² Yusuf Has Hâcib, 24.

Vahdaniyet Sıfatı

Vahdaniyet Allah'ın birliği demektir. Yukarıda geniş bir şekilde ele aldık. Yani Allah, zatında hiçbir şekilde bölünemez ve ortak kabul edilemez. O, zatında bir ve ortaksızdır, O'nun sıfatlarında eşi benzeri yoktur ve O'nun fiillerinde hiçbir ortağı yoktur.⁴⁴³ Bu temel İhlas suresinin mahiyetidir. Yusuf Has Hâcib eserinde bu hususta şu şekilde mısralar yazmaktadır:

...

“Ey Allah’ın birliğine inanan, onu öv dilinle

Aklını bırak, inandın gönlünle”⁴⁴⁴

...

Kiyâm bi-nefsihi

Allah'ın zatı gereği kendi kendine var olması demektir. Kavram olarak Allah'ın zaman, mekan, sebep gibi hiçbir şeye muhtaç olmadan kendi kendine zatı gereği var olması demektir.⁴⁴⁵ Bunun aksi düşünülürse Allah vacip olan varlık değil de mümkün olan varlık kategorisine indirgenmiş olacak ve tek olan Allah için yakıştırılamaz, Allah bütün mümkün sıfatlardan münezzehtir. Allah'ın kiyâm bi-nefsihi sıfatına inanmak iki şeyi gerektirir. Birincisi, Allah, bir sıfat değil, sıfatlarla nitelenmiş bir zattır. İkincisi, Allah, hiçbir şeye muhtaç değildir. Yusuf Has Hâcib şöyle dedi:

...

“Yüce arştan altındaki toprağa kadar

Ey Rabbim büyük küçük sana muhtaçtır”⁴⁴⁶

...

⁴⁴³ Topaloğlu ve Çelebi, *Kelam Terimler Sözlüğü*, 336.

⁴⁴⁴ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, 25.

⁴⁴⁵ Topaloğlu ve Çelebi, *Kelam Terimler Sözlüğü*, 187.

⁴⁴⁶ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, 25.

Buradan da bütün varlığının O'na muhtaç olması O'nun hiçbir şeye ve hiç kimseye muhtaç olmadığına göstergesidir denilebilir.

Muhalefetun li'l-havâdis

Sözlükte yaratılmışlara benzememek anlamına gelen bu sıfat ıstılahta ise Allah'ın zatında, sıfatlarında ve fiillerinde yaratılmışlara benzememesi demektir.⁴⁴⁷ İslam ümmeti, Allah'ın hiçbir benzeri ve dengi olmadığı konusunda ittifak etmiştir. Akıldan da anlaşıldığı üzere, Allah eğer yaratıklardan birine benzer olsaydı, O da onlar gibi yaratılmış olurdu. Daha önce Allah'ın yaratılmış olması imkansız olduğunu ispat etmiştir.⁴⁴⁸

Has Hâcib ise şöyle der:

*“Onun ne eşi var ne de benzeri
Nasıl olduğuna yaratılanın yetmez aklı
Yürümez, yatmaz, uyumaz
Benzersiz, eşsiz, anlatılmaz”⁴⁴⁹*

Bu mısralarda O'nun eşi benzeri olmadığını beyan ederken benzersiz olduğunun sebeplerini idrak etmeye insanın aklının yetmediğine de vurgu yapmıştır. Aynı zamanda teşbih ve tecsim görüşlerden de Allah'ın münezzeh olduğunun altını çizdiği görülmektedir. Buradan da mısralarda Allah'ın sıfatlarına dair İslam'ın Sünnî inanç çizgisine aykırılık görülmediği söylenebilir.

3.1.2.2.2. Allah'ın Subûâtî Sıfatları

Allah'ın ezeliye ve ebediyet özelliklerine sahip olduğu gibi, var olması zorunlu olan, yetkinlik ve kemali ifade eden niteliklere sahiptir. Subûâtî sıfatlar fiili sıfatlar olarak adlandırılmaktadır. Herhangi bir sıfat Allah'ın iradesine bağlıysa (Allah dilerse yapar ve

⁴⁴⁷ Topaloğlu ve Çelebi, *Kelam Terimler Sözlüğü*, 223.

⁴⁴⁸ Nesefî, *et-Temhîd fî uşûli'd-dîn*, 32.

⁴⁴⁹ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, 24.

dilerse yapmaz), o sıfat fiili veya subûti bir sıfattır. İşte bu, zatî sıfatlar ile subûti sıfatlar arasındaki ayrım çizgisidir.

Subûti sıfatlar şunlardır: hayat (sonsuz yaşam ve canlılık), semi (her şeyi duymak), ilim (her şeyi bilmek), basar (her şeyi görmek), kudret (sonsuz güç sahibi olmak), irade (sınırsız dileme gücü), kelam (konuşmak) ve tekvin (yaratmak).⁴⁵⁰

Mâtürîdî alimler, genelde bu sıfatların ispatlanması için iki yol izlerler: Birinci yol: Kusurlardan arınma. İkinci yol: Muhdislerin işareti. Yani aleme bakarak Allah'ın sıfatlarını ispatlamak. Bu konu ile ilgili Nesefî, *et-Temhîd fî uşûli'd-dîn* adlı eserinde “Eğer alemin yaratıcısı kadim ve kadimlik şartlarından noksanlık kabul edilirse, o zaman O'nun hayat sahibi, güçlü, işiten, gören ve bilen olduğu sabitlenir. Zira aksi takdirde O, ölüm, cehalet, acizlik, kör ve sağır gibi sıfatlarla nitelenirdi, çünkü bu sıfatlar, yukarıdaki sıfatlarla çelişir.” şeklinde ifade etmiştir.⁴⁵¹

Yusuf Has Hâcib, Allah'ın subûti sıfatlarından ilim, irade ve kudret sıfatları manzum bir şekilde ifade ederek Allah'ın sıfatları konusuna dikkat çekmiştir.

İlim Sıfatı

Cenâb-ı Allah'ın ezeli ve ebedi nitelikleriyle bilgi ve bilme konusunda tamamen vakıf olduğunu ifade ettiği pek çok ayet bulunmaktadır. “O karada ve denizde ne varsa bilir. O'nun ilmi dışında bir yaprak dahi düşmez.”⁴⁵² “Göklerde ve yerlerde olanları Allah'ın bildiğini görmüyor musunuz?”⁴⁵³ “O ilmiyle her şeyi kuşatmıştır.”⁴⁵⁴

Kutadgu Bilig'de, insanın yeryüzüne indiriliş gayesini Yüce Allah'ın âdeti inci gibi saklı kadîm bilgisinden meydana geldiği ifade edilir.

...

“Allah bu dünyayı bilerek yarattı

⁴⁵⁰ Nesefî, *et-Temhîd fî uşûli'd-dîn*, 40-41; es-Semerkandî, *Kitâbü's Sevâdi'l-A'zam*, 245-46.

⁴⁵¹ Nesefî, *et-Temhîd fî uşûli'd-dîn*, 12,21; el-Mâtürîdî, *Te'vîlâtü Ehli's-Sünne*, 9/49.

⁴⁵² En'âm 6/59.

⁴⁵³ Mücâdele 58/9.

⁴⁵⁴ Tâhâ 20/98.

Helalinden yiyecek, içecek gönderdi’’⁴⁵⁵

“Bilgili bilir mi, ne der ne

Akıllı anlar mı, ne der ey bilge

Her şeyi bilen Allah’tır, o bilir bu işi

Her şeyi anlayan Allah’tır, ancak o anlar bu işi’’⁴⁵⁶

...

Bu mısralara baktığımız zaman üç şey dikkatimizi çeker. Birincisi, Allah’ın dünyayı bilerek yaratması. İkincisi, Allah’ın ne dediğini bilmesi. Üçüncüsü, Allah’ın her şeyi bilmesidir. Bunlar Allah’ın mutlak ilim sahibi olduğunu gösterir.

İrade Sıfatı

Allah’ın herhangi bir iş veya istek için dilemede bulunması manasını veren irade sıfatıyla ilgili Kur’an-ı Kerim’de şu ayetler geçmektedir. “*Biz bir şeyi murat ettiğimizde sözümüz ‘ol!’ demekten ibarettir, o da hemen oluverir’’⁴⁵⁷* buyurmuştur.

Eserde de Allah’ın dilemedeki sonsuz, sınırsız olan muazzam gücüne dikkat çekilmiştir.

...

“Dilerse ağırlar ibadetsiz kulunu

Dilerse ucuzlatır, düşkün kılar ibadetli kulu

Dilediği her şey olur, ol derse

Yürütür kazasını karar verdiği her işte’’⁴⁵⁸

...

⁴⁵⁵ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, 261.

⁴⁵⁶ Yusuf Has Hâcib, 131.

⁴⁵⁷ Nahl 16/40.

⁴⁵⁸ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, 283.

Yusuf Has Hâcib, bu mısralarda Allah'ın irade sahibi olduğunu ve hiç kimse onun dilediğini engellemeyeceğini işaret eder. Aynı zamanda kaza ve kader de onun iradesine bağlı olduğunu beyan eder.

Kudret Sıfatı

Sözlükte takat, güç, kuvvet, vüs'at, bir şeye gücü yetmek, bir işi ölçülü ve planlı yapmak, kuvveti olmak, muktedir olmak gibi anlamlara gelen kudret, ıstılahta yaşam sahibinin, kendi iradesi ile bir işi yapmaya ya da yapmamaya güç yetirdiği bir sıfat olarak açıklanmıştır.⁴⁵⁹ Allah'ın kudret sıfatı, onun sonsuz güç sahibi olması, bütün evrende irade ve ilmine uygun olarak tesir ve tasarrufta bulunmaya kadir olması demektir.⁴⁶⁰ Allah'ın kudret sıfatı ile muttasıf olduğu Kur'an ile sabittir. *“Muhakkak Allah her bir şeye güç yetendir.”*⁴⁶¹; *“Allah her şeye muktedir olandır.”*⁴⁶²

Kutadgu Bilig eserinde, Allah'ın subûtî sıfatlarından olan kudret sıfatıyla ilgili de düşünceler mevcuttur. Bu konuyla ilgili Yusuf Has Hâcib Allah'ın kudretinin sayısının olmadığını vurgulamaktadır.

...

“Hesaba vurulmaz senin birliğin

*Her şeye yeter bu kudretin*⁴⁶³

Kudretlidir, adildir, doğru yasaları koyan

*Yarattığı bütün mahluklara gücü yeten*⁴⁶⁴

Mavi göğü yarattı, işitti güneşi, ayı

Bulmak için kara gece, aydınlık gün, yıl, ay hesabım

Yarattığı bu evren durmadan döner

⁴⁵⁹ İbn Manzûr, *Lisânu 'l-Arab*, 74.

⁴⁶⁰ Nesefî, *et-Temhîd fî uşûli 'd-dîn*, 164.

⁴⁶¹ Bakara 2/20.

⁴⁶² Kehf 18/45.

⁴⁶³ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, 33.

⁴⁶⁴ Yusuf Has Hâcib, 263.

*Allah hükmü, takdiri ile gezinir*⁴⁶⁵

...

Yukarıdaki beyitlerde bizi kuşatan tabiatın bir nizam içinde uyumlulukla yaratıldığına dikkat çekerek Allah'ın kudret sıfatını ispatlamaya çalışılmaktadır. Kur'an'da, “*Allah, gece ile gündüzü birbirine çeviriyor. Şüphesiz bunda basiret sahipleri için mutlak bir ibret vardır*”⁴⁶⁶ buyrulurken Allah'ın kudret sahibi olduğunu tabiat nizamı yoluyla akıl sahibi olan insanlara ibret için göstermektedir. Bu mısralarda Allah'ın Kudret sıfatından bahsederken aynı zamanda O'nun adil yani her konuda adalet sahibi olduğuna bütün kararları hatasız ve eksiksiz olduğuna da vurgu yapılmaktadır.

3.2. Nübüvvet

Nebi kelimesi, Arapça kökenli bir kelime olup haber vermek veya yüksek konumda olmak anlamlarına gelir. Nebve veya nübû ise yüksek konum ve değerde olmak manalarını vermektedir.⁴⁶⁷ Resul ise Allah'ın hükümlerini insanlara tebliğ etmek için gönderilen elçi anlamına gelmektedir.⁴⁶⁸ Peygamber, Allah ile iradeli kulları arasında elçilik görevini üstlenen örnek bir şahsiyettir. Peygamberlik, aynı zamanda “Nübüvvet” ve “Risalet” olarak da adlandırılır.⁴⁶⁹ “Nübüvvet” ve “Risalet”, Allah'ın vahiy yoluyla öğrettiği emir ve yasakların elçiler aracılığıyla insanlara iletilmesini ifade eder. Peygamberler, Allah'ın mesajını insanlara iletmek ve onlara rehberlik etmek için gönderilen özel kişilerdir.⁴⁷⁰ Bir itikât terimi olarak nebi, “Allah ile kulları arasında dünya ve ahiret hayatıyla ilgili ihtiyaçların giderilmesi amacıyla ifade edilen elçilik görevi yapan kimse”⁴⁷¹ olarak tanımlanır.

⁴⁶⁵ Yusuf Has Hâcib, 264.

⁴⁶⁶ Nûr 24/44-45.

⁴⁶⁷ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 1/164.

⁴⁶⁸ Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Ali es-Seyyid eş-Şerîf el-Hanefî Cürcânî, *Kitâbu't-Ta'rifât* (Beyrut: Dârü'l Maa'rife, 2007), 104.

⁴⁶⁹ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 1/164; Cürcânî, *Kitâbu't-Ta'rifât*, 104.

⁴⁷⁰ Ferhat Gökçe, *İslam'da Peygamberlere İman*, 2. bs (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2019), 7.

⁴⁷¹ Pezdevî, *Ehl-i Sünnet Akaidi*, 131.

3.2.1. Ehl-i Sünnetin Nübüvvet Anlayışı

İslam'ın Sünnî anlayışındaki inanç ilkelerinde Nübüvveti inkâr etmek imandan çıkarır. Peygamberlere iman ile ilgili Kur'an-ı Kerim'de Cenâb-ı Hak şöyle buyurmaktadır: “*Ey iman edenler! Allah’a, peygamberine, peygamberine indirdiği kitaba ve daha önce indirdiği kitaba iman edin. Allah’ı, meleklerini, kitaplarını, peygamberlerini ve ahiret gününü inkâr eden kimse iyice sapıtmıştır.*”⁴⁷² Peygamberlik, yüce Allah’ın kendilerini faziletle tahsis ettiği insanı bir topluluğa elçi olarak göndermesidir.⁴⁷³ Ehl-i Sünnet geleneğinde, nebilerin diğer insanlarla ortak özelliklere sahip olduklarına (beşer) inanmakla beraber günahlardan korunmuş olmak (İsmet)⁴⁷⁴, yalan söylememek (Sıdk), güvenilir olmak (Emanet), akıllı ve zeki olmak (Fetânet)⁴⁷⁵, emir ve yasakları olduğu gibi ulaştırmak (Tebliğ) gibi özellikleri peygamberlerde olması vacip olan özellikler olarak görmüşlerdir. Mâtürîdî akaidinin önemli âlimlerinden Nureddin es-Sabbunî peygamberde bulunması gereken özelliklerden bahsederken, gerek sözlerinde gerek fiillerinde kendisini lekeleyecek ve kıymetini düşürecek hatalardan korunmuş (masum) olur ifadesini kullanır.⁴⁷⁶ İslam alimleri peygamberlerin büyük günahlardan korunduğu konusunda anlaşmışlardır, ancak onların küçük günahlarda farklı görüşleri vardır. Kâdî İyâz eş-Şifâ adlı eserinde şöyle demiştir: “*Peygamberlerin büyük günahlardan korunmuş olmaları konusunda hiçbir ihtilaf yoktur.*” Peygamberlerin İsmet sıfatı konusundaki onların küçük hataları ile ilgili rivayetleri, nebîlikten önce olan şeyler olarak yorumlamışlardır. Bu düşünce peygamberlerin küçük günah işleyebileceklerini caiz görenlerin görüşüne karşı gelmektedir.⁴⁷⁷ Peygamberler ve elçiler, kendi ümmetlerinden farklılaştıran bazı özelliklere sahip olduğu belirtildi. Bunlardan biri, miras bırakmamalarıdır. Ehli-Sünnetin yaygın görüşüne göre eğer mal bırakırlarsa, bu Allah’ın yolu için bir sadaka olarak kabul edilir.⁴⁷⁸

⁴⁷² Nisa 4/136.

⁴⁷³ *Geniş bilgi için bkz. Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî (ö. 456/1064) İbn Hazm, el-Fasl fi'l-mîl ve'l-ehvâ' ve'n-nihal* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2014), 1/344-364.

⁴⁷⁴ Nureddin es-Sabûnî, *El-Bidâye fi Usûl'd-Din*, 95-96.

⁴⁷⁵ el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 221-24.

⁴⁷⁶ Nureddin es-Sabûnî, *El-Bidâye fi Usûl'd-Din*, 85-97.

⁴⁷⁷ el-Bağdadî, *el-fark beyne'l-firak ve beyânü'l-fırkati'n-nâciye*, 50,210; Ebû'l-Fazl İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsubî Kâdî İyâz, *Eş-Şifâ bi Ta'rihi'l-Hukûki'l-Mustafâ* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2002), 2/149; Muhammed bin Ahmed bin Ebî Bekr bin Ferh Endülüsî el-Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, c. 1 (Kahire: Dâru's-ş-şâ'b, t.y.), 1/308.

⁴⁷⁸ el-Bağdadî, *el-fark beyne'l-firak ve beyânü'l-fırkati'n-nâciye*, 13.

Mâtürîdî anlayışa göre bütün insanlar Hz. Ademden türemiş ve zaman geçtikçe inanç konusunda ihtilafa düşmüş yanlış görüşlere sahip olmuştur. Bu yanlış düşünce ve fikirleri düzeltmek için de Allah insanoğluna peygamberler göndermiştir.⁴⁷⁹ Aynı zamanda peygamberler bu yanlışları düzeltmede yardımcı ve kolaylık sağlayıcı görevini üstlenmektedir.⁴⁸⁰ Ayrıca Mâtürîdî görüşüne göre peygamberlerin gelişi ve insanlar üzerindeki görevi zorlayıcı şekilde değil sadece tebliğ yani kötülük için cehennem azabının olduğunu hatırlatma, iyilikler için de cennet nimetleriyle müjdelemek amaçlı olmuştur.⁴⁸¹

Mâtürîdî görüşe göre peygamber müessesinin işleyiş şekli, gönderilecek peygamberin seçimi ve gönderme zamanı sadece Allah'a ait olan bir şeydir.⁴⁸² Bu işleyişe başka kimse hükmedemez. Aynı zamanda peygamberlerin gelişi insanlık için Allah'ın nimeti ve yardımı olarak görülmelidir.⁴⁸³ Çünkü insanoğlu aklıyla Allah'ın varlığını ve birliğini idrak etmiş olsa da birçok sebepten dolayı akıl yanlışlıklara düşebilir. Bu açıdan peygamberin uyarıcı ve rehber olarak gelmesi gerçekten de büyük bir hikmettir.

Mâtürîdî düşünceye göre daha net bir şekilde ifade edilecek olursa, Allah'ın insanoğluna peygamber göndermesi caiz ve aynı zamanda mümkün olan hususlardandır. Çünkü peygamber göndermek Allah için mecburî bir şey değildir ve Allah isterse peygamber göndermeye de bilir⁴⁸⁴, bu Allah'ın iradesine bağlıdır.⁴⁸⁵ Peygamberin gönderilmesi konusunda Sünnî görüş aynı fikirde olsa da bunu yorumlamada Mâtürîdîler hikmet olarak Eş'arî'ler ise lütuf olarak görmüşlerdir.⁴⁸⁶

Nübüvvet konusunda Eş'arî görüşün Mâtürîdîlerden farklı olduğu konulardan birisi de peygamberlerin erkek olmasının şart olmamasıdır.⁴⁸⁷ Başka ifade ile Eş'arî görüşe göre

⁴⁷⁹ el-Mâtürîdî, *Te'vîlâtü Ehli's-Sünne*, 112; es-Semerkindî, *Kitâbü's Sevâdi'l-A'zam*, 142.

⁴⁸⁰ el-Mâtürîdî, *Te'vîlâtü Ehli's-Sünne*, 112.

⁴⁸¹ el-Mâtürîdî, 112-14.

⁴⁸² el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 372; Şerafettin Gölcük, *İslâm Akâidi* (Konya: Esra Yayınları, 1994), 128.

⁴⁸³ el-Mâtürîdî, *Te'vîlâtü Ehli's-Sünne*, 114; Nesefî, *Tebîrâtü'l-edille fî usûli'd-dîn*, 443-535.

⁴⁸⁴ İsrâ 17/86.

⁴⁸⁵ el-Mâtürîdî, *Te'vîlâtü Ehli's-Sünne*, 114.

⁴⁸⁶ Eş'arî, *el-İbâne an usûli'd-diyâne*, 58.

⁴⁸⁷ Bakıllânî, *el-İnsâf fîma Yecibu İtikâduhu ve lâ Yecûzu el-Cehlu Bihî*, 2/26; Abdilaziz Kalberdiev, *Ahli Sünnöttün Zalkar Alımı İmam Mâtürîdî cana Mâtürîdiilik* (Bişkek: İz Basmakanası, 2016), 29-30.

kadınlardan da peygamber gelebilir. Bunun dışında peygamberlik konusunda büyük ihtilafların olmadığı görülür.

Peygamber Muhammed (s.a.v.)'in nerede defnedileceği konusu, vefatından hemen sonra gündeme gelmiştir. Hz. Peygamber'in vefatından sonra sahabeler, O'nun defnedilmesi konusunda farklı görüşler belirtilmektedir.

a) Bir grup sahabe şöyle dedi: “Hz. Peygamber'in Medine'de defnedilmesi gerekiyor, çünkü bu şehre hicret etti ve ailesi kaldığı yerdir. Ayrıca Medine ehli ona yardım ettiler.”

b) Başka bir grup ise şöyle dedi: “Onun Mekke'ye defnedilmesi gerekiyor, çünkü bu şehir onun doğduğu yerdir, kiblesidir, haccın mukaddes mekanları buradadır, vahiy ona burada indirilmiştir ve burada büyük babası İsmail'in kabri bulunmaktadır.”

c) Bir başka görüşe göre ise: “Kudüs'e taşınmalıdır, çünkü peygamberlerin toprağı ve manevi varlıkları burada bulunmaktadır.”

Bu ihtilaflı durum, Hz. Ebu Bekir'in müdahalesi ile sona ermiştir. O, Hz. Peygamber'in şu sözünü rivayet etti. “Peygamberler vefat ettikleri yerde defnedilirler.” Bu rivayetin etkisiyle sahabeler Medine'deki hücrelerine defnedilmesine karar verdiler. Dolayısıyla sahabeler ve sonraki alimler bu konuda ittifak ettiler.⁴⁸⁸

Kur'an'da adı geçen peygamberlerin sayısı 25'tir. Bunların 18'i, En'âm Suresi'nin 83-86. ayetlerinde bir arada zikredilmiştir, diğer yedi peygamberin isimleri ise farklı ayetlerde yer almaktadır.⁴⁸⁹

Araştırma konumuzun kaynağı olan *Kutadgu Bilig*'de peygamberler ve peygamberlere iman ile ilgili pek çok mısra geçmektedir. Kur'an'da adı geçen peygamberlerden Hz. Âdem (a.s.), Hz. İbrahim (a.s.), Hz. Yusuf (a.s.), Hz. Musa (a.s.), Hz. İsa (a.s.) ve Hz. Muhammed'in (s.a.v.) isimleri, özellikleri, mucizeleri eserin birçok yerinde zikredilmiştir. Fakat bunlar içerisinde son elçi Hz. Muhammed (s.a.v.), ismi en çok

⁴⁸⁸ İsferyînî, *et-Tabsîr fi'd-dîn ve temyizi'l tırkati'n-naciye ani'l-fırkati'l-hâlikîn*, 20/19-20; el-Bağdadî, *el-fark beyne'l-fırak ve beyânü'l fırkati'n-nâciye*, 13.

⁴⁸⁹ Gökçe, *İslam'da Peygamberlere İman*, 17.

zikredilen peygamber olmuştur. Bunun sebebi, Karahanlılar devrinde İslam'ın Ehl-i Sünnet geleneğinin gösterdiği etkiden dolayı ve Yusuf Has Hâcib'in Hz. Muhammed Mustafa'ya (s.a.v.) duyduğu derin sevgi, muhabbet, saygı, özlem ve itaatın göstergesi olarak karşımıza çıkmaktadır.⁴⁹⁰ Aşağıda *Kutadgu Bilig* eserinde adı geçen peygamberler sırasıyla bakılacaktır.

3.2.2. Âdem Peygamber

Hz. Âdem cennette yaşayan ve bir süre sonra oradan çıkarılıp yeryüzüne indirilen ilk insan ve aynı zamanda da ilk peygamberdir.⁴⁹¹ Hz. Âdem'in ismi Kur'an-ı Kerimin 25 farklı yerinde geçer. Bu bağlamda Hz. Âdem “Ülû-l-azm” peygamberleri arasında zikredilir. *Kutadgu Bilig* metinlerinde, Hz. Adem'in hem ilk insan hem de bir peygamber olarak kabul edildiği ifade edilir. Bu metinlerde insanlığın kökeni Hz. Adem'in soyundan geldiği belirtilmektedir.

...

“Âdem’le Havva dünyaya indiler

Gelip dünya içinde çoğaldılar

Onlardan bu zamana kadar

*Ne insanlar geldi geçti, ne beyler beyi”*⁴⁹²

...

Allah, Adem'e can vererek onu insana dönüştürmüş ve meleklerle Adem'e secde etmelerini emretmiştir. Tüm melekler bu emre uymuş, ancak İblis kibrinden dolayı secde etmeyi reddetmiştir. Bu nedenle Allah tarafından kovulmuş ve lanetlenmiştir. Bunun ardından Allah, Hz. Havva'yı yaratmış ve onu Hz. Adem'in eşi olarak hediye etmiştir. İkisi de Cennet'e yerleştirilmiştir. Cennette bulunan her şeyi tüketmelerine izin verilmiş, ancak belirli bir ağacın meyvesinden yememeleri gerektiği kendilerine bildirilmiştir. Maalesef, İblis'in tuzaklarına düşen Âdem ve Havva, yasak ağacın meyvesinden yemişler

⁴⁹⁰ Karagöz ve Avazbek Kyzy, “Kutadgu Bilig’de Peygamberlik”.

⁴⁹¹ Ebü'l-Fidâ İmadüddin İsmâil b. Ömer İbn Kesîr, *Kıssasü'l Enbiya* (Mısır: Dâru'l-kutubi'l-hadîse, 1968), 1/70.

⁴⁹² Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, 492.

ve sonucunda Cennet'ten kovulmuş, dünyaya gönderilmişlerdir.⁴⁹³ Rivayetlere göre, Adem Hindistan'a ve Havva Cidde'ye düşmüştür.⁴⁹⁴ Bu olay üzerine Adem, derin bir üzüntüyle Allah'a yalvarmış, tövbe etmiştir. Sonunda Allah, Adem'in tövbesini kabul etmiş ve ona Mekke'ye gitmesini emretmiştir. Adem, bu emri yerine getirerek Mekke'ye gitmiş ve orada Havva ile yeniden bir araya gelmiştir.⁴⁹⁵ Bu olayı Yusuf Has Hâcib kendi eserinde coşkun bir şekilde ifade etmeye çalışmıştır.

...

“Allah insanı yarattı, seçip yükseltti

Ona bilgi, erdem, akıl ve anlayış verdi”⁴⁹⁶

“Adem yanılınca Allah onu gönderdi dünyaya

Bu dünyayı ona mesken etti güçlü Allah

Sen zindanda ne arzu ve dilek ararsın

Dilek cennet içinde bulunur”⁴⁹⁷

“Adem cennet içinde yedi buğdayı

Bu dünya evi ona arınması için yaratıldı

Şeytan sever Allah'ın yerdiğini

Daha çok sever onun bıraktığını”⁴⁹⁸

...

Görüldüğü üzere bu metinde yer alan ifadeler, insanın yaratılış sürecini anlatmaktadır. Bu metinde, tüm varlıkların Allah tarafından yaratıldığı Adem'in cennetten kovularak yeryüzüne gönderildiği inancı dile getirilmektedir. Bu ifade, Adem'in cennetten ayrılma sürecini vurgulamaktadır. Ayrıca beyitlerde *“Ona bilgi, erdem, akıl ve anlayış verdi”⁴⁹⁹*

⁴⁹³ İbn Kesîr, *Kıyasü'l Enbiya*, 1968, 1/24.

⁴⁹⁴ İbn Kesîr, 1/26; Taberî, *Târihü't-Taberî: Târihü'l-ümem ve'l-mülûk*, 1/79-88.

⁴⁹⁵ Taberî, *Târihü't-Taberî: Târihü'l-ümem ve'l-mülûk*, 1/62-78; İbn Kesîr, *Kıyasü'l Enbiya*, 1968, 1/27-29; Ahmet Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiya ve Tevarih-i Hulefa* (İstanbul: Bedr Yayınevi, 1966), 17-19.

⁴⁹⁶ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, 43.

⁴⁹⁷ Yusuf Has Hâcib, 286.

⁴⁹⁸ Yusuf Has Hâcib, 287.

⁴⁹⁹ Yusuf Has Hâcib, 43.

ifadesi ile Kuran’da geçen “Allah Adem’e isimleri öğretti...”⁵⁰⁰ manasına gelen ayetini de açıklamıştır. Çünkü Allah’ın Hz. Adem’e bilgi, erdem ve akıl gibi özellikleri vermesi Ademin konuşan varlık olarak yaratılmasına işarettir. Eğer bu özellikler olmasaydı bu isimleri öğrenmesi de mümkün olmazdı. Görülen o ki bu beyitler aynı zamanda bu ayetin tefsiri mahiyetindedir.

Bu mısralarda değinilmesi gereken diğer bir husus ise Hz. Adem’in Cennette *buğday* yemesi ve bunun üzerine bulunduğu yerden çıkarılma olayıdır. Bilindiği üzere Kuran’da: “Ey Adem! Sen ve eşin cennette oturun, orada istediğiniz yerden rahatça yiyip için ve şu ağaca yaklaşmayın; yoksa zalimlerden olursunuz” dedik”⁵⁰¹ manasındaki ayette Hz. Adem’in yemesi yasaklanan yiyecek türü ismi verilmeden sadece “ağaç” olarak bildirilmektedir. Has Hâcib’in eserinde ise bu yiyeceğin buğday olarak verilmesi ayetlerden farklı olsa da olaya genel bakıldığında Allah’ın yasakladığı yiyeceği yemek suretiyle cennetten çıkarıldığı hususun İslam’ın Sünnî anlayışındaki düşünceye hiçbir aykırılığının bulunmadığı görülmektedir.

3.2.3. Nuh Peygamber

Kur’an’da yirmi beş farklı yerde ismi geçerek peygamber olarak tanıtılan Hz. Nuh, Akaid kitaplarına göre ise Kur’an’da adı geçen üçüncü peygamber olarak kabul edilmektedir.⁵⁰² Kur’an’ın yetmiş birinci süresi de onun ismi ile adlandırılmaktadır.⁵⁰³ Nuh’un adının kökeni ve anlamı hakkında farklı teoriler bulunmaktadır. Bu ad, İbranice’de “Nôah” ve Yunanca’da “Nôe” olarak geçmektedir. Kutsal kitaplara göre, Nuh’un babası Lamek, insanların tanrı tarafından lanetlendiği bir dönemde yaşamaktaydı ve bu durumu hafifletmek ve rahatlatmak amacıyla oğluna bu ismi verdiği belirtilmektedir.⁵⁰⁴

İslam kaynaklarına göre, Nuh’un babası Lamek, 82 yaşında iken Nuh doğmuştur. Hz. Adem’in vefatı ile Hz. Nuh’un doğumu arasındaki kesin süre hakkında elimizde kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Taberî ve İbn Kesîr gibi tarih alimleri, kendi kitaplarında bu

⁵⁰⁰ Bakara 2/31.

⁵⁰¹ Bakara 2/35.

⁵⁰² Mustafa Asım Köksal, Peygamberler Tarihi. Ankara, 1993 C:1 87-113. Ömer Faruk Harman, “Nûh”, içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/224-227.

⁵⁰³ Nuh 71.

⁵⁰⁴ Ahmet Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiya ve Tevarih-i Hulefa*, 19.

konuda farklı görüşler öne sürmüşlerdir.⁵⁰⁵ Bir görüşe göre Hz. Adem'in vefatı ile Hz. Nuh'un doğumu arasındaki süre 126 yılken, başka bir görüşe göre bu süre 146 yıldır. İbn Hibbân tarafından rivayet edilen bir hadiste “عشرة قرون” ifadesi geçmektedir, bu da bir yanda “on asır” anlamına gelir. “Kurûn”, “karn” kelimesinin çoğuludur. İbn Kesîr, bunun üzerine “Eğer “Karn” kelimesi yüz yıl olarak anlaşılıyorsa ki bu, pek çok insanın aklına gelebilecek bir anlamdır o zaman iki “قرن” arasında mutlaka bin yıl bulunur. Eğer “قرن” kelimesi bir nesil anlamına geliyorsa, bu durumda Âdem ile Nuh arasında binlerce yıl bulunur” ifadesini kullanmıştır.⁵⁰⁶

Nuh'un doğduğu dönemde, insanlar arasında kötülükten sakındıran ve iyiliği teşvik eden bir lider bulunmamaktadır. Nuh, 480 yaşına geldiğinde Allah tarafından peygamber olarak seçilmiştir. O, insanları dine çağırmak için 120 yıl boyunca peygamberlik görevini yapmıştır.⁵⁰⁷

Kutadgu Bilig'de Peygamberlerden Hz. Nuh'un da ismi geçmektedir. Onun uzun yaşadığına dair bilgiler bulunmaktadır.

...

Tutalım kisra⁵⁰⁸ ya da kayzer⁵⁰⁹ oldum

Ya da şeddad-u Ad⁵¹⁰ gibi cennet yaptım

Dünyayı elimde tuttum İskender gibi

Tam Nuh'un yaşı kadar yaşadım, yaşattım⁵¹¹

...

Bu beyitlerde insanlık tarihinde iz bırakmış önemli şahsiyetlerin yaptıklarını örnek vererek kendi yaptıklarından bahsederken Hz. Nuh kadar yaşadım diye Nuh'un uzun

⁵⁰⁵ Taberî, *Târihü't-Taberî: Târihü'l-ümem ve'l-mülûk*, 1/74-75.

⁵⁰⁶ İbn Kesîr, *Kıssasü'l-Enbiya*, 1968, 1/74-75.

⁵⁰⁷ Taberî, *Târihü't-Taberî: Târihü'l-ümem ve'l-mülûk*, 1/75; Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî el-Bağdâdî Taberî, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi I* (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1991), 230.

⁵⁰⁸ *Kisra*: İran şahlarına verilen isim.

⁵⁰⁹ *Roma ve Bizans imparatorlarına verilen ad*.

⁵¹⁰ *Şeddad*: İrem bağlarını yaptıran Yemen hükümdarı.

⁵¹¹ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, 483.

ömürlü olduğundan söz etmektedir. Bu da eserde Nuh ile ilgili İslam dininin Sünnî inancın olduğunu göstermektedir.

3.2.4. Hz. Muhammed

İslam inancında Ulu'l-Azm vasfı ile anılan sayılı peygamberlerin biri olan, sonuncusu ve bütün kâinata rahmet olarak gönderilen peygamber Hz. Muhammed'dir. Kur'an'da beş yerde⁵¹² Hz. Muhammed'in peygamberliğinin evrenselliğinden bahsedilmektedir. Bunlardan birisinde: “*De ki: “Ey insanlar! Gerçekten ben göklerin ve yarın sahibi olan Allah'ın hepinize gönderdiği elçisiyim. Ondan başka tanrı yoktur. O hayat verir ve öldürür. Öyleyse Allah'a ve ümmî peygamber olan resulüne-ki o Allah'a ve O'nun sözlerine inanır, iman edin ve ona uyun ki doğru yolu bulasınız.*”⁵¹³ buyrulmaktadır. Aynı zamanda Kur'an'ın kırk yedinci süresi de Muhammed peygamberin ismi ile zikredilmektedir.⁵¹⁴

İnsanoğluna müjdeleyici ve uyarıcı olarak Allah tarafından gönderilen peygamberlerin ilki Hz. Adem, sonuncusu da Hz. Muhammed'dir. Bununla beraber İslam dininin Ehl-i Sünnet geleneğindeki inançta, Allah tarafından gönderilen bütün peygamberlerin en üstünü de Hz. Muhammed olduğu şüphesizdir.⁵¹⁵ Bu hususta Kur'an'da geçen “*Biz seni ancak Alemlere rahmet olarak gönderdik*” ayeti de en büyük delildir.⁵¹⁶ “Ebû Hanîfe Nu'mân b. Sâbit b. Zûtâ b. Mâh (ö. 150/767) *Fıkh'ül Ekber* eserinde de peygamber efendimizin büyük-küçük hiçbir günah işlemediğini ifade etmektedir.⁵¹⁷ Bu da diğer peygamberlerden üstün olduğunun bir göstergesidir.

Yusuf Has Hâcib eserinde peygamber Muhammed (s.a.v) hakkında pek çok kez dile getirir ve en güzel ahlaka sahip olduğunu belirtir. Aynı zamanda Peygamberimiz Hz. Muhammed Allah'ın var ve bir olduğunu iyi bilen, iyilere şefa'at eden, her zaman yetişip, dul ve garibana yardım elini uzatan, alemin yaratılmasına sebep olan, ümmeti için her

⁵¹² A'râf 7/158, Tevbe 9/33, Sebe 34/28, Fetih 48/28, Saff 61/9.

⁵¹³ A'râf 7/158.

⁵¹⁴ Muhammed 47/1-38.

⁵¹⁵ es-Semerkandî, *Kitâbü's Sevâdi'l-A'zam*, 215; Sa'deddîn Teftâzânî, *Şerhu'l-Akâ'idi'n-Nesefiyye* (Kahire: Mektebetü'l-Külliyâtü'l-Ezheriyye, 1408/1988), 92-94.

⁵¹⁶ Enbiya 21/107.

⁵¹⁷ Nu'mân b. Sâbit Ebû Hanîfe, *el-Âlim ve'l-Müteallim*, (İmâm-ı Azam'ın Beş Eseri içinde), çev. Mustafa Öz (İstanbul: İFAV Yayınevi, 1981), 55-57.

şeye hazır olan, İslam dinin Ehl-i Sünnet yorumu üzerinden hak yol olduğunu gösterip bu dünyadan göç eden bir peygamber olarak tanıtılmaktadır. Bu bilgiler *Kutadgu Bilig*'de satır aralarında şu şekilde verilmektedir:

...

“Sevgili peygamberi Tanrı gönderdi,

Halkın seçkini, insanlığın en iyisi.

Atasını anasını gözetmedi,

Tek dileği ümmetine yol göstermekti.”⁵¹⁸

“Gündüz yemedi, gece yatmadı

Rab’dan senin iyiliğini istedi, seni kolladı

İyiliğini istedi gece gündüz emeklerle

Onu öv sen şimdi, sevincini dile”⁵¹⁹

“Bütün kaygısı ümmeti içindi

Kurtulup rahata ermesini isterdi

Atadan anadan daha içtendi

Allah’tan hep bunu dilerdi”⁵²⁰

...

Bu mısralarda ilk olarak Hz. Muhammed’in Allah tarafından gönderilen elçi olduğunu, arkasından da insanların en seçkin ve en üstünü olduğunu belirtmektedir. Yukarıda denildiği gibi dinin Ehl-i Sünnet inancına göre de Hz. Muhammed bütün insanlığın ve peygamberlerin en faziletlisidir. Bununla beraber mısralarda Hz. Muhammed’in anne babasının yanında büyümediğine bütün hayatı boyunca ümmeti için yaptığı

⁵¹⁸ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, 25.

⁵¹⁹ Yusuf Has Hâcib, 25.

⁵²⁰ Yusuf Has Hâcib, 26.

fedakarlıklara, yaptığı tebliğ işindeki zorluklara ve vazgeçmeden ettiği hak mücadelesine vurgu yapılmaktadır.

...

“Allah rahmetiydi o halk üzerine

Dürüsttü, güvenilirildi kendisine

Alçak gönüllüydü, hoş tavrılıydı

Edepliymi, içtendi ve eli açıktı

Kara yer, mavi gökte kutsaldı

Allah katında onun yeri ayrıydı”⁵²¹

...

Yukarıdaki mısralarda ise Has Hâcib Hz. Peygamberin alemlere rahmet olarak gönderildiğini⁵²² bir kez daha hatırlatmakla beraber onun siyer kitaplarında anlatılmış olan özelliklerinin en büyüklerine de değinmektedir.

Ayrıca eser içerisinde yer alan Öğdilmiş karakteri ile hükümdar arasında geçen diyalog da sık sık Peygamber’e saygı şu şekilde gösterilmektedir.

...

“Yüzbinlerce selamım ulaşsın peygambere

O iyi kılavuza, doğru yolu gösterene”⁵²³

...

Bu mısralardan hareketle genel olarak bakıldığında eserde Hz. Muhammed ile ilgili geçen bütün görüşlerde Kur’an sünnet İslam’ın genel Sünnî fikirlerine hiçbir aykırılığın olmadığı, hatta bazı yerlerde Hz. Peygamberi diğer peygamberlerden ayıran özelliklerden bahsedildiği görülmektedir.

⁵²¹ Yusuf Has Hâcib, 26.

⁵²² Enbiya 21/107.

⁵²³ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, 478.

3.2.5. İsmi Geçen Diğer Peygamberler

Kur'an haklarında bilgi veren hususlardan biri de peygamberlerin hayat öykülerinin anlatıldığı Peygamber kıssalarıdır. Bununla ilgili yazar, Kur'an'da geçen olaylar ile irtibatlandırarak anlatmaya çalışır. Hz. Musa,⁵²⁴ Hz. Süleyman⁵²⁵ ve Hz. İsa'nın⁵²⁶ gösterdikleri olağan üstü olaylardan bahsetmektedir.

Has Hâcib'in *Kutadgu Bilig* eserinde ismi geçen peygamberlerin biri Hz. Musa'dır. Eserde Hz. Musa ile ilgili geniş bilgi verilme de onun asası ile yapmış olduğu mucizeler hakkında şöyle anlatılmaktadır:

...
“Hani asası yılanı çevrilen
Deniz yarılınca yürüyüp geçen”⁵²⁷
...

Kur'an Hz. Musa'nın asası ile ilgili “*Bunun üzerine Mûsâ asâsını yere attı. Bir de baktılar ki apaçık bir yılan!*”⁵²⁸ diye haber vermektedir. Bu ayetten hareketle bakıldığında Yusuf Has Hâcib'in de mısralarında aynı olay aynı şekilde açıklanmaktadır. Bununla beraber Kur'an'da geçen “*Bunun üzerine Mûsâ'ya, “Asân ile denize vur!” diye vahyettik. Deniz derhal yarıldı, her parça koca bir dağ gibi oldu*”⁵²⁹ mealindeki ayette beyan edildiği gibi Hz. Musa'nın kıssasından denizin ikiye bölünmesi ve kavmiyle beraber Hz. Musa'nın oradan geçmesi anlatılmaktadır.

Kur'an'da ismi geçen peygamberlerden birisi de Hz. Süleyman'dır.⁵³⁰ Hz. Dâvûd peygamberin oğlu, nesebi İsrailoğulları'na dayanan Hz. Süleyman bir hükümdar olarak da bilinmektedir. Hz. Davud'un vefatından sonra oğlu Hz. Süleyman on iki yaşında onun

⁵²⁴ Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer İbn Kesîr, *Kıssasü'l Enbiya*, 1. bs (Mısır: Dâru'l-kutubi'l-hadîse, 1388), 2/3-213.

⁵²⁵ İbn Kesîr, 2/84-314.

⁵²⁶ İbn Kesîr, 2/367-473.

⁵²⁷ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, 352.

⁵²⁸ Araf 7/107.

⁵²⁹ Şuara 26/63.

⁵³⁰ Bakara 2/102.

yerine tahta geçmiştir.⁵³¹ Onun aynı zamanda bütün canlıların dilini bildiği de söylenir.⁵³² Yusuf Has Hâcib de bu bilgilerden ilham alarak beyitlerine şu şekilde devam etmektedir:

...

“Hani peri kuş ve insanlara hükmeden

Önder olan, düzgün insan nerede?”⁵³³

...

“İşte gidiyorum ey kutlu hakan

Durakaldı oğlum, budur bağrımı yakan

Yalvararak bıraktım onu Allah’a

Dilerse gözetir yanan ateşin içinde”⁵³⁴

...

Yukarıdaki bu beyitler, Vezir Ay Toldı’nın Hükümdar Kün Toğdı’ya vasiyet kısmında yer almaktadır. Ay Toldı, oğlunu Allah’a emanet bıraktığını ve Allah’ın dilemesi durumunda onu yanan ateşin içinde bile koruyabileceğini söylemektedir. Burada Hz. İbrahim’in ismi doğrudan geçmese de, Allah’ın ateşe attığı sırada onu ateşten koruduğuna gönderme yapılmaktadır.

...

“Ya İsa gibi olup göğe ağdım

Ya Nuşinrevan gibi adalet dağıttım”⁵³⁵

Hani ölüleri dirilten kişi

Ölüme tutulmak oldu son işi”⁵³⁶

...

⁵³¹ Ahmet Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiya ve Tevarih-i Hulefa*, 34-35.

⁵³² Neml 27/16.

⁵³³ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, 352.

⁵³⁴ Yusuf Has Hâcib, 127.

⁵³⁵ Yusuf Has Hâcib, 483.

⁵³⁶ Yusuf Has Hâcib, 352.

Eserin başka bir yerinde ise “*Bilâkis Allah onu kendine kaldırmıştır...*”⁵³⁷ manasındaki ayette olduğu gibi Has Hâcib Hz. İsa’nın göğe yükseltildiğine değinmektedir. Burada da İslam dininin Sünnî inançtaki Hz. İsa ile ilgili görüşünün tekrarı görülmektedir. Aynı zamanda İslam dinin Ehl-i Sünnet özellikle Mâtürîdîlik geleneğinde Hz. İsa’nın peygamberliğinin ispatındaki mucizelerinden en büyüğü olarak görülen ölülere diriltmesine⁵³⁸ vurgu yaparken Hz. İsa’nın da sonunda öldüğünün altını çizmektedir. İsa’nın ölümü ile ilgili İslam geleneğindeki Mu’tezile mezhebine atfedilen görüşe göre de Hz. İsa düşmanları tarafından öldürülmek istendiğinde Allah tarafından tabii bir ölümle öldürülerek⁵³⁹ ruhen Allah katına yükseltildiği belirtilir.⁵⁴⁰ Ehl-i Sünnet kelimcilerinin görüşlerine göre ise Hz. İsa düşmanlarınca öldürülmek istendiği zaman Allah tarafından ruh ve bedeniyle beraber kaldırıldığı,⁵⁴¹ kıyametin kopmasından önce dünyaya indirileceği, son peygamberin getirdiği vahye tabii olacağı, deccâli öldürüp dünyaya adaleti hakim kılacağı belirtilir.⁵⁴² Bu görüşlerden hareketle mısralarda geçen İsa ile ilgili hususu net bir şekilde bir mezhebin görüşüne bağlamak zordur. Çünkü mısralarda Hz. İsa’nın hem yükseltildiğini hem de öldürüldüğünü söylemektedir. Ama açık bir şekilde ruhen veya bedenlen yükseltildiği veya öldürülme olayının mahiyeti hakkında hiçbir bilgi bulunmamaktadır.

Görüldüğü gibi Yusuf Has Hâcib eserinde nübüvvet müessesinin Hz. Adem ile başlayıp⁵⁴³ Hz. Muhammed ile sona erdiğini son peygamberin de Hz. Muhammed olduğunu açık bir şekilde ifade etmektedir. Genel mahiyette eserde nübüvvet ile ilgili Ehl-i Sünnet geleneğin dışında hiçbir fikir ve yaklaşımın bulunmadığının bir kere daha altını çizmekte fayda vardır.

⁵³⁷ Nisa 4/158.

⁵³⁸ Al-i İmran:3/49.

⁵³⁹ Ali İmran 3/55, Maide 5/117.

⁵⁴⁰ Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî el-Bağdâdî Taberî, *Câmiu’l-bayan fî Ta’vîl’l-Kuran* (Lübnan: Muessesetu’r-risâle, 2000), 6/457.

⁵⁴¹ Ali İmran 3/55, Maide 5/117

⁵⁴² el-Mâtürîdî, *Kitâbü’t-Tevhîd*, 332-40.

⁵⁴³ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, 492.

3.3. Ahiret

Sözlükte ahiret “son”, “sonra olan”, ve “son gün” anlamına gelen ahiret, bir kavram olarak insan hayatını kaybettikten sonraki hayatı ifade eder.⁵⁴⁴ Ahiret kelimesi, şunları ifade eder: İnsanlar dünyada belirli bir süre kalacaklar, bu sürenin sadece Allah tarafından bilindiği unutulmamalıdır. Bu süre sona erdiğinde herkes ölecek. Ardından Allah, yaratmış olduğu her canlıyı, ilk yaratıldığı hâline geri döndürecek, Herkesi aynı sahnede toplayacak, yaptıkları tüm eylemleri hesaplayacak ve onlara karşılıklarını verecektir. Bu aşamadan sonra, cin ve insan toplulukları, bir kısmı Cennet’te ve bir kısmı Cehennemde olacak şekilde ayrılacaktır.⁵⁴⁵ Terim olarak ahiret, İsrâfil’in sura ikinci defa üflemesinden sonraki sonsuz olarak sürüp giden zaman demektir. Ahiret hayatı ne zaman başlar: Mâtürîdî Akaidinde, bu soruya genel telakkiye uygun bir cevap getirerek, ahiret hayatının insanın ölmesiyle başladığını bildirmektedir.⁵⁴⁶

Ahirete iman, inanılması gereken İslam’ın esaslarından biri olup Kur’an-ı Kerîm’de çoğunlukla Allah’a iman esasıyla yan yana zikredilmektedir. Ahiret kelimesi Kur’an-ı Kerim’de yüz on yerde zikredilmekte, bunun yanında hadis-i şeriflerde de sıkça ifade edilmiştir.⁵⁴⁷ Kur’an’da ‘İyilik yüzlerinizi doğu ve batı tarafına çevirmeniz değildir. Asıl iyilik, o kimsenin yaptığıdır ki, Allah’a ahiret gününe, meleklerle, kitaplara, peygamberlere inanır.’⁵⁴⁸ buyrulmaktadır. Ahiret gününe iman, Allah’a iman etmek demektir.⁵⁴⁹ Mezhep farklılıklarına rağmen tüm kible ehli, kıyamet günü diriliş inancını kabul etmekte ve bu inancı inkâr edenleri tekfir etmekte anlaşmışlardır.⁵⁵⁰ Fakat âlemin

⁵⁴⁴ İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, 4/11; Adil Bebek, “Mâtürîdî’nin Kelâm Sisteminde Âhiret İnancı”, *M.Ü.İ.F. Dergisi*, sy 5-41 (2000): 19.

⁵⁴⁵ İbn Hazm, *el-Fasl fi’l-milel ve’l-ehvâ’ ve’n-nihal*, 4/67.

⁵⁴⁶ el-Mâtürîdî, *Kitâbü’t-Tevhîd*, 541. Hâkim es-Semerkandî’nin *Sevâdül-Azam* eserinde ahiret hayatının muhtevası hakkında geniş bilgiler verilmektedir. Eserde; Arz ve Hesap şeklinde kıyamet günü insanların sorgulanması iki şekilde gerçekleşecektir. Arz; kişinin yaptığı günahlar Allah tarafından gizlice kendisine bildirildikten sonra af olmasıdır. Arz, amel defteri sağ taraftan verilecek kişilere uygulanacak hesap türüdür. Böyle bir sorguya alınan kimseler cehennem azabından kurtulurlar. Hesap ise; defterini sol taraftan alanlara uygulanan bir sorgu türüdür. Böyle sıkı bir sorguya alınan kimseler cehennem azabını tatarlar. Geniş bilgi için bkz. es-Semerkandî, *Kitâbü’s Sevâdi’l-A’zam*, 157-58.

⁵⁴⁷ Bekir Topaloğlu, “Âhiret”, içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/543-548.

⁵⁴⁸ Bakara 2/4; Bakara 2/177.

⁵⁴⁹ Nureddin es-Sabûnî, *El-Bidâye fi Usûl’d-Din*, 177; Ahmet Hamdi Akseki, *İslâm Dini İtikat, İbâdet ve Ahlâk*, 20. bs (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1969), 92.

⁵⁵⁰ İbn Hazm, *el-Fasl fi’l-milel ve’l-ehvâ’ ve’n-nihal*, 4/67.

eveli olduğunu ve bir yaratıcısının bulunmadığını savunan materyalist felsefe akımı olan Dehriyye, diriliş ve kıyamet gününe inanmazlar.⁵⁵¹

Ebu Hanife, “Allah bu nefisleri ölümden sonra da elli bin sene sürececek bir günde ceza, sevap ve hakların edâsı için diriltir” diyerek “Şüphesiz Allah kabirlerde bulunanları diriltecektir”⁵⁵² âyetini delil göstererek ahiret dünyasının gerçek olduğunu vurgulamaktadır.⁵⁵³ Aynı zamanda Ehl-i Sünnet düşüncesinin güçlü imamlarından el-Pezdevî; Bütün kible ve kitap ehlinin, dirilişin hak olduğuna inandığına işaret eder ve buna dair Allah’ın kitabında pek çok nassın bulunduğunu belirterek, Kur’an-ı Kerîm’den deliller⁵⁵⁴ gösterir.⁵⁵⁵ Öldükten sonra dirilmenin hak olduğunu vurgulayan aynı ekolün imamı Neseî de dikkat çekmiştir.⁵⁵⁶

Yusuf Has Hâcib de ahiret inancının var olduğuna dair bilgiler sunmaktadır ve inana bütün yapılacak işlerin ahiret için yapılmasının gerekli olduğunu ifade etmektedir.

...

“Dünya aldatmasın seni devlet ile

Bütün işlerinde doğruluk dile

Halka dosdoğru uygula yasayı ki

*Günün iyi olsun kıyamet günü*⁵⁵⁷

Ateşe atma kendini bu dünya için

Bedenden öcünü al, kır boynunu nefsinin”⁵⁵⁸

...

⁵⁵¹ Neseî, *et-Temhîd fî uşûli’-d-dîn*, 158-59; İbn Hazm, *el-Fasl fî’l-milel ve’l-ehvâ’ ve’n-nihal*, 5/53-61; Pezdevî, *Ehl-i Sünnet Akaidi*, 132-34.

⁵⁵² Enbiya 21/47.

⁵⁵³ Ebû Hanife, *el-Âlim ve’l-Müteallim*, (İmâm-ı Azam’ın Beş Eseri içinde), 6.

⁵⁵⁴ Hac 22/7; Yasin 36/79

⁵⁵⁵ Pezdevî, *Ehl-i Sünnet Akaidi*, 47.

⁵⁵⁶ Neseî, *et-Temhîd fî uşûli’-d-dîn*, 133; Hüdaverdi Adam, *Necmü’-d-Din Ömer en-Neseî ve Akidesi* (İstanbul: Değişim Yayınları, 1998), 33.

⁵⁵⁷ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, 120.

⁵⁵⁸ Yusuf Has Hâcib, 120.

Yusuf Has Hâcib eserinin en önemli bölümlerini oluşturan Odgurmuş'un ahiret hayatına ilişkin olduğu görülür. Bunu İslam literatüründe özellikle Sünnî yorumun inanç ilkesinde ahiret inancına uygun olduğu söylenilebilir.

Kutadgu Bilig'de vurgulanan düşünceye göre, insanın ölümünden sonra ahiret hayatı başlar ve bu hayata inanmak iman esaslarından olduğuna dair bilgiler aktarılmaktadır.

...

“Yaşam bitiyor, yüküm ağırlaştı

Günahlarım oldu, yanlıştan dönmeli

Kişilere hizmet ettim, yaşamım boyunca”⁵⁵⁹

“Allah hizmeti kaldı gafletle uyuyunca

Ahiret karşıma çıktı, dirilik gider”⁵⁶⁰

“Dirilik tükenir bak bu dünya kalır”⁵⁶¹

...

Kutadgu Bilig'de ahiretin veya kıyametin nasıl olacağı hakkında detaylı bilgiler verilmemekle beraber, yaşanan kötü olayların hepsi birer kıyamet alâmeti, birer ebedi hayata doğru yön olduğunu şu şekilde sunmaktadır.⁵⁶²

...

“Gönüller katılaştı, dil yumuşadı

Doğruluğun kendi gitti, kokusu kaldı

Atalık eder bak ataya oğul

Oğul bey olmuş, ata oldu kul

Yaşam zorlaştı, endişe çoğaldı

⁵⁵⁹ Yusuf Has Hâcib, 420.

⁵⁶⁰ Yusuf Has Hâcib, 420.

⁵⁶¹ Yusuf Has Hâcib, 420.

⁵⁶² Münire Kevser Baş, “Kutadgu Biligde Ölüm Anlayışı ve Ahiret İnancı”, *Ekev Akademi Dergisi*, sy 14 (2010): 85.

Hırs ve tamah arttı, sevinç azaldı”⁵⁶³

...

Has Hâcib, “*Bunların hepsi ulu günün belirtisidir, alameti görününce gelecek olan gelir*” diye yaratılan her şeyin bir gün mutlaka yok olacağını dile getirir. Aynı zamanda yukarıdaki mısralarda geçen insanlığın ortak değerleri olan adalet, dürüstlük, saygı ve sevgi gibi unsurların azalmasını da kıyametin alameti olarak göstermektedir. İslam’ın Sünnî düşüncenin geleneğine göre de bu olaylar Kıyametin küçük alametlerinden sayılabilir.

Ehl-i Sünnet düşüncesine göre kıyamet gününde amel defterlerinin okunacağı, mizanın da hak oluğu sırat köprüsünden geçileceği sonunda cennet ile cehenneme gidileceği hakır ve mevcuttur.⁵⁶⁴ Bu düşünceye bağlı kalarak *Kutadgu Bilig*’de şu beyitler dile getirilebilir:

...

“Ey başıboş dolaşan, halkın pervasız

Tanrı sorusu var hazırla cevabını

Ey yiyip içerek yaşamını boşa geçiren

Çıkış yolunu ara, hesaba hazırlan”⁵⁶⁵

...

Bu dünya hayatı geçicidir insan bir gün öleceğini bilerek hazırlık yapmalıdır. Dünya hayatı adeta bir tarla gibidir ne ekerse ahirette onu biçer. Allah dünyada yapılan bütün davranışların hesabını ahirette soracağını dile getirir.

Hem bu dünyada hem de gelecek olan ahiret dünyasında⁵⁶⁶ mutlu olabilmek için yalan dünyada herkese iyilikte bulunmak, doğru söz söylemek, merhametli olmak, insanlara faydalı olmak⁵⁶⁷ gibi güzel şeyler yapmak gereklidir. Sürekli kötü düşüncelerle beslenen

⁵⁶³ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, 476.

⁵⁶⁴ el-Mâtürîdî, *Kitâbü’l-Tevhîd*, 540.

⁵⁶⁵ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, 391.

⁵⁶⁶ Yusuf Has Hâcib, 474.

⁵⁶⁷ Yusuf Has Hâcib, 175.

insanların hüsrana uğrayacağı hakkında Kur'an ve hadislerden ilham alarak yazılan eserde şu şekilde izah edilir:

...

“Kim kötülük yaparsa bozguna uğrar

*Doğruya doğru ol doğruluk günü”*⁵⁶⁸

“Halka dosdoğru uygula yasayı ki

*Günün iyi olsun kıyamet günü”*⁵⁶⁹

“Ahiret kazanmak istiyorsan eğer,

*Özünü, sözünü ve gönlünü daima temiz tut.”*⁵⁷⁰

“Gönlünü, dilini, doğru tut Tanrı'ya sığın,

*Tanrı emrini sen ağır tut, tapın.”*⁵⁷¹

...

3.3.1. Ecel ve Ölüm

İslam'ın Ehl-i Sünnet yorumu veya İslam'ın bu düşünce geleneğinde ecel ve ölüm ahiret konuları içerisinde işlenmiş bir konudur. Dinin Sünnî düşüncenin inanç sistemine göre ölüm Allah'ın canlılara yazdığı ecelin gelmesiyle gerçekleşmektedir. Bununla ilgili Kur'an'da: *“Hiçbir kimse Allah'ın yazılıp bir süreye bağlanmış izni olmadan ölmez...”*⁵⁷² *“Sizi çamurdan yaratan, son ölüm zamanını takdir eden ancak O'dur. O'nun katında bir ecel daha vardır. Siz hâlâ Şüphe ediyorsunuz”*⁵⁷³ buyrulmaktadır. Bununla beraber ecelin gelmesiyle herkesin öleceği bu işleyişte hiçbir şekilde erken gelme veya gecikme olayı yaşanmayacağı da⁵⁷⁴ açık bir şekilde bildirilmiştir.

⁵⁶⁸ Doğruluk günü: Kıyamet günü demektir.

⁵⁶⁹ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, 120.

⁵⁷⁰ Yusuf Has Hâcib, 146.

⁵⁷¹ Yusuf Has Hâcib, 174.

⁵⁷² Ali İmran 2/145.

⁵⁷³ Enam 6/2.

⁵⁷⁴ Münafikûn 63/11.

Ölüm konusunda, Ehl-i Sünnet ile Mu'tezile arasında en çok tartışılan konulardan biri öldürmek meselesidir. Ehl-i Sünnet anlayışına göre, öldürmek, eylemi gerçekleştiren kişinin eylemi sonucunda gerçekleşir. Bu eylemin sonucunda Allah, canlının ölümünü ve ruhunun çıkışını yaratır. Ölüm, Allah'ın yarattığı olan ölünün bedeninde gerçekleşen bir sonuçtur, yani öldürenin işlediği eylemin sonucu değildir. El-Ka'bi'nin görüşü ise bu düşüncenin aksine bir görüştür; ona göre öldürmek ölümle aynı değildir, çünkü ölüm Allah'ın eylemidir, öldürme ise öldürenin eylemidir. Diğer bir görüşe göre ise Mu'tezile'den şu şekilde ifade edilir: "Öldürülenin anlamı iki yönlüdür: Birincisi Allah'tan gelir ve bu ölümdür, diğeri ise kulun eyleminden gelir ve bu öldürmektir."⁵⁷⁵

Ehl-i Sünnet alimler, öldürülenin ölümünün öldürenin eylemi nedeniyle gerçekleştiğini ifade ederken, Mu'tezile mezhebine mensup olanlar ise öldürülenin ölümünün öldürenin eylemi nedeniyle olmadığını savunmuşlardır.⁵⁷⁶

Kutadgu Bilig'de genel itibariyle İslam'ın bir yorumu olan Ehl-i Sünnet inancının şekillendirdiği bir ölüm anlayışı hakimdir. İnsan olarak düşündüğümüz zaman ahiret, insana ecelin gelmesi ve ölümle birlikte başlar. Kur'an'da ölüm ve canın ayrılmasıyla ilgili birçok yerde bilgi bulunmaktadır. Her insanın ölümünün er ya da geç geleceği ve kaçınamayacağı, insanlar ve toplumlar arasında ölümlü bir varlık olduğu ifade edilir. "O, diriltir ve öldürür; ancak O'na döndürüleceksiniz."⁵⁷⁷ Yazar, ölüm gerçeğini çok sık ve yoğun olarak vurgulayarak ifade eder. Kur'an-ı Kerim'deki "Her nefis ölümü tadıcıdır"⁵⁷⁸ ayetinin paralelinde sayısız ifadeye rastlamak mümkündür. Örneğin:

...

"Çok kişiye uzattım elimi, dilimi

İşte ölüm geldi tuttu, kısıtı sesimi"⁵⁷⁹

"Doğan her canlıyı ölecek bil

⁵⁷⁵ Nesefî, *et-Temhîd fî uşûlî'd-dîn*, 109; es-Semerkindî, *Kitâbü's Sevâdi'l-A'zam*, 135.

⁵⁷⁶ Nesefî, *et-Temhîd fî uşûlî'd-dîn*, 109.

⁵⁷⁷ Yunus 10/26.

⁵⁷⁸ Enbiya 21/35.

⁵⁷⁹ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, 102.

Ölümlü doğup diri kalan hani”⁵⁸⁰,

“Dinle ne demiş kişilerin iyisi

Yürüyen, soluyan, ölümlüdür hepsi

Dünyada ne insanlar doğdu bak

Yaşadı bir süre yine öldü bak”⁵⁸¹

...

Eserde özellikle, “*Gerçek şu ki, sen de öleceksin, onlar da öleceklerdir*”⁵⁸² ayetine vurgu yaptığı görülmektedir. Bunula beraber Mâturîdî geleneğinde ölüm geldiğinde gerçekleşen hadiselerden biri olan hatta ölümün ilk etabı olarak bilinen “sekerat”⁵⁸³ hali “*İşte ölüm geldi tuttu, kısıt sesimi*”, “*Tatlıdır yaşam, acı bu ölüm*” mısralarıyla açıklanmıştır.

Eserde Kur’an ayetinde geçen herkesin ölümü tadacağı⁵⁸⁴ ile ilgili gerçeği aşağıdaki mısralarla açıklandığı görülür.

...

“Doğan ölür, yükselen iner

Yürüyen durur, veren alır”⁵⁸⁵

“Tatlıdır yaşam, acı bu ölüm

Yakaladı şimdi, hani kaçacak yolum”⁵⁸⁶

...

Görüldüğü gibi yukarıdaki ifadeyle ölümün son derece tabii oluşu ve bunu insan kolayca sezeceğini anlatmaktadır. Bu ifadeler ise ölümün bir çarpıcı hakikat olarak hatırlamak gerektiğini vurgulamaktadır.

⁵⁸⁰ Yusuf Has Hâcib, 108.

⁵⁸¹ Yusuf Has Hâcib, 39.

⁵⁸² Zümer 39/30.

⁵⁸³ Sekerat: kişi ile aklı arasına giren, aklı gideren bir haldir. Ölüm anındaki ızdırıp ve dalgınlık kastedilir.

⁵⁸⁴ Enbiya 21/34

⁵⁸⁵ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, 463.

⁵⁸⁶ Yusuf Has Hâcib, 106.

...

“Bu dünya geçicidir, sen onu şimdiden geçti bil

Ölüm muhakkak gelecektir, sen on karşına geldi bil”⁵⁸⁷

“Ne kötü şey bu ölüm tırmağı

Ne kötü olur kişiye vurması”⁵⁸⁸

...

Eserin beyit aralarında hayatın nihai anlamının ölüm olduğu da vurgulanır:

...

“Bilirsin ki yaşam ölüme doğrudur

Hazırlandı ölüm, vaktini bekler

Bir kapı açıldı dünya, diğer bir kapı

Ölüm kapısıdır açılır, girer insanların hepsi”⁵⁸⁹

“Yaşam uçmak üzere, yaklaştı ölüm

Ölüme çare yok ya da kurtuluş yolum”⁵⁹⁰

“Ölüme ot, ilaç yararlı olsaydı

Otacılar hep hayatta kalırdı

Ölüm karşısındakine göre davransaydı

Bütün peygamberler ölmezdi

Doğan her canlı ölecektir

Ölümlü doğup, diri kalan hani”⁵⁹¹

...

⁵⁸⁷ Yusuf Has Hâcib, 126.

⁵⁸⁸ Yusuf Has Hâcib, 106.

⁵⁸⁹ Yusuf Has Hâcib, 269.

⁵⁹⁰ Yusuf Has Hâcib, 416.

⁵⁹¹ Yusuf Has Hâcib, 108.

Kutadgu Bilig'de İslam dinin Ehl-i Sünnet geleneğinin etkileri oldukça açık bir şekilde görülmektedir. Eserdeki ölüm anlayışı, Kur'an-ı Kerim'deki ayetlere ve İslam'ın Sünnî mezhebi özellikle de Mâturîdî/Hanefî inanca uygun olarak şekillendirilmiştir. Ayrıca, eserde yer alan bazı kavramlar da İslam'ın Sünnî yorumu ile uyumludur. Örneğin, eserde Allah'ın bâkî olduğuna vurgu yapılması, Hz. Muhammed aracılığıyla gelen İslam dinin Sünnî fikirlerin de yaygın bir şekilde görülmesidir.

...

“Yaratılmıştın yaratılan ölür

Yaratılan ölür, ama yaratan kalır”⁵⁹²

“Ölüm için yarattı bu sayısız canlıyı

Bütün canlılar ölür, O'na yoktur ölüm”⁵⁹³

...

3.3.2. Kıyamet, Cennet ve Cehennem

İslam'ın Ehl-i Sünnet düşüncesinin çizdiği inanç esaslarına göre, Ahiret günü olarak bilinen dünya hayatının sona ereceği ve yeni bir düzenin kurulacağı sonsuz hayata inanmak, iman esaslarının önemli bir parçasıdır. İslam'da Ahiret hayatı ve bu hayatla ilgili olaylara inanmak, iman esasları arasında büyük bir öneme sahiptir. Kuran-ı Kerim'de iman esasları bir arada zikredilir ve “Ahirete İman” beşinci sırada yer alırken birçok ayette, Allah'a imanın ardından Ahiret hayatına iman etmenin vurgusu yapılmaktadır. Bu nedenle, iman esasları genellikle “*Allah'a ve Ahiret Gününe inanmak*” şeklinde özetlenir. Ahiret hayatının başlaması kıyamet gününün başlaması ile başlar. Kalmak, dikilip ayakta durmak manalarına gelen kıyamet kelimesinin ıstılahtaki anlamı “*dirilip mezarından kalkma, Allah'ın huzurunda durma*” veya “*bu olayın başlangıcını teşkil eden kozmik değişikliğin vuku bulması*” olarak tanımlanmıştır.⁵⁹⁴

Yusuf Has Hacib'in eserindeki dört önemli unsur arasında yer alan “Odgurmuş”, terimi hayatın sonunu ve insanın nihai kaderini temsil eden önemli bir unsurdur. Bu, İslam'ın

⁵⁹² Yusuf Has Hâcib, 111.

⁵⁹³ Yusuf Has Hâcib, 118.

⁵⁹⁴ İbn Hazm, *el-Fasl fi'l-milel ve'l-ehvâ' ve'n-nihal*, 4/67.

Sünnî düşünce inanç sistemindeki ahiret kavramını anlatan ifade olarak değerlendirilir.⁵⁹⁵ *Kutadgu Bilig*'de, ahiret veya kıyametin doğası hakkında ayrıntılı bilgi verilmesine de, yaşanan olumsuz ve kötü olayların adeta kıyametin bir habercisi olduğuna vurgu yapılmaktadır. Ayrıca, bu olumsuz olayların meydana gelmesi, kıyametin yaklaşmasının bir işareti olarak kabul edilmektedir.

...

*“Gönüller katılaştı, dil yumuşadı
Doğruluğun kendi gitti, kokusu kaldı
Atalık eder bak, ataya oğul
Oğul bey olmuş, ata oldu kul”*⁵⁹⁶
*“Yaşam zorlaştı, endişe çoğaldı
Hırs ve tamah arttı, sevinç azaldı
Yoksul, dul ve yetimi kollayan yok
Dünya değiştirildi, şaşırın yok”*⁵⁹⁷

...

Bu beyitlerde kıyametin veya ahiretin doğası hakkında bilgi veren *Kutadgu Bilig*, olumsuz ve kötü olaylar, kıyametin habercisi olarak algılanır ve bu olaylar kıyametin alametlerine işaret eder. Bu bağlamda eserin başka bir yerinde şu şekilde beyit geçmektedir.

...

*“Bilgili ucuz oldu, kollar kendini
Akıllı dilsiz oldu, açmaz ağzını
Çoğaldı ilde bu başıboş kişiler*

⁵⁹⁵ Rıdvan Demir ve Şemsettin Koçak, “Yusuf Has Hacib’in Kutadgu Bilig Eserinde Dini Motifler”, *Orta Asya Alimlerinin İslam Medeniyetine Katkıları Sempozyumu*, 2018.

⁵⁹⁶ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, 499.

⁵⁹⁷ Yusuf Has Hâcib, 499.

Kaldıramaz başını iyi insanlar’’⁵⁹⁸

“Bunlar hep ulu günün’’⁵⁹⁹ belirtisidir

Belirtiler görününce gelecek olan gelir

Güçlü Allah imanımızı gözet sin

Fitne, bela, kötülük izlerini silsin’’⁶⁰⁰

...

Yusuf Has Hâcib’e göre yaratılan her şey bir gün mutlaka yok olacaktır.⁶⁰¹ Bu dünya hayatı gelip geçicidir.⁶⁰² Aynı zamanda insan bu geçici dünya’da bir gün yok olacağının farkında olup ahiret hayatına hazırlık yapmalıdır.⁶⁰³ Bu yalan dünya adeta bir tarla gibidir, burada ne ekerse öbür dünyada onu biçer.⁶⁰⁴ Allah, dünyada gerçekleştirilen eylemlerin ahirette hesabını sormaktadır ve insanlar, yaptıkları eylemlerden, tükettiklerinden ve boşa harcadıkları zamandan sorumlu tutulacaklardır.⁶⁰⁵

...

“Ey başıboş dolaşan, halkın pervasız,

Allah sorusu var, hazırla cevabını’’⁶⁰⁶

“Ey yiyip, içerek yaşamını boşa geçiren,

Çıkış yolunu ara, hesaba hazırlan’’⁶⁰⁷

“Soracaktır Allah bak her şeyi,

Kaçıp kurtulacak yerin var mı hani’’⁶⁰⁸

...

⁵⁹⁸ Yusuf Has Hâcib, 474.

⁵⁹⁹ *Kıyamet Günü.*

⁶⁰⁰ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, 500.

⁶⁰¹ Yusuf Has Hâcib, 83.

⁶⁰² Yusuf Has Hâcib, 50.

⁶⁰³ Yusuf Has Hâcib, 115,124,134.

⁶⁰⁴ Yusuf Has Hâcib, 135.

⁶⁰⁵ Yusuf Has Hâcib, 411.

⁶⁰⁶ Yusuf Has Hâcib, 411.

⁶⁰⁷ Yusuf Has Hâcib, 411.

⁶⁰⁸ Yusuf Has Hâcib, 411.

Hem bu dünyada hem de gelecekteki kıyamet gününde mutlu olabilmek için, iyilik yapmak, doğru davranmak, merhametli olmak, Allah’a iman etmek ve itaat etmek gibi olumlu davranışları sergilemek⁶⁰⁹ ve insanlara yardımcı olmak⁶¹⁰ gereklidir. Aksi takdirde, kötülük yapanlar hayal kırıklığına uğrayacaklardır.

...

“Kim kötülük yaparsa bozguna uğrar

Doğruya doğru ol, doğruluk günü⁶¹¹

Kim ahiretini abat etmek isterse

Her iki dünyayı harap etmesin⁶¹²

Ay-Toldı dedi: Ey oğlum işit Beni gör

Boş verme, ahiretlik iş et⁶¹³

Öbür dünyayı da elde etmek istersen,

Doğru olsun gönlün, dilin ve özü⁶¹⁴

Dünya ve ahireti bulayım dersin

Şu birkaç işini bırakma, yap yapabilirsen

Gönlünü, dilini doğru tut, Allah’a sığın

Allah emrini sen ağır tut, tapın⁶¹⁵

...

Kutadgu Bilig eserinde, Ahiret inancıyla ilgili olarak, Müslümanlar, ihtiyaçlarını karşılayan ve yardım eden kişilerin cennete gideceğine⁶¹⁶ ve iyiliklerin cehennem

⁶⁰⁹ Yusuf Has Hâcib, 160.

⁶¹⁰ Yusuf Has Hâcib, 190.

⁶¹¹ Yusuf Has Hâcib, 428.

⁶¹² Yusuf Has Hâcib, 118.

⁶¹³ Yusuf Has Hâcib, 122.

⁶¹⁴ Yusuf Has Hâcib, 160.

⁶¹⁵ Yusuf Has Hâcib, 190.

⁶¹⁶ Yusuf Has Hâcib, 285.

azabından koruyucu bir kalkan olacağına⁶¹⁷ inanmaktadır. Ayrıca, Yüce Allah'ın insanlar için öteki dünyada cennet ve cehennemi yarattığına dair birçok örnek mevcuttur.

...

“İki ev yarattı bütün bu halk için,

Birinin adı cennet, birinin cehennem”⁶¹⁸

...

Kutadgu Bilig'deki Ahiret inancı, eserin temel unsurlarından biri olarak ön plana çıkar. Eser, İslam'ın Ehl-i Sünnet akidesine olan inancına uygun bir şekilde Ahiret kavramını ele almaktadır. Bu inanç sistemi, Müslümanların Ahiret hayatına dair beklentilerini ve sorumluluklarını açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Ayrıca, *Kutadgu Bilig*'deki beyitler, Ahiret inancını destekleyen ve Mâturîdî inancının izlerini taşıyan önemli unsurları içermektedir. Mâturîdî mezhebine göre, kıyamet günü, cennet ve cehennem gibi kavramlar merkezi bir öneme sahiptir.⁶¹⁹ *Kutadgu Bilig*'deki beyitler, bu düşünceleri yansıtarak Ehl-i Sünnet düşüncesinin değerlerini koruma amacını taşımaktadır.

3.4. Melek ve Kitap İnancı

3.4.1. Melek İnancı

Melek (çoğulu melâike), kelime anlamı olarak “haberci, elçi, güç sahibi” anlamlarını taşır.⁶²⁰ İslam'ın Ehl-i Sünnet terminolojisinde ise, yüce bir kaynaktan güçlerini alan, görevlendirilerek yaratıcı ile seçilmiş kullar arasında aracılık yapan, iyi özelliklere sahip, nurani ve gaybi varlıklar olarak tanımlanır.⁶²¹

Allah Teâlâ'nın Meleklerine iman etmek, Müslümanlığın esasını teşkil eden rükün ve şartlarından biridir. Kur'an-ı Kerim'in birçok ayetinde meleklerden bahsedilmektedir.

⁶¹⁷ Yusuf Has Hâcib, 128.

⁶¹⁸ Yusuf Has Hâcib, 295.

⁶¹⁹ Cennet ve Cehennemin yaratılması konusunda Mâturîdî geleneğinin alimleri ortak bir fikir görüşü belirtmektedirler. Onlara göre Cennet ve Cehennemin yaratıldığını, bunun delili olarak da Hz. Adem ve Havva'nın cennetteki meyve olayını delil olarak göstermektedirler. Geniş bilgi ve değerlendirmeler için bkz. es-Semerikandî, *Kitâbü's Sevâdi'l-A'zam*, 167.

⁶²⁰ Topaloğlu ve Çelebi, *Kelam Terimler Sözlüğü*, 210-11.

⁶²¹ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 10/491; İlyas Çelebi, “‘Gayb Âlemi ve Gaybi Varlıklar’” *Kelam El Kitabı*, ed. Şaban Ali Düzgün (Ankara: Grafikler Yayınları, 2015), 526.

‘‘Kim, Allah’a, meleklerine, peygamberlerine, Cebrail’e ve Mikail’e dūřman olursa bilsin ki Allah da inkarcı kâfirlerin dūřmanıdır.’’⁶²² buyrulmaktadır. Bu sebeple her Müslümanın meleklerin var oluşuna iman etmesi şarttır ve inanç esaslarındandır.⁶²³

Ehli-Sünnet, meleklerin varlığına inanırlar. Onları yaratılmış ibadet eden varlıklar olarak kabul ederler. Allah onları nurdan yaratmıştır ve onlar somut varlıklardır, manevî varlıklar veya gizli güçler değildirler. Allah’ın yarattığı varlıklardan biridirler ve gökyüzünde yaşarlar. Meleklerin yaratılışları büyük bir esasa dayanır. Aralarında iki kanadı olanlar olduğu gibi üç, dört hatta daha fazla kanadı olanlar da vardır. Melekler Allah’ın ordularından bir kısmını oluşturur, Allah’ın izniyle çeşitli şekillerde ve cisimlerde görünebilirler. Melekler Allah’a yakın olan ve yüceltilen varlıklardır. Cinsiyetleri yoktur, evlenmezler ve üremezler. Melekler yemek yemez ve içmezler, sadece Allah’ı tesbih ve tehlil ederler. Yorulmazlar, değişmezler, yorgunluk hissetmezler. Melekler güzellik, cemal, haya ve düzen gibi niteliklere sahiptirler.⁶²⁴

Yunus bin Abdurrahman al-Kummi’nin müritleri ve şii bir topluluk olan Yûnusiyye, meleklerin Arş’ı taşıdığına ve Arş’ın da Rabb’i taşıdığına inanırlar. Zira rivayetlerde bazen meleklerin Allah’ın büyüklüğünün Arş’ın üzerindeki etkisiyle sarsıldığını ifade etmişlerdir.⁶²⁵ Keynûniyye, Siyâmiyye gibi bazı gruplar, en yüksek derece meleklerin derecesi ve en alt derece şeytanların derecesi olduğunu söylerler.⁶²⁶ Bazı gruplar ise, Ay’ın bir melek olduğunu iddia etmektedirler. Ona saygı gösterilmesi ve ibadet edilmesi gerektiğini savunmaktadırlar. Ayrıca, dünyanın alt düzeyindeki düzenlemeler ve detayların da Ay’a ait olduğunu düşünmektedirler.⁶²⁷ Güneşe tapanlar veya Dînîkitiyye ise Güneş’in bir melek olduğunu ve onun da bir ruhu ve aklı olduğunu iddia ederler. Aydınlatıcı yıldızların ışığının ve dünyanın aydınlığının kaynağıdır ve ayrıca alt düzeydeki varlıkları yönetir. Güneş, göklerin kralıdır ve bu nedenle saygı, secde, buharlaştırma ve dua edilmesi gerektiğini savunmaktadırlar.⁶²⁸

⁶²² Bakara 2/98.

⁶²³ Mustafa Aşur, *Alemü’l Melaike Esraruhu ve Hafayahu* (Kahire: Mektebetü’l Kur’an, 1989), 8.

⁶²⁴ İbn Hazm, *el-Fasl fi’l-milel ve’l-ehvâ’ ve’n-nihal*, 3/144-147; Ali Muhammed es-Sallâbî, *El-İmân-ü Bi’l Melâiketü* (İstanbul: Ravza Yayınları, 2017), 17-22.

⁶²⁵ Şehristânî, *el-Milel ve’n-Nihâl*, 1/172.

⁶²⁶ Şehristânî, 1/250.

⁶²⁷ Şehristânî, 2/257.

⁶²⁸ Şehristânî, 2/257.

Kutadgu Bilig'de melekler ile ilgili bilgiler çok fazla bulunmamaktadır. Fakat insanların bu dünyada yaptıklarını kayıt altına alan ‘‘Kıramen Kâtibin’’ meleklerinden söz etmektedir. Yusuf’a göre insanın neler yaptığını bu iki melek yazmakta olup, Allah bu davranışlardan ötürü insanı hesaba çekecektir.

...

‘‘Kulun ne yaptığını melek yazar

Ondan ötürü Tanrı o işi sorar’’⁶²⁹

...

İnsan günahkâr bir kuldur. Eğer günah işlemeseydi o zaman sadece ibadet eden melek olurdu. İslam’ın Ehl-i Sünnet özellikle Mâturîdî geleneğinde de meleklerin günahsız olma özelliğe sahip olduğu şüphesizdir. İnsanın günah işleyen varlık olmasını Allah da kitabında belirtir.⁶³⁰ İnsan hata yapan ve günah işleyen varlık olduğu *Kutadgu Bilig*’de belirtilmiştir.

...

‘‘Bu gaflete insan hiç düşmeseydi

Melek olup sadece ibadet ederdi’’⁶³¹

‘‘Dikkat et şimdi bu türlü kişi

‘‘Kişi mi olur bu meleklerin işi’’⁶³²

‘‘Eğer biz insansak ey bilge

Onlara kuskusuz melek demeli’’⁶³³

...

Meleklerin sayısı hakkında ayet ve hadislerde herhangi bir bilgiye rastlanmamaktadır. Ancak, pek çok oldukları anlaşılmakla beraber temel görevleri Allah Teâlâ’ya itirazsız

⁶²⁹ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, 179.

⁶³⁰ Bakara 2/81.

⁶³¹ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, 390.

⁶³² Yusuf Has Hâcib, 472.

⁶³³ Yusuf Has Hâcib, 471.

kulluktur. Yusuf Has Hâcib de da kendi eserinde meleklerin değişik görevlerde yer aldıklarını zikreder ayrıca insanoğlunun cennetten kovulmasaydı melekler gibi yaratıcısına ibadet eden varlık olacağını dile getirir. Bu hususta:

...

“Eğer biz insansak ey bilge

Onlara kuskusuz melek demeli”⁶³⁴

“Bu gaflete insan hiç düşmeseydi

Melek olup yalnızca ibadet ederdi”⁶³⁵

...

Ayrıca eserde, Kur'an'da ismi “*Melekü'l-Mevt*” yani ölüm meleği olarak zikredilen⁶³⁶ Azrail meleğinden de şu şekilde söz etmektedir.

...

“Adım Ay-Toldı’ydi dolunay gibiydi tavrım

Eksildi doluluk, ölümle bitiyor varlığım

Ölüm meleği geldi, sıkıca tuttu

Kurtulacak yerim yok, tadım kalmadı”⁶³⁷

...

3.4.2. Kitap İnancı

Kitap, sözlük anlamı yazmak ve yazılı belge manasına gelmektedir. Terim olarak ise, Allah Teâlâ'nın kullarına yol göstermek ve onları aydınlatmak üzere peygamberlerine elçileri vasıtasıyla sözleri ve mesajı kapsayan yazılı belgeye denilmektedir.⁶³⁸ Kitaplara iman, İslam itikadının temel unsurlarından biridir ve bu inanç, Allah'ın dilediği

⁶³⁴ Yusuf Has Hâcib, 495.

⁶³⁵ Yusuf Has Hâcib, 411.

⁶³⁶ Secde 32/11.

⁶³⁷ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, 118.

⁶³⁸ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 1/698; A. Saim Kılavuz, *Anahatlarıyla İslam Akaidi ve Kelam'a Giriş* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2016), 260.

peygamberlere O'nun sözlerini içeren kitaplar indirdiğine ve bu indirilen ilahi kitapların içeriklerinin tamamen doğru ve hak olduğunu kabul etmektir. Bu kitaplara “İlahi Kitap” denilmesinin sebebi, bu kitapların Allah tarafından gönderilmiş olması ve içeriklerinde hiçbir insan katkısının bulunmamasıdır.⁶³⁹ Bununla birlikte, daha önce gelen ilahi kitaplar olan Tevrat, Zebur ve İncil, insanlar tarafından istek ve heveslere uygun hale getirilerek tahrif edilmiştir. Ancak, Kur'an-ı Kerim, Müslümanların kutsal kitabı olarak diğer kitaplardan farklıdır çünkü aslî suretini korumuş ve hiçbir şekilde tahrif edilmemiştir.⁶⁴⁰ Kur'an, tam bir şekilde Allah'ın kelimasıdır ve herhangi bir değişiklik veya eklemeye maruz kalmadan günümüze kadar orijinal haliyle gelmiştir.⁶⁴¹

Yusuf Has Hâcib'in eserinde Kurandan önceki ilahi kitaplardan hiç bahsedilmezken daha çok Allah'ın son kitabı olan Kur'an-ı Kerim ele alınır. *Kutadgu Bilig* eserinde Kur'an-ı Kerime inanmak iman esaslarından olduğunu vurgulayarak bu husus şu ifadeler ile belirtilir:

...

“Muhammed Peygamber yaratılanların başıdır

Bütün bunların o göz üstünde kaşdır

Yine bu kitap çok azizdir

Bilen için bir bilgi denizidir”⁶⁴²

“Yine bu kitap yararlıdır herkese

Daha çok kentleri yöneten meliklere”⁶⁴³

...

Ayrıca eserde, Kur'an-ı Kerim'in Arapça⁶⁴⁴ olduğuna dair bilgiler verilmiştir bundan dolayı Türklerin anlaması zor olduğunu beyan etmektedir.

⁶³⁹ İbn Manzûr, *Lisânu 'l-Arab*, 1/698.

⁶⁴⁰ es-Semerkandî, *Kitâbü 's Sevâdi 'l-A 'zam*, 264.

⁶⁴¹ el-Mâtürîdî, *Te 'vilâtü Ehli 's-Sünne*, 9/41-47; Nesefî, *et-Temhîd li Kavâidi 't-Tevhîd*, 44-49; Nureddin es-Sabûnî, *El-Bidâye fi Usûl 'd-Din*, 60.

⁶⁴² Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, 19.

⁶⁴³ Yusuf Has Hâcib, 21.

⁶⁴⁴ Zuhuf 43/2.

...

“Yararlıdır bu [kitap] yok hiç zararı

Çoğu Türkler anlamaz bunun manasını

Kitabı işitenler bilir ancak onu

Her okuyan yazan anlayamaz bunu”⁶⁴⁵

...

Kutsal kitaplardan Kur'an'a açıkça değinmiştir. Beyit aralarında Kur'an'a atıfta bulunarak bu dünya bir oyun alanı olduğu oyun ile oyalanmadan ahiret hazırlığının görülmesi gerektiğine dikkat çekmiştir.

...

“Oyun gibidir bu dünya işi

Ayağını istesen o verir başını”⁶⁴⁶

...

Yukarıdaki bu beyitler Kur'an-ı Kerimdeki şu ayeti hatırlatmaktadır: *“İyi bilin ki, şu dünya hayatı boş bir oyalanma ve oyundan başka bir şey değildir. Mahşer yurduna gelince, işte gerçek hayat o dur. Keşke bunu bilmiş olsalardı.”⁶⁴⁷*

3.5. Hilâfet ve İmâmet Anlayışı

Hilâfet sözlükte birinin yerine geçmek, yerini almak, birinin ardından gitmek, birisinin yerini doldurmak, başka birisini temsil etmek manalarını vermektedir. Terim olarak ise Hz. Peygamberden sonra gelen devlet başkanlığı kurumunu ifade etmektedir. Halife de (hulefâ, halâif) devlet başkanı için kullanılır. Devlet başkanının bir diğer ismi de

⁶⁴⁵ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, 20.

⁶⁴⁶ Yusuf Has Hâcib, 436.

⁶⁴⁷ Ankebût 29/64.

imâmettir. İmam, devleti Resul-i Ekrem ‘in vekili olarak onun adına topluma önderlik ettiği için halife, lider olmasından dolayı imam denildiği anlaşılmaktadır.⁶⁴⁸

Şiiilikte özellikle İmâmiyye’de İmâmet anlayışı, İslam toplumunun dünya üzerindeki meşru liderliği olarak kabul edilir ve İmamların ilahi bilgiye sahip olduklarına inanılır. İslam’ın şii düşüncesinde, doğru yorumunu yapma ve Müslüman toplumunu doğru bir şekilde yönlendirme yetkisine sahip olduklarına inanılan “masum” veya günahsız kişilerdir. İmâmiyye, Nübüvvet’in nasıl Allah’tan bir lütuf olduğuna inanırsa, her asırda Peygamber’in vazifeleriyle görevlenmiş, insanların hidâyet ve öğütlerini üstlenmiş bir imamın var olduğuna inanmaktadırlar. Bu imam, insanların din ve dünya işlerini tedvir etmek, aralarında zulmü, düşmanlığı gidermek, adâleti yaymak hususunda peygamberin umumî velâyetini yerine getiren biri olup, nübüvvetin bir devamı olarak karşılanmaktadır.⁶⁴⁹

Ayrıca onlar, “Şeriatı koruyan, onun hükümlerini halk arasında icra eden kişiler olarak bulunduklarından dolayı, onların da peygamberler gibi masum olmaları yani ismet konusunda peygamberlerden bir farkı olmaması gerektiğini vurgulamaktadırlar”.⁶⁵⁰ Böylece imamlar, büyük küçük hiçbir günah işlemezler. Onların günahsız olduklarını inkar eden bir kimse câhil biri olup, bir kâfir konumuna getirilir.⁶⁵¹ Bu sebeple Küleynî’ye göre Şii İmamlar, Hz. Peygamber ve ondan önceki peygamberlerin ilmini miras olarak almışlardır. Peygamberlerin tüm kutsal kitapları da İmamlarda mevcuttur. Kuran’ın tamamı sadece İmamlarda bulunur. Ayrıca, İmamlara ismi azam verilmiştir.⁶⁵² Özellikle de İmamlar Meleklerde bulunan her türlü ilmi bilirler. İsteddiği zaman bilgi sahibi olurlar, geçmişte ve gelecekte meydana gelecek olayları ve durumları bilmektedirler. Ne zaman vefat edeceklerini de bilmelerine rağmen, sadece istedikleri an ölürler. Hz. Peygamber’in sahip olduğu tüm bilgileri Hz. Ali’ye ilettiği düşünülür. İmamlar, gelecekteki İmam’ları

⁶⁴⁸ İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, 9/82; Casim Avcı, “Hilâfet”, içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/539-546.

⁶⁴⁹ el-Bağdâdî, *el-fark beyne’l-firak ve beyânü’l firkati’n-nâciye*, 50-51; es-Sallâbî, *El-İmân-ü Bi’l Melâiketü*, 26-27.

⁶⁵⁰ Eş’arî Makâlâtında Şii gruplara değinirken, İmamların peygamberlerden ve meleklerden üstün olduklarını, hiç kimsenin imamlardan üstün olmayacaklarını iddia ettiklerini söylemektedir. Bkz. el-Eş’arî, *Makalatü’l-İslamiyyin ve İhtilafu’l-Musallîn*, 96-97.

⁶⁵¹ Ebu Câfer Muhammed b. Yakub Küleynî, *Usûlu’l-Kâfî* (Tahran: Mektebetü’s-Sadûk, 1981), 1/279-284.

⁶⁵² el-Bağdâdî, *el-fark beyne’l-firak ve beyânü’l firkati’n-nâciye*, 50; Küleynî, *Usûlu’l-Kâfî*, 1/221-230.

da bilecek şekilde ilim sahibidirler.⁶⁵³ Toprağın her parçası imamlara aittir.⁶⁵⁴ Ayrıca bir imam öldüğü zaman sadece sonraki imam yıkayabilir.⁶⁵⁵

İmâmet konusu, Ehl-i Sünnet'in görüşüne göre, mükellefin cahil olamaması gereken temel inançlar arasında yer almamaktadır.⁶⁵⁶ İslam dinin Sünî düşünce geleneğinde ise İmâmet, liderlik rolünü ifade eder, ancak İslam'ın Sünî inancına göre İmâmet ilahi bir atanmışlık değildir. Sünîlikte İmâmet, İslam toplumunda Müslümanların liderliğini yapan adaletli ve yetenekli kişilerin seçilmesiyle ilgilidir. İslam'ın Ehl-i Sünnet düşüncesinin inanç esaslarına bağlı yaşamlarını sürdüren Müslümanlar, İmamların dini önderlik sağlamada rol oynadığını, ancak ilahi bir yetkiye veya soy bağına sahip olmadığı görüşünü ileri sürmektedirler.⁶⁵⁷

İmamın gerekliliğini daha çok toplumsal ihtiyaca dayanarak temellendirmeye çalışan Mâturîdî kelim, toplumsal düzeyi sağlayacak, hüküm ve devleti yönetiminde adaleti tesis edecek bir idarecinin bulunması gerektiğini dile getirmişlerdir. Mâturîdî kelimcileri İmâmet şartlarını, üstlenilecek vazifeyi dikkate alarak ele almış olup bu çerçevede imamın gâib değil zâhir, ilim sahibi ve cesur, bir kemal şartı olarak da adalet ve takva sahibi olmasını gerekli görmüşlerdir.⁶⁵⁸ İmâmet için kimse hakkında nass bulunmadığını belirten Mâturîdîler, Hz. Peygamber'in de vefatından sonra yerine kimseyi halife tayin etmediğini ve bu işi ümmetin tercihiyle bıraktığı fikrini savunmaktadır.⁶⁵⁹

Müslümanların dinî ve dünya işlerini yürütecek bir devlet başkanını seçmeleri farzdır. Bu zorunluluk kavramını açıklamak adına, Ömer Neseî *et-temhîd li kavâidi't-tevhîd* adlı eserinde şu ifade etmektedir: ‘*Müslümanlar için bir imama (siyasi lidere) mutlak surette ihtiyaç vardır. Dinî hükümlerin ve kanunların uygulanması, hadlerin ve cezaların infazı, düşmanlara karşı ülkenin sınırlarının korunması, Müslümanlardan ordu oluşturulması, cihat, zekât ve vergilerin toplanması, zorbalardan, soygunculardan ve haydutlardan halkın korunması, Cuma ve bayram namazlarının eda edilmesi, insanlar arasında çıkan*

⁶⁵³ Küleynî, *Usûlu'l-Kâfi*, 1/255-277.

⁶⁵⁴ Küleynî, 1/408.

⁶⁵⁵ Küleynî, 1/384.

⁶⁵⁶ Ebû Hamid Hucetülislam Muhammed b. Muhammed Gazzâlî, *El-İktisat fi'l-İ'tikad* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003), 127.

⁶⁵⁷ el-Bağdadî, *el-fark beyne'l-firak ve beyânü'l-firkati'n-nâciye*, 340.

⁶⁵⁸ Neseî, *et-Temhîd li Kavâidi't-Tevhîd*, 155-62; es-Semerikandî, *Kitâbü's Sevâdi'l-A'zam*, 175-76.

⁶⁵⁹ Nureddin es-Sabûnî, *El-Bidâye fi Usûl'd-Din*, 100; Neseî, *et-Temhîd li Kavâidi't-Tevhîd*, 155-66.

anlaşmazlıkların giderilmesi ve fitnenin bertaraf edilmesi, hukuki meselelerde kabul edilen şahitliklerin gerçekleştirilmesi, velisi olmayan küçük yaştaki erkek ve kız çocuklarının evlendirilmesi ve ganimet mallarının taksim edilmesi gibi önemli hususlar imam sayesinde gerçekleştirilir. ’’⁶⁶⁰

Ehli-Sünnet, ümmetin aynı anda birden fazla imama sahip olmaması gerektiği görüşündedir. Bu durum, aynı anda farklı imamlara itaat etmeyi gerektirir, ki bu da bölünmeye yol açabilir. Öte yandan Kerâmiyye, ümmetin aynı anda birden fazla imama sahip olabileceğini öne sürmüştür.⁶⁶¹ Ehl-i Sünnet alimlerinin çoğunluğu, İmâmet görevinin Kureyş soyundan olması gerektiği görüşünü benimserler. Bununla birlikte, Hariciler ve Dirar gibi bazı gruplar, İmâmet görevinin farklı bir millettten olabileceğini öne sürmüşlerdir.⁶⁶²

Kutadgu Bilig, her ne kadar Ehl-i Sünnet düşüncesindeki devlet geleneğini açıktan ifade etmiyor ise de yapısal olarak Kur'an ve Sünnet'in çizmiş olduğu sistemi içerisine barındırmaktadır. Eser, muhteva açısından bir devlet sistemi nasıl olacağını, devlet işlerinin işleyişini göstermektedir. Ayrıca Kitap'ın bir bölümü Hz. Peygamberin dört arkadaşı olarak verilmektedir. Söz konusu bölümde Hz. Ebu Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali'den söz ederek onları Allah dostları demektedir.⁶⁶³ Eserde geçen imâmet ile ilgili görüşleri dört halife anlayışı ile ele alınacaktır.

3.5.1. Dört Halife Anlayışı

İslam tarihinde Resul-i Ekrem'in vefatından sonra Hz. Ebu Bekir'e biat edilmesiyle başlayan, daha sonra Hz. Ömer ve Osman ardından Hz. Ali ile sona eren döneme Hulefâ-yi Raşidin dönemi denilir. Hulefâ halife kelimesinin çoğulu, râşidîn ise doğru yolda olan manasını vermektedir. O döneme söz konusu ismin verilmesi İrbâd b. Sâriye'den (ö.

⁶⁶⁰ Nesefî, *et-Temhîd li Kavâidi't-Tevhîd*, 155.

⁶⁶¹ Nureddin es-Sabûnî, *El-Bidâye fi Usûl'd-Din*, 100.

⁶⁶² el-Bağdadî, *el-fark beyne'l-firak ve beyânü'l-firkati'n-nâciye*, 13.

⁶⁶³ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, 75.

75/694) aktarılan bir hadise göre, Peygamberin sünnetine uymak ile Raşid halifelerin sünnetine de uyulması gerekliliğini belirten hadis⁶⁶⁴ ile açıklanmaktadır.⁶⁶⁵

Kutadgu Bilig eserinde yukarıda söylenilen halifeler hakkında birer birer değinilmiş olup, onlarda bulunan en güzel sıfatlardan bahsedilmektedir.

...

“Bu dört kişi onun arkadaşıydı

Her işte onun yardımcısıydı

İkisinden kadın aldı, ikisi güveyi

*Bunlardı halkın en iyileri ”*⁶⁶⁶

...

Bu mısralarda dört halifenin peygamberden sonraki insanların en faziletlisi olduğunu belirtirken bu dört şahsiyeti peygamberin arkadaşları (Sahabe) olarak görmektedir. Ehli-Sünnet inancına göre de dört halifenin mertebeleri halife olma sırasına göredir. Sonraki mısralarda ise Hz. Peygamberin, Hz. Ebu Bekir ile Hz. Ömer’in kızlarıyla evlendiğinden, Hz. Osman ve Hz. Ali ile kendi kızlarını evlendirdiğini beyan etmektedir. Bu husus genel siyer kaynaklarının verdiği bilgilerle aynıdır.

İslam tarihinin en önemli şahsiyetlerinden biri olan Hz. Ebu Bekir, İslam dininin Sünnî geleneğinde ilk halifesi olarak tarihe geçmiştir. Kendisi, Resulullah’ın ölümünden sonra devlet yönetimini üstlenerek İslam toplumunun birliğini korumuş ve yayılmasına önemli katkılarda bulunmuştur. Ayrıca, Sıddık lakabıyla tanınan Hz. Ebu Bekir’in güzel ahlakı, cömertliği ve sözünü tutma özellikleri de onun İslam tarihi içindeki önemini artırmaktadır.⁶⁶⁷ Eserde de Hz. Ebu Bekir’in halifeliğinin meşruluğunu tanımakla beraber onun ilk halife olduğunu, “Sıddık” lakabına uygun özü sözü bir, Allah yolunda canı ve

⁶⁶⁴ Ebu Dâvud, Es-Sünen, 4607.

⁶⁶⁵ Nesefî, *et-Temhîd li Kavâidi’t-Tevhîd*, 155-62; Nureddin es-Sabûnî, *El-Bidâye fi Usûl’d-Din*, 101-5; es-Semerikandî, *Kitâbü’s Sevâdi’l-A’zam*, 178; Mustafa Fayda, “Hulefâ-yi Râşidîn”, içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/328-330.

⁶⁶⁶ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, 26.

⁶⁶⁷ Geniş bilgi için bkz. Taberî, *Târîhü’t-Taberî: Târîhü’l-ümem ve’l-mülûk*, 2/561-557.

malını da kurban eden fedakar, peygambere de canı gönlüden bağlı biri olduğunu belirtmektedir:

...

“Hepsinden önce gelir Ebu Bekir

Tanrı ’ya inanan, özü sözü bir

Malını, canını, tenini verdi

*Peygamberin rızasıydı tek dileği”*⁶⁶⁸

...

Hiz. Ömer, Müslümanlığın ikinci halifesi, Peygamber (a.s.) tarafından cennet ile müjdelenen sahabelerdir. Kendisinin şiire meraklı olduğu, güzel konuştuğu, okuma yazma bildiği ve ticaret ile meşgul olduğu kaynaklarda belirtilmektedir.⁶⁶⁹ Onun doğru sözlü, dürüst ve halk tarafından sevilen birisi olduğu, Ebubekir’den sonraki halife olduğu, halifelik döneminde herkes tarafından sevgi ve saygı gördüğü⁶⁷⁰, hatta bütün Müslümanları ilgilendiren dinî konularda aldığı kararlar ile çok önemli meseleleri kalıcı olarak çözdüğü *Kutadgu Bilig*’de şöyle izah edilir.

...

“Sonra Ömer geldi, insanların seçkini

Dili, gönlü bir, halkın sevdiği

Doğru dinin temeli, yardımcısı

*Şeriatın yüzünden perdeyi o kaldırdı”*⁶⁷¹

...

Hiz. Osman, nesebi Ümeyye oğullarına dayanan ilk Müslümanlardan ve İslam ümmetinin üçüncü halifesidir. Genç yaşta ticaretle uğraşır, İslam öncesi dönemde Mekke’nin önceli

⁶⁶⁸ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, 26.

⁶⁶⁹ Geniş bilgi için bkz. Taberî, *Târîhü ’t-Taberî: Târîhü ’l-ümem ve ’l-mülûk*, 2/561-575.

⁶⁷⁰ es-Semerikandî, *Kitâbü ’s Sevâdi ’l-A ’zam*, 183.

⁶⁷¹ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, 27.

tüccarları arasındaydı. O ilmî açıdan temayüz etmiş, hatta hac meniski konusunda en bilgili Osman'ın olduğu söylenilir. Kendisi yumuşak huylu, temiz kalpli aynı zamanda Peygamber efendimizin damadı olarak bilinmektedir.⁶⁷²

İslam'ın erken dönemlerinde yaşamış bir Haricî/İbadi⁶⁷³ geleneğine mensup olan Sâlim b. Zekvân (ö. I/VII yy.) “*es-Sîre*” adlı eserinde Hz. Osman hakkında oldukça farklı ifadeler yer vermektedir. Eserinde, Osman b. Affan Müslümanların istişaresi ve rızasıyla halife olduğu onun halifelik sürecinde Allah'ın kitabı ve Nebi'sinin sünnetiyle amel ettiği vurgulanır.⁶⁷⁴ Eserin ilerleyen kısımlarında ise Hz. Osman'ın dünyaya meylettiğini, sünneti değiştirerek bid'atler ortaya çıkardığı ifade edilir. Ayrıca, devlet malını, akrabaları arasında sürekli dolaşan bir şey haline getirdiğini, Mervân'a İfrıkıyye arazisinin gelirinin beşte birisini verdiği söylenir. Mekke ve çevresinin valisi olan kendi akrabası Hâris b. Nevfel⁶⁷⁵'den Hakem'e üç yüz bin dirhem vermesini emrettiği zikredilmektedir. İşte bu hadiselerden sonra Hz. Osman Allah'ın hükmünü çiğnemiş oldu ve O'nun koyduğu hükümler dışında hareket ettiği beyan edilmektedir.⁶⁷⁶ Harici grupların hepsi, genel olarak Ebu Bekir ve Ömer'in İmâmetini kabul ederken, Osman'ın İmâmeti hakkındaki görüşleri olumsuzdur. Özellikle Osman döneminde yaşanan olaylar nedeniyle görüş ayrılığına neden olmuştur. Ayrıca, Ali'nin tahkim olayından önce imâmetini kabul ederlerdi. Ali'nin hakemliğe razı olması durumunda İmâmetini inkar ettiler. Ayrıca, Muaviye, Amr b. el-Âs ve Ebu Musa el-Eş'arî gibi isimleri tekfir ederler. Onlar, İmâmetin sadece Kureyş ve diğer bazı kabilelerde bulunabileceğini, İmâmet makamının ancak buna layık olan bir kişi tarafından doldurulabileceğini savunurlar, ancak zalim birinin İmam olamayacağını düşünürler.⁶⁷⁷

⁶⁷² Geniş bilgi için bkz. Taberî, *Târihü't-Taberî: Târihü'l-ümem ve'l-mülûk*, 2/691-694; es-Semerkandî, *Kitâbü's Sevâdi'l-A'zam*, 187.

⁶⁷³ Taberî, *Târihü't-Taberî: Târihü'l-ümem ve'l-mülûk*, 3/109.

⁶⁷⁴ Patrica Crone ve Fritz Zimmermann, *The Epistle Of Salim Ibn Dhakwan* (New York: Oxford University Press, 2001), 92-99; Sâlim b. Zekvân, *es-Sîre Bir Hâricî/İbâdî Klasığı*, çev. Harun Yıldız (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017), 56-58; İbn Sellâm el-İbâdî, *Bed'ü'l-İslâm Bir Hâricî/İbâdî Kroniği*, çev. Mehmet Nurullah Aydın ve Selim Yılmaz (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019), 63-65.

⁶⁷⁵ *Hz. Osman'ın amcası olarak bilinir*. Bkz. Murat Akarsu, *Kabile Bürokrasisi ve Katline Sessiz Kalınan Halife Hz. Osman*, 1. bs (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015); Asri Çubukcu, “Hâris b. Nevfel”, içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/200.

⁶⁷⁶ Crone ve Zimmermann, *The Epistle Of Salim Ibn Dhakwan*, 92-99; Zekvân, *es-Sîre Bir Hâricî/İbâdî Klasığı*, 57-64.

⁶⁷⁷ el-Eş'arî, *Makalatu'l-İslamiyyin ve İhtilafu'l-Musallîn*, 125.

Şii mezhebinin Hz. Peygamberin vefatından sonra gelecek halife olarak Hz. Ali'yi lâıyk görmesi aynı zamanda Ali'den sonra gelecek olan halifelerin de ehli beytten olmasının şart olduğunu savunmaları bir açıdan Hz. Osman'ın halifeliğine olan bakışlarını da göstermektedir. Daha net ifade ile Şiiliğin ana kollarından olan İmâmiyye fırkasının inanç esaslarından biri imama inancıdır. Onların peygamberden sonraki dinî ve siyasi açıdan meşru lider olarak gördükleri on iki imamın başında Hz. Ali gelmektedir. Yani Hz. Ebu Bekir başta olmak üzere Hz. Ömer ve Hz. Osman'ın da halifeliğinin meşruluğunu kabul etmiyorlar.⁶⁷⁸

Yukarıda bahsettiğimiz görüşler İslam'ın Sünnî yorumundaki Hz. Osman algısına ters düşmekte olup, Hz. Osman, İslam tarihinde önemli bir figür olarak kabul edilir. Halifeliği döneminde yaptığı reformlar ve katkıları, İslam toplumunun gelişimine etkili olmuştur. Ayrıca, Kuran-ı Kerim'in günümüzdeki kitap haline getirilmesi de büyük bir öneme sahiptir. Hz. Osman, İslam'ın Ehl-i Sünnet geleneğinde şehitlerden biri olarak da anılır ve saygıyla anılan bir lider olarak hatırlanır.⁶⁷⁹ Bu bağlamda çalışmamız olan Yusuf Has Hâcib'in *Kutadgu Bilig* eserine baktığımız zaman haricîlik düşüncesinde olduğu Hz. Osman algısını göremeyiz. Çünkü İslam bu gelenek ile Horasan ve Mâverâünnehir bölgesine taşınmamıştır. Bunun kanıtı da eserde zikredilen Hz. Osman algısından görüle bilir, böyle bir düşünceye aykırı geldiğini kanıtlayabiliriz.

...

“Sonra Osman vardı, yumuşak huylu

Seçkindi, edepli ve eli boldu

Feda etti malını ve kendisini

Peygamber ona verdi iki kızını”⁶⁸⁰

...

⁶⁷⁸ el-Eş'arî, 126; Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihâl*, 102; el-Bağdadî, *el-fark beyne'l-fırak ve beyânü'l firkati'n-nâciye*, 41.

⁶⁷⁹ es-Semerkindî, *Kitâbü's Sevâdi'l-A'zam*, 188.

⁶⁸⁰ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, 27.

Yukarıdaki mısralarda Hz. Osman'ın Hz. Ömer'den sonraki halife olduğunu belirtmekle beraber onun meşhur özelliklerinden olarak bilinen yumuşak huyluluğundan ve Hz. Peygamberin iki kızıyla evlenme şerefine nail olduğundan bahsedilmektedir.

Hz. Ali, ilk Müslümanlardan olup, Hz. Peygamber'in damadı ve dördüncü reşit halifedir.⁶⁸¹ Şii topluluğu, Peygamber'in (s.a.v) Ali bin Ebi Talib'i ismiyle ve açıkça halife olarak tayin ettiğine dair deliller olduğunda hemfikirdirler. Bu tayin ve ilanı kabul ederler. Ancak Şiiler, Ebu Bekir, Ömer ve Osman'ın İmâmetini reddederler. Dolayısıyla Ehli-Sünnet tarafından Râfida⁶⁸² olarak adlandırılıyorlar.⁶⁸³ Hz. Ali hakkında Yusuf Has Hâcib şu bilgileri aktarmaktadır.

...
“Ali vardı sonra bambaşka, akıllı
Cesur, kahraman ve yürekli
Cömert, bilgili ve temiz yürekli
Günahtan sakınırdı, büyüktü adı”⁶⁸⁴
...

İslam dinin Sünnî yorumundaki gelenekte sahabe ve tabiîn gibi İslam'ın erken döneminde yaşamış kişilere büyük bir saygı duyulur ve onlar, İslam'ın temel inanç esaslarını benimsemiş ve İslam'ın yayılmasına büyük katkı sağlamış kişiler olarak kabul edilir.⁶⁸⁵ *Kutadgu Bilig*'de geçen “Hz. Peygamberin dört arkadaşı” olarak bahsedilen Hz. Ebu Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali, İslam'ın erken dönem sahabeleri arasındadır. Bu nedenle, *Kutadgu Bilig*'de geçen “Allah dostları” ifadesi, İslam'ın Sünnî geleneğindeki sahabeler ve İslam'ın temel inanç esasları ile sıkı bir şekilde bağlantılıdır. Ayrıca bu kişilerin, İslam toplumu için örnek insanlar olduğu düşünülür. *Kutadgu*

⁶⁸¹ Hz. Ali hakkından geniş bilgi için bkz. Taberî, *Târihü't-Taberî: Târihü'l-ümem ve'l-mülûk*, 3/161-164; Nureddin es-Sabûnî, *El-Bidâye fî Usûl'd-Din*, 100-105; es-Semerikandî, *Kitâbü's Sevâdi'l-A'zam*, 190.

⁶⁸² Bkz. Yusuf Benli, *İslamî Literatürde Râfıza'nın Takdimi –Abbasi Rafizî Rekabeti Etkisinde Râfizilik Algısı* (Kayseri: Tezmer, 2012).

⁶⁸³ el-Eş'arî, *Makalatu'l-İslamiyyin ve İhtilafu'l-Musallîn*, 16.

⁶⁸⁴ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, 27.

⁶⁸⁵ Nesefî, *et-Temhîd li Kavâidi't-Tevhîd*, 155-62.

Bilig'de yer alan hilafetin sırasıyla Ebu Bekir, Ömer, Osman ve Ali'ye verilmesi, İslam'ın Ehl-i Sünnet inancında benimsenen bir düşüncedir ve bu düşünce *Kutadgu Bilig*'de de korunmuştur. Bu sıralamanın korunması, eserin bu inanca sadık kaldığını ve İslam'ın Sünnî anlayışındaki geleneği önemli bir parçasını yansıttığını gösterir. Dolayısıyla, *Kutadgu Bilig*'deki bu sıralamanın korunması, eserin Sünnî İslam anlayışındaki inancı açısından değerini artırmaktadır.

3.5.2. Sahabe Anlayışı

“Sahabe”, Arapça kökenli bir kelime olup “arkadaş, dost, yoldaş” gibi anlamlara gelir. İslam geleneğinde ise sahabe terimi, Hz. Muhammed'in hayatta iken onunla birlikte olan ve onu tanıyan, öğretilerini doğrudan öğrenen ve ona yakın olan kişileri ifade eder. Sahabe, İslam peygamberinin yaşadığı dönemde onunla birlikte olan ve İslam'ın doğuşunda, yayılmasında ve gelişmesinde önemli roller üstlenen kişilerdir.⁶⁸⁶

İslam âlimleri, genel olarak sahabeleri fazilet açısından eşit olarak görmemişlerdir. Bu hususta birtakım meseleler üzerinde onları tabakalara ve derecelere ayırmışlardır. Sahabe nesli içerisinde en üstün grup veya kişinin kim olduğu, Müslümanlar arasında erken dönemden itibaren tartışma konusu olmuştur. Bu mesele, dinin ilk dönemde meydana gelen siyasi ve politik olaylarla yakından ilişkilidir.⁶⁸⁷ Sahabe arasındaki üstünlük meselesi, ilerleyen süreçte kelim ilminin bir konusu haline gelmiştir.⁶⁸⁸ Hz. Peygamber'in ardından en yüce insanın kim olduğu sorusu, hilafet/imâmet meselesiyle de ilişkilendirilerek özellikle Şia ve Ehl-i sünnet arasındaki temel ayrılık noktalarından birini oluşturmaktadır.

Vâsil b. Atâ'ya atfedilen İslam'ın Mu'tezile geleneğine göre, üstün olanın İmam olmasına rağmen daha aşağı seviyede olanın da İmam olabileceğini savunurlar. Bu bağlamda Ali b. Ebi Talib'in Sahabelerin en üstünü olduğunu belirtirler. Ancak

⁶⁸⁶ İbn Manzûr, *Lisânu 'l-Arab*, 1/519.

⁶⁸⁷ es-Semerikandî, *Kitâbü's Sevâdi 'l-A'zam*, 193-95.

⁶⁸⁸ Bkz. Yusuf Benli, “Ehl-i Sünnet Geleneğinde Sahâbe Algısı”, içinde *İslam Medeniyetinin Kurucu Nesli Sahabe-Sahabe Kimliği ve Algısı Sempozyumu*, c. 1 (Sakarya, 2013), 402-42.

halifeliğin özellikle sükûnet sağlama ve genel halkın kalplerini yumuşatma amacıyla Ebu Bekir'e verildiğini iddia ederler.⁶⁸⁹

Ebu'l-Cerûd Ziyad b. Ebi Ziyad'a nispet edilen ve Zeydiyye'nin bir kolunu oluşturan Cerûdiyye mezhebi, Sahabelerin Hz. Ebubekir'i Hz. Ali'nin yerine halife tayin etmeleri nedeniyle onları tekfir eder.⁶⁹⁰ İmâmiyye mezhebinin de bazı sahabeleri tekfir etmesiyle bilinmektedir.⁶⁹¹

Ehl-i Sünnet inancına göre Sahabeyi kendilerinden rivayet alınabilecek adaletli kabul görerek, hepsinin faziletli olduğu düşüncesini benimseyerek, bütün sahabelerin faziletli olduğunu kabul etmekle beraber onlar içerisinde en faziletli kimdir tartışmasına tepki göstermeden duramamıştır. Bu bağlamda Şîî ve Haricî iddialara cevap vermek adına Hz. Peygamberden (s.a.v.) sonra halifelik sırasına göre sıralama yapmıştır.⁶⁹² Buna göre Ehl-i Sünnet'e göre ümmet-i Muhammed'in en faziletlisi Hz. Ebu Bekir, sonra Hz. Ömer sonra Hz. Osman sonra da Hz. Ali'dir.⁶⁹³ Ebu Hanife'nin *Fıkhül Ekber Risalesi*'ne göre, "Peygamberden sonra en faziletli olanlar Ebu Bekir, sonra Ömer, sonra Osman bin Affan ve daha sonra Aliyyu'l-Murtaza'dır. Bu risalede belirtilen görüşe göre, onlar ibadetlerinde üstün olan ve ahlaki değerleriyle öne çıkan kişilerdir. Allah'ın hepsinden razı olduğu ifade edilmektedir."⁶⁹⁴

Kutadgu Bilig'de Sahabelerin faziletli olduğu ve halifelik sırasına göre sıralandığı belirtilmektedir. Bu, İslam'ın Ehl-i Sünnet anlayışındaki inancına uygun bir yaklaşımdır ve eserin içerisinde Sahabeler'e verilen değeri ve önemi göstermektedir. Sahabelerin adaletli ve faziletli olduklarına dair bu ifadeler, *Kutadgu Bilig*'deki İslam'ın Sünnî anlayışının bir parçası olarak kabul edilebilir.

...

"Bu dört kişi bana dört asıl unsur

⁶⁸⁹ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihâl*, 1/155.

⁶⁹⁰ Şehristânî, 1/157.

⁶⁹¹ Şehristânî, 1/164.

⁶⁹² el-Bağdadî, *el-fark beyne'l-fırak ve beyânü'l firkati'n-nâciye*, 304-5; Ulrich Rudolph, "Mâtürîdîliğin Ortaya Çıkışı", içinde *İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdilik*, çev. Ali Dere (Ankara: Kitâbiyât Yayınları, 2003), 295-304.

⁶⁹³ Nureddin es-Sabûnî, *El-Bidâye fi Usûl'd-Din*, 101-4.

⁶⁹⁴ Ebû Hanife, *el-Âlim ve'l-Müteallim*, (*İmâm-ı Azam'ın Beş Eseri içinde*), 67.

Denkleşse unsurlar yaşam tam olur

Benden onlara bin selam olsun”⁶⁹⁵

“Rabbim selamım seninle onlara ulaşsın

Benden yana hoşnut olsunlar

Ulu günde elimi tutsunlar”⁶⁹⁶

...

Kutadgu Bilig’de Ehl-i Sünnet’in sahabe anlayışı, eserin temel öğretileri arasında önemli bir yer tutmaktadır. Eser, sahabe sevgisi ve onların örnek alınması gerektiği konusunda Ehl-i Sünnet’in prensiplerine sadık kalmaktadır. Sahabe sevgisi, *Kutadgu Bilig*’deki İslam’ın Sünnî anlayışındaki düşüncenin merkezinde yer alırken, sahabelerin örnekliliği ve liderliği vurgulanmaktadır. Bu, *Kutadgu Bilig*’in Ehl-i Sünnet’in sahabe anlayışını yansıtan bir eser olduğunu göstermektedir. Sahâbelere saygıyı ve onların İslam’ın ilkelerine olan bağlılığını teşvik ederek, eser İslam dininin Sünnî düşüncesinin sahabe anlayışıyla uyumlu bir şekildedir. *Kutadgu Bilig*’in Ehl-i Sünnet’in sahabe anlayışına katkı sağladığını ve bu eserin sahabe sevgisini vurgulayarak Sünnî mezhebinin temel öğretilerini yansıttığını ortaya koymaktadır.

⁶⁹⁵ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, 27.

⁶⁹⁶ Yusuf Has Hâcib, 27.

SONUÇ

Türklerin İslamlaşma süreci uzun ve karışık bir süreçtir. Bu sürecin daha doğru anlaşılabilmesi için edebi eserlerin tahlil edilmesi gerekmektedir. *Kutadgu Bilig* Karahanlılar döneminde Türklerin İslamlaşması sürecinde son derece etkili olan döneminin başyapıtı bir eserdir. Bu eserdeki Sünnilik algısı bize Karahanlılar dönemindeki süreci göstermektedir. Türklerin İslamlaşma sürecinde toplu bir şekilde İslam'ı kabul etme veya devlet olarak İslam'ı resmi din olarak benimseme eylemi en belirgin biçimde Karahanlılar devleti döneminde gerçekleşmiştir. Mu'tezile ve Şia gibi İslam mezhepleri bölgede var olmaya çalışsalar da, Devlet yönetimi ve halkın yaşam tarzı açısından Hanefilik/Mâturîdîlik düşüncesi daha fazla ilgi gösterildiği söylenebilir.

Kutadgu Bilig aslında insanın insan olmasını sağlayan inanç, adalet, doğruluk, zekilik, yücelik ve hümanistlik gibi zaman ve mekana göre değişmeyen yüksek değerleri barındıran Türk-İslam medeniyetinin derinlerinden beslenerek yeşerip olgunlaşan kut bilgisidir. Yusuf Has Hâcib bu eseri ile insanlığı inanç, adalet ve dürüstlüğe çağırırken bu özelliklerin insanı iki cihan mutluluğuna götüreceğine vurgu yapmıştır. Kötülük, ahlaksızlığın da insan ruhunu karartıp ahiret azabına götüreceğini hatırlatmıştır. Bu bakımdan isminden de görüldüğü gibi *Kutlu Bilim* aslında Kur'an'ın değerlerini farklı yöntemlerle açıklamak olduğu bir gerçektir.

Kutadgu Bilig, Yusuf Has Hâcib'in özgün üslubuyla İslam'ın Ehl-i Sünnet inanç ilkelerinden beslenen bir eser olarak değerlendirilebilir. Allah inancı ile ilgili bütün görüşler değerlendirildiği zaman Allah'ın isim ve sıfatlarında Yusuf Has Hâcib'in bu bilgileri Sünnî inanç sistemine göre verdiği hiçbir bilginin bu gelenekten farklı görüşler barındırmadığı tespit edilmektedir. Aynı zamanda eserde Allah'ın Kur'an'da geçen isimleriyle beraber eski Türkçe, Farsça isimler de kullanıldığı, bu isimlerin Allah için kullanışında Sünnî inanca aykırı gelecek hiçbir durumun olmadığı görülmektedir. Aynı

zamanda Allah’a sıfat olarak atfedilen bütün bilgiler Akaid ilmindeki Allah’ın sıfatları ile karşılaştırılarak sistemli bir şekilde değerlendirilmektedir.

Eserde nübüvvet konusunda da birçok bilgi bulunmaktadır. İlk olarak Kur’an’da adı geçen peygamberlerden birkaçının adıyla beraber anıldığı söylenebilir. Bununla beraber Yusuf Has Hâcib Allah’ın peygamber göndermesini bir lütuf olarak görerek bu açıdan Sünnî inanç değerlerini barındırdığı anlaşılmaktadır. Peygamberlerin ilki Hz. Âdem sonuncusu da Hz. Muhammed olarak bildirilmekte, bu peygamberlerin hayatındaki olaylardan bahsedilirken hepsi Kur’an’da geçen bilgiler ile aynı olup aykırılık göstermemektedir. Peygamberlere Allah tarafından özel olarak verilen mucize gibi özelliklerden de bahsedilirken Kur’an’daki bilgilerden faydalanılmaktadır Yusuf Has Hâcib inanç, ibadet, siyaset ve ahlak gibi konularda öğütler verirken ideal şahsiyetler olarak peygamberleri özelliklerine göre göstermiş, bu açıdan büyük başarıya ulaşmış olduğu da bir gerçektir.

Bunula beraber *Kutadgu Bilig*’de semavi kitapların içinden sadece Kur’an’dan bilgi verilirken Kur’an’ın Allah katından gönderildiğinin altı çizilmekte ve İslam’ın rehber kitabı olduğu belirtilmektedir. Bütün öğütleri de Kur’an’ın koyduğu prensipler çerçevesinde işlenmektedir.

İslam’da imanın şartlarından biri olan melekler ile ilgili de bilgiler mevcuttur. Meleklerin özellikleri ve görevlerinden bahsedilirken özellikle insanın amellerini yazıcı melekleri ve ölüm meleği olarak bilinen Azrail’i bu konuda misal olarak göstermektedir. Melek inancı konusunda da eserin genelinde İslam itikadına aykırılık görülmemektedir.

Ecel ölüm, Ahiret, ahiretin küçük alametleri, cennet ve cehennem gibi konulardan da bahsedilen eserde verilen örneklerin amacı bu dünyanın yalan olduğunu asıl gerçekler ahirette ortaya çıkacağına bu dünyanın o dünya için hazırlık yeri olduğunu göstermek ve hatırlatmaktır. Ecelin Allah tarafından belirlenmiş olduğu ecelden sonra ölümün gerçekleşeceği ve çok acı verici olduğu belirtilmektedir. Cennet’in güzellikleri, cehennemin azabı yansıtılırken cehennemden sakınıp cennete girebilmek için sâlih ameller işlenmesi gerektiğini bildirilmektedir. Aslında eser genel mahiyeti ile bir siyasetname olarak değerlendirilse de bu konuların genelinde Sünnî inanç öğretisi birebir verilmiştir.

Hilâfet ve imâmet, sahabeler konusuna da değinmiş olan eserde dört halifeden Hz. Peygamberin dostları niteliğinde bahsedilmekte ve halifelerin kişilik özellikleri, yaptıkları işler siyer kaynaklarının aktardığı mahiyetiyle geçmektedir. Ayrıca dört halife sırasıyla verilmiş olup fazilet açısından da Sünnî inanç görüşüne uygunluk sağlamaktadır.

Göründüğü kadarıyla *Kutadgu Bilig*, İslam'ın Ehl-i Sünnet inanç esaslarından beslenen, özellikle Hanefilik/Mâturîdîlik geleneğinden ilham alarak Sünnî İslam inancını özlü-sözlü pek çok şiirsel ifadeyle topluma aktardığını, bu açıdan da toplumun Ehl-i Sünnet ile tanışmasında kilit bir metin olduğunu göstermektedir.

KAYNAKÇA

- Abdurrahman, Varis. “Tarihi Türk Şehri Balasagun Hakkında Yeni İncelemeler”. *Belleten* 67, sy 250 (2003): 771-80.
- Acıımatov, Zaylabidin. “Ebu Hanîfe ve Fergana Vadisindeki Etkisi”. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2005.
- Açıkgenç, Alparslan. *İlk Müslüman Türkler’de Düşünce ve Bilim*. Editör Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, ve Salim Koca. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Adam, Hüdaverdi. *Necmü’-d-Din Ömer en-Nesefî ve Akidesi*. İstanbul: Değişim Yayınları, 1998.
- Ahmet Cevdet Paşa. *Kıyas-ı Enbiya ve Tevarih-i Hulefa*. İstanbul: Bedr Yayınevi, 1966.
- Ahmet Hamdi Akseki. *İslâm Dini İtikat, İbâdet ve Ahlâk*. 20. bs. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1969.
- Akarsu, Murat. *Kabile Bürokrasisi ve Katline Sessiz Kalınan Halife Hz. Osman*. 1. bs. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015.
- Akayev, Askar. *Kırgız Mamlekettüülüğü cana “Manas” Eldik Eposu (Tarihî İliktöö)*. Bişkek: Uçkun Yayınları, 2002.
- Akoğlu, Muharrem. *Mihne Sürecinde Mu’tezile*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2006.
- Aksu, Ali. “Karahanlılar ve İslam’ın Yayılmasındaki Katkıları”. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5, sy 1 (15 Haziran 2001): 281-310.
- Akyol, Aygün. *Kutadgu Bilig’de Ahlak ve Siyaset*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2013.
- Alberts, Otto. “Aristotelische Philosophie in der türkischer Literatur de XI. Jahrhundert”. *Archiv für Geschichte der Philosophie* 13, sy 4 (1900): 319-36.
- Alıcı, Mustafa. “Kutadgu Bilig’de Dinî Ögeler”. Gazi Osmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011.
- Aliev, Asilbek. “Duhovnoye Naslediye Srednevekovih Uçyonih-Entsiklopedistov Tsentralnoy Azii”. Oş Devlet Üniversitesi, 2002.
- Arslan, Mahmut. *Kutadgu-Bilig’deki Toplum ve Devlet Anlayışı*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Yayınevi, 1987.
- Aslan, Muhammed Miraç, ve Yakup Bulut. “Kutadgu Bilig’de İyi Yönetimin Esasları”. *Ombudsman Akademik*, sy 1 (2018): 15-25.
- Aşur, Mustafa. *Alemü’l Melaike Esraruhu ve Hafayahu*. Kahire: Mektebetü’l Kur’an, 1989.
- Atay, Hüseyin. “Fatih-Süleymaniye Medreseleri Ders Programları ve İcazetnameleri”. *Vakıflar Dergisi* 13 (1981).
- Avcı, Casim. “Hilâfet”. *İçinde Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 17:539-46. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Ayan, Ergin. “Kutadgu Bilig ve Tarih”. *İçinde Uluslararası Prof. Dr. Halil İnalcık Tarih ve Tarihçilik Sempozyumu Bildiriler*, 1/32:417-36. 8. Ankara, 2022.

- Aycan, İrfan. “Müslüman Arapların Türklerle İlk Münasebetleri”. İçinde *Türkler*, C. 4. Ankara, 2002.
- Bağdadî, Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî el-. *el-fark beyne'l-fırak ve beyânü'l firkati'n-nâciye*. Beyrut: Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, 2005.
- Bakillânî, Ebu Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Basrî (403/1013). *el-İnsâf fîma Yecibu İtikâduhû ve lâ Yecûzu el-Cehlu Bihî*. Kahire: el- Mektebetü'l Ezheriyye li't-turâs, 2000.
- Barthold, Vasilij Vladimiroviç. *İslam Medeniyeti Tarihi*. Çeviren Ord Mehmed Fuad Köprülü. İstanbul: Akçağ Yayınları, 2004.
- Barthold, Vasilij Vladimiroviç. *Kırgız Cana Kırgızstan Tarihi Boyunça Tandalma Emgekter*. Bişkek, 1997.
- Barthold, Vasilij Vladimiroviç. *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*. Çeviren Hakkı Dursun Yıldız. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1990.
- Barthold, Vasilij Vladimiroviç. *Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*. Çeviren Hüseyin Dağ. 11 c. İstanbul: Çağlar Yayınları, 2014.
- Baş, Münire Kevser. “Kutadgu Biligde Ölüm Anlayışı ve Ahiret İnancı”. *Ekev Akademi Dergisi*, sy 14 (2010).
- Bebek, Adil. “Mâtürîdî'nin Kelâm Sisteminde Âhiret İnancı”. *M.Ü.İ.F. Dergisi*, sy 5-41 (2000): 19.
- Benli, Yusuf. “Ehl-i Sünnet Geleneğinde Sahâbe Algısı”. İçinde *İslam Medeniyetinin Kurucu Nesli Sahabe-Sahabe Kimliği ve Algısı Sempozyumu*, 1:402-42. Sakarya, 2013.
- Benli, Yusuf. *İslamî Literatürde Râfıza'nın Takdimi –Abbasi Rafızî Rekabeti Etkisinde Râfizilik Algısı*. Kayseri: Tezmer, 2012.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin b. Alî el-. *El-İ'tikad ve'l-Hidaye ila Sebili'r-Reşad*. 1. bs. Beyrut: Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, 1401.
- Bosworth, Clifford Edmund. *The History of the Saffarids of Sistan and the Maliks of Nimruz (247/861 to 949/1542-43)*. Costa Mesa, Calif: Mazda Pub, 1994.
- Bozan, Metin. “İmamiyye'nin İmamet Nazariyesi'nin Teşekkül Süreci”. Ankara Üniversitesi, 2004.
- Caferoğlu, Ahmet. *Türk Dili Tarihi II*. İstanbul: Enderun Yayınları, 1984.
- Chavannes, Edouard. *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*. Çeviren Mustafa Koç. İstanbul: Selenge Yayınları, 2007.
- Coşkun, Vildan S. “Pritsak, Omeljan”. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 34:348-49. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Crone, Patrica, ve Fritz Zimmermann. *The Epistle Of Salim Ibn Dhakwan*. New York: Oxford University Press, 2001.
- Cürcânî, Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Hanefî. *Kitâbu't-Ta'rifât*. Beyrut: Dâru'l Maa'rife, 2007.

- Cüveynî, Alaaddin Ata Melik. *Tarih-i Cihan Güşa*. Çeviren Mürsel Öztürk. Türk Tarih Kurumu, 2013.
- Cüveynî, Ebû'l-Me'âlî Abdülmelik b. Abdullâh el-. *eş-Şâmilatu fî usûli'd-dîn*. İskenderiye: el-Maârif, 1969.
- Çakan, Vâris. "Yusuf Has Hâcib'in Türk Düşünce Tarihi'ndeki Yeri". *International Journal of Eurasian Education and Culture* 2, sy 2 (2017): 42-48.
- Çelebi, İlyas. "‘Gayb Âlemi ve Gaybi Varlıklar’" *Kelam El Kitabı*. Editör Şaban Ali Düzgün. Ankara: Grafikler Yayınları, 2015.
- Çubukcu, Asri. "Hâris b. Nevfel". İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 16:200. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Dalkılıç, Mehmet. "Buhara'nın İslamlaşmasında Kuteybe b. Müslim'in Rolü". *Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 5, sy 23 (2012): 149-56.
- Demir, Rıdvan, ve Şemsettin Koçak. "Yusuf Has Hacıb'in Kutadgu Bilig Eserinde Dini Motifler". *Orta Asya Alimlerinin İslam Medeniyetine Katkıları Sempozyumu*, 2018.
- Devellioğlu, Ferit. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*. İstanbul: Akaydın Yayınevi, 2013.
- Dilaçar, Agop. *Kutadgu Bilig İncelemesi*. Ankara: TDK Yayınları, 1995.
- Ebû Hanîfe, Nu'man b. Sâbit. *el-Âlim ve'l-Müteallim, (İmâm-ı Azam'ın Beş Eseri içinde)*. Çeviren Mustafa Öz. İstanbul: İFAV Yayınevi, 1981.
- El-Belâzürî, Ebû'l-Hasan Ahmed B. Yahyâ. *Fütûhu'l Büldân*. Kahire-Beyrut: Müessesetü'l-Maârif, 1987.
- Erşahin, Seyfettin. *Türkistan'da İslam ve Müslümanlar*. Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2007.
- Eş'arî, Ebû'l-Hasan İbn Ebû Bişr Ali b. İsmail b. İshak. *el-İbâne an usûli'd-diyâne*. 1. bs. Dâru'l-Ansaâr, 1977.
- Eş'arî, Ebû'l-Hasan Alî b. İsmâîl b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim el-. *Makalatü'l-İslamiyyin ve İhtilafu'l-Musallîn*. 3. bs. Almanya: Franz Steiz yayınları, 1400.
- Ezdî, Cemâlüddin Ebu'l-Hasan Ali b. Zâfir (ö. 613/1216) el-. *Ahbârü'd-Düveli'l-Munkatîa (Târihu'd-Devleti'l-Abbâsiyye) thk. Muhammed ez-Zehrânî*. Medine, 1988.
- Fayda, Mustafa. "Hulefâ-yi Râşidîn". İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 18:324-38. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Fayda, Mustafa. "Târihu'l-Ümem ve'l-Mülûk". İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 40:92-94. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Gazzâlî, Ebû Hamid Huccetülislam Muhammed b. Muhammed. *El-İktisat fî'l-İ'tikad*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.
- Gazzâlî, Ebû Hamid Huccetülislam Muhammed b. Muhammed. *El-Maksadü'l-Asnâ fî Şerhi Esmâi'l-lâhi'l-Husna*. Kıbrıs: El-Câbî ve el-Cefân, 1987.
- Genç, Reşat. *Karahanlı Devlet Teşkilatı*. Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2002.

- Genç, Reşat. “Karahanlılar”. İçinde *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*. İstanbul: Çağ Yayınları, 1989.
- Gibb, Hamilton A. R. *Orta Asya’da Arap Fetihleri*. Çeviren Hasan Kurt. İstanbul: Çağlar Yayınları, 2005.
- Gökçe, Ferhat. *İslam’da Peygamberlere İman*. 2. bs. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2019.
- Göksu, Erkan. “Buhârâ Melikesi Kabac Hâtûn”. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sy 29 (2011): 261-83.
- Gölcük, Şerafettin. *İslâm Akâidi*. Konya: Esra Yayınları, 1994.
- Gözütok, Avni. “Yusuf Has Hâcib ve Kutadgu Bilig”. *Ekev Akademi Dergisi* 12, sy 34 (2008): 357-71.
- Grenard, M. Fernand. *Satuk Buğra Han Menkıbesi ve Tarihi*. Çeviren Osman Turan. İstanbul: Ülkü, 1939.
- Günaltay, Mehmed Şemseddin. *Türk İslam Tarihine Eleştirel Bir Yaklaşım Maziden Atıye*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2020.
- Güzel, Hasan Celal, Prof. Dr. Kemal ÇİÇEK, ve Prof. Dr. Salim Koca, ed. *Türkler*. 21 c. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Hâcib, Yusuf Has. *Kutadgu Bilig*. Çeviren Reşid Rahmeti Arat. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988.
- Hâcib, Yusuf Has. “Kutadgu Bilig (çev. Reşit Rahmeti Arat)”. *Ankara: TDK Yayınları*, 1999.
- Hâcib, Yusuf Has. *Kutadgu Bilig “Fergana Nüshası”*. 2. bs. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2018.
- Hâcib, Yusuf Has. *Kutadgu Bilig “Kahire Nüshası”*. 2. bs. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2018.
- Hâcib, Yusuf Has. *Kutadgu Bilig “Vişana Nüshası”*. 2. bs. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2018.
- Halil ez-Zeyn, Şeyh Muhammed. *Tarihu’l-Fıraki’l-İslamiyye*. Beyrut: Müessesetü’l A’la, 1985.
- Hammer-Purgstal, Joseph Von. “Notice d’un Manuscrit turc en caractères ouigours”. *Journal Asiatique* 6 (1825): 39-52.
- Harman, Ömer Faruk. “Nûh”. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 33:224-27. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Hunkan, Ö Soner. “İslâm Tarihi ve Medeniyeti-8, Müslüman Türk Devletleri Tarihi (I)”. İstanbul: Siyer Yayınları, 2018.
- Hunkan, Ö Soner. *Türk Hakanlığı Karahanlılar*. Iq Kültür Sanat Yayıncılık, 2011.
- Hunkan, Ö Soner. “Satuk Buğra Han”. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 36:181-82. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

- Hunkan, Ö. Soner. *Türk Hakanlığı (Karahanlılar) Kuruluş-Gelişme-Çöküş (766-1212)*. İstanbul: İQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2007.
- Hunkan, Ö. Soner. “Türk Hakanlığının (Karahanlılar) Dinî Siyaseti’nde Mâtürîdî Âlimlerin Rolü”. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 18, sy 2 (2016): 377-93.
- Hunkan, Ö. Soner. “Yusuf Hâs Hâcib ve Kutadgu Bilig’de Elçilik Mansıbı”. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi* 13, sy 4 (2016): 102-22.
- İbâdî, İbn Sellâm el-. *Bed’ü’l-İslâm Bir Hâricî/İbâdî Kroniği*. Çeviren Mehmet Nurullah Aydın ve Selim Yılmaz. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019.
- İbn Abdürabbih, Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed b. Abdürabbih (ö: 328/940). *el-İkdü’l-ferîd, nşr. Ahmed Emîn v.dğr. 7 c.* Kahire: Mektebetü dâri’t-türâs, 1940.
- İbn Asâkir, Ebû’l-Kâsım Ali b. Hasan ed-Dımaşkî. *Târîhu Medîneti Dımaşk nşr. Muhibbüddin Ebû Saîd Ömer b. Garâme el-Amrî*. Beyrut: Dâru’l-Fikr, 1995.
- İbn Hallikân, Ebû’l-Abbâs Ahmed b. Muhammed. *Vefeyâtü’l-a’yân ve enbâ’ü ebnâ’i’z-zamân (nşr. İhsan Abbas)*. 5 c. Beyrut, 1978.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî (ö. 456/1064). *el-Fasl fî’l-milel ve’l-ehvâ’ ve’n-nihal*. Beyrut: Dâru’l-Fikr, 2014.
- İbn Hurdâzbih, Ebû’l-Kâsım Ubeydullâh b. Abdillâh. *el-Mesâlik ve’l-memâlik*. Leiden: E. J. Brill, 1889.
- İbn Kesîr, Ebû’l-Fidâ İmâdüddin İsmâil b. Ömer. *el-Bidâye ve’n-nihâye*. Cize: Hicr Li’t-Tıbaa ve’n-Neşr, 1997.
- İbn Kesîr, Ebû’l-Fidâ İmâdüddin İsmâil b. Ömer. *Kısasü’l Enbiya*. Mısır: Dâru’l-kutubi’l-hadîse, 1968.
- İbn Kesîr, Ebû’l-Fidâ’ İmâdüddin İsmâil b. Şihâbiddîn Ömer. *Kısasü’l Enbiya*. 1. bs. Mısır: Dâru’l-kutubi’l-hadîse, 1388.
- İbn Kutluboğa. *Tâcü’t-Terâcim fî Tabakâti’l-Hanefiyye*. Bağdat, 1962.
- İbn Manzûr, Ebû’l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî. *Lisânu’l-Arab*. Editör Emin Muhammed Abdülvehhâb-Muhammed es-Sâdık el-Ubeydî. Beyrut: Dâru’l-İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî ve Müessesetü’t-Târîhi’l-Arabî, 1997.
- İbn Tayfur, Ebû’l-Fazl Ahmed b. Ebî Tâhir (280/893). *Kitabu Bağdad*. Kahire, 1949.
- İbnü’l-Esîr, İzzeddin Ali b. Muhammed. *el-Kâmil fî’t-târih*. Beyrut: Dâru’l-Kütubi’l-İlmiyye, 1987.
- İbnü’l-Imrânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed (öl. 580/1185). *el-İnbâü fî Târîhi’l-Hulefâi thk. Kasım es-Sâmirâi*. Riyad, 1982.
- İsferâyînî, Ebu’l-Muzaffer İmâdüddin Şehfur b. Tahir b. Muhammed (471/1078). *et-Tabsîr fî’d-dîn ve temyizi’l tırkati’n-naciye ani’l-fırkati’l-hâlikîn*. Lübnan: Âlemu’l-Kutub, 1983.
- Jamal, Gulnisa, ve Muhammed Savaş Kafkasyalı. *Kutadgu Bilig Araştırmaları Tarihi*. Ankara: Karınca Ajansı, 2016.
- Jusubaliev, Ali. “Kırgızların İslamiyet’i kabulü”. Ankara Üniversitesi, 2007.

- Kadı Abdülcebbâr, Ebu'l-Hasen Ahmed (415/1025). *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*. 1. bs. Küveyt: Küveyt Üniversitesi, 1998.
- Kadı İyâz, Ebü'l-Fazl İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsubî. *Eş-Şifâ bi Ta'rifi'l-Hukûki'l-Mustafâ*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2002.
- Kadyrov, Mederbek. "Kırgızların Geleneksel İslam Anlayışının Tarihsel Arka Planı ve Bazı Dini Yapılanmalar (Sovyetlerin Çöküşüne Kadar)". Ankara Üniversitesi, 2016.
- Kafesoğlu, İbrahim. *Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1980.
- Kafesoğlu, İbrahim, Hakkı Dursun Yıldız, ve Erdoğan Merçil. *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi (Osmanlılar Hariç)*. İstanbul: İSAR Vakfı Yayınları, 1999.
- Kalaycı, Mehmet. *Tarihsel Süreçte Eşarilik Maturidilik İlişkisi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019.
- Kalberdiev, Abdilaziz. *Ahli Sünnöttün Zalkar Alımı İmam Mâturîdî cana Mâturîdîlik*. Bişkek: İz Basmakanası, 2016.
- Kalberdiev, Abdilaziz. "(Tarihten Günümüze) Kırgızların Allah Anlayışı". Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2010.
- Kara, Mehmet. *Bir başka açıdan Kutadgu Bilig*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1998.
- Karagöz, Nail, ve Ayturgan Avazbek Kyzy. "Kutadgu Bilig'de Peygamberlik". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22, sy 2 (2022): 174-90.
- Karakurt, Yusuf. *Türk Söylence Sözlüğü*. Türkiye, 2011.
- Karî, Molla Ali el-. *Davu'l-ma'âlî libadi'l-mâlî*. Dârü'l-lübbâd, t.y.
- Karşî, Cemâl-i. *Mülhakâtü's-Şurâh*. Editör V. V. Barthold. Petersburg, 1898.
- Kâşgarlı Mahmud. *Dîvânü lugâti't-Türk Tercümesi*. Çeviren Besim Atalay. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1992.
- Kaya, Umut. "Kutadgu Bilig ve Yusuf Has Hacib'in Eğitimle İlgili Görüşleri". *Düzce Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* I, sy I, 2017 (2017): 1-26.
- Kazvîni, Zekeriyyâ b. Muhammed b. Mahmûd. *Âsârü'l-bilâd ve ahbârü'l-ibâd*. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2013.
- Kılavuz, A. Saim. *Anahatlarıyla İslam Akaidi ve Kelam'a Giriş*. İstanbul: Ensar Yayınları, 2016.
- Kitapçı, Zekeriya. *Arapların Türkistan'a Girişi*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 2000.
- Kitapçı, Zekeriya. *et-Türk fi Müellefât el-Câhız*. Beyrut, 1972.
- Kitapçı, Zekeriya. *İlk Müslüman Türk Hükümdar ve Hakanları*. Konya: Yedi Kubbe Yayınları, 1996.
- Kitapçı, Zekeriya. *Orta Asya'da İslamiyet'in Yayılışı ve Türkler*. Konya: Yedi Kubbe Yayınları, 1994.

- Kitapçı, Zekeriya. *Türkistan'da İslâmiyet ve Türkler*. Konya: Nur Basımevi, 1988.
- Kitapçı, Zekeriya. *Türkistan'ın Müslüman Araplar Tarafından Fethi*. Editör Hakan Kitapçı. 7. bs. Konya: Yedi Kubbe Yayınları, 2014.
- Köprülü, Mehmet Fuat. *Türk Edebiyatı Tarihi I*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1982.
- Köymen, Mehmet Altay, ed. *Nizamü'l-Mülk: Siyaset Name*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999.
- Kummî, Ebu'l-Halef Sa'd b. Abdullah (301/913). *Kitabu Makâlât ve'l-Fırak*. Tahran, 1963.
- Kurtubî, Muhammed bin Ahmed bin Ebî Bekr bin Ferh Endülüsî el-. *el-Câmi' li Ahkâmî'l-Kur'ân*. C. 1. Kahire: Dâru's-ş-ş'a'b, t.y.
- Kutadgu Bilig'den Seçmeler*. İstanbul: Morpa Kültür Yayınları, 2009.
- Kutlu, Sönmez. "Ebû Muhammed Ali b. Osman b. Muhamed b. Süleyman el-Üşî el-Fergânî'nin (ö. 569/1174) Hanefî-Mâtürîdî Kültür Çevresi". İçinde *Uluslararası Ali b. Osman el-Üşî Sempozyumu Bildiriler*, editör Ferhat Gökçe. Bişkek, 2018.
- Kutlu, Sönmez. *İmam Mâtürîdî ve Maturidilik*. 4. bs. Ankara: Otto, 2012.
- Kutlu, Sönmez. "İslam Mezhepleri Tarihinde Usûl Sorunu", *İslami İlimlerde Metodoloji (Usûl) Meselesi I*. İstanbul: Ensar Yayınları, 2005.
- Kutlu, Sönmez. *Türkler ve İslam Tasavvuru*. Ankara: İSAM Yayınları, 2018.
- Kutlu, Sönmez. *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*. Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2018.
- Küleynî, Ebu Câfer Muhammed b. Yakub. *Usûlu'l-Kâfî*. Tahran: Mektebetü's-Sadûk, 1981.
- Liu, En-Lin. "Talas Seferi Hakkında Yapılan Bir İnceleme". *VII. Türk Tarihi Kongresi, Kongresine Sunulan Bildiriler 1*, sy 7 (1972): 414-20.
- Makdisî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed. *Ahsenü't-tekâsîm fî ma'rifeti'l-ekâlîm*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.
- Makdisî, Ebû Nasr el-Mutahhar b. Tâhir (ö. 355/966) el-. *Kitâbü Bed'i'l-halk ve't-târîh (nşr. Clément Huart)*. 6 c. Paris, 1919.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî es-Semerkindî el-. *Kitâbü't-Tevhîd*. İskenderiye: Dâru'l-Câmiâtî'l-Mısriyye, 2019.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî es-Semerkindî el-. *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005.
- Meram, Ali Kemal. *Göktürk İmparatorluğu*. Milliyet Yayınları, 1974.
- Mes'ûdî, Ebû'l-Hasen Ali b. el-Hüseyn b. Ali. *Mürûcû'z-zeheb ve me'âdinü'l-cevher*. 4 c. Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 2005.
- Minhâc Sirâc, Cûzcânî. *Tabakât-ı Nâsirî*. Editör Abdü'l-Hay Habîbî. 2 c. Tahran: İntişârât-ı İlmî ve Ferhengî, 1374.
- Miskeveyh, Ebu Ali Ahmed b. Muhammed (öl. 421/1030). *Tecârübü'l-Ümem ve Teâgubü'l-Hümem*. Mısır, 1915.

- Nesefî, Ebû Hafz Necmü'd-Din Ömer en-. *Kitâbü'l-Kand fî Târihi Semerkand*, nşr. V. Barthold. Petersburg: Türkestan, 1898.
- Nesefî, Ebu'l-Muîn Meymûn. *Tebssiratü'l-edille fî usûli'd-dîn*. Dimeşk, 1990.
- Nesefî, Ebü'l-Berekât Hâfızüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd. *et-Temhîd fî usûli'd-dîn*. 1. bs. Kahire: el-Maktebetül'l-Ezheriyye li't-turâs, 2006.
- Nesefî, Ebü'l-Berekât Hâfızüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd. *et-Temhîd li Kavâidi't-Tevhîd*. Kahire: Maktebetül'l-Ezheriyye li't-turâs, 2006.
- Nizâmî, el-Arûzî es-Semerkandî (öl. 552/1157) en-. *Cehâr Makâle*. Çeviren Abdülvehhâb Azzam ve Yahya el-Haşâb. Kahire, 1939.
- Nureddin es-Sabûnî, Ebû Muhammed Nûruddîn Ahmed b. Mahmûd b. Ebî Bekr. *El-Bidâye fî Usûl'd-Din*. Mısır: Dâru'l-Ma'rife, 1969.
- Nureddin es-Sabûnî, Ebû Muhammed Nûruddîn Ahmed b. Mahmûd b. Ebî Bekr, ve Fethullâh Halîf. *El-Bidâye fî Usûl'd-Din*. B. t.y. Mısır: Dâru'l-Ma'rife, 1969.
- Okudan, Gülseri. "X. Yüzyılda Çinlilerin ve Arapların Türkistan'da Hâkimiyet Mücadelesi: Talas Meydan Muharebesi". *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi* 5, sy 11 (30 Kasım 2018): 28-51.
- Onat, Hasan. "İslam Bilimleri ve Yöntemi Açısından Tarihin Anlam ve Önemi". İçinde *Kur'an ve İslam İlimlerinin Anlaşılmasında Tarihin Önemi*, editör M. Mahfuz Söylemez. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013.
- Ömeri, Şihabeddin B. Fazlullah el-. *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım (Mesaliku'l Ebsar)*. Çeviren D. Ahsen Batur. Selenge Yayınları, 2014.
- Önler, Zafer. "Kutadgu Bilig'de Kut Kavramı". İçinde *Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hâcib ve Kutadgu Bilig Bildirileri*, 841-62. Ankara: TDK Yayınları, 2009.
- Öz, Şaban. "Kutadgu Bilig'de Türk Cihan Hâkimiyeti Düşüncesi". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 11, sy 3 (2011): 19-35.
- Özaydın, Abdülkerim. "Karahanlılar". İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 24:404-12. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Özden, Ömer. "Yusuf Has Hâcib'de Erdem ve Vefa". *Doğu Esintileri*, sy 11 (2019): 133-44.
- Özler, Mevlüt. *İslam Düşüncesinde Tevhîd*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2005.
- Pezdevî, Ebu'l-Yusr b. Muhammed. *Ehl-i Sünnet Akaidi*. Çeviren Şerafettin Gölcük. İstanbul: Kayıhan Yayınevi, 1988.
- Pritsak, Omelyan. *Karahanlılar*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1967.
- Radloff, Wilhelm. "Über eine in Kairo aufgefundenene zweite Handschrift des Kudatku Bilik". *Izv'stiya Imperatorskoy Akademiy Nauk' (Bulletin de l'Académie Impériale des Sciences)* 9, sy 4 (1898): 309-19.
- Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin et-Taberistânî. *El-İşâretü fî ilmi'l-kelem*. 1. bs. Merkezû Nûri'l-Ulûmî li'l-buhûsi ve'd-dirâsâti, 2007.
- Ross, Edward Denison, ve Francis Henry Skrine. *The Heart of Asia*. New York, 1973.

- Roux, Jean Paul. *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*. Çeviren Lale Arslan Özcan. Kabalcı Yayınları, 2016.
- Rudolph, Ulrich. “Mâtürîdîliğin Ortaya Çıkışı”. İçinde *İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik*, çeviren Ali Dere, 295-304. Ankara: Kitâbiyât Yayınları, 2003.
- Sabbûnî, Nureddin es-. *El-Bidâye fî Usûl'd-Din (Mâtürîdiyye Akaidi)*. Çeviren Bekir Topaloğlu. Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1979.
- Sâbî, Ebu'l-Hüseyn Hilâl b. el-Muhsin (öl. 448/1056) es-. *Târihu's-Sâbî, Miskeveyh'in kitabına ilişik*. Kahire, 1919.
- Sallâbî, Ali Muhammed es-. *El-İmân-ü Bi'l Melâiketü*. İstanbul: Ravza Yayınları, 2017.
- Saul Matveevîç Abramzon. *Kırgız cana Kırgızstan Tarihi Boyunça Tandalma Emgekter*. Çeviren S. Mambetaliev, M. Sulaymankulov. Bişkek: Kırgızstan-Soros Fondu, 1999.
- Sem'anî, Ebû Sa'd b. Abdülkerim b. Muhammed (o. 562/1167). *el-Ensab (nşr. Abdullah Omer el-Barûdî)*. 1-5 c. Beyrut: Darü'l-cinan, 1988.
- Semerkandî, Ebü'l-Kâsım İshâk b. Muhammed b. İsmâîl el-Kâdî el-Hakîm es-. *Kitâbü's Sevâdi'l-A'zam*. İstanbul: Mektebetü-Yâsîn, 1887.
- Soltonoev, Belek. *Kızıl Kırgız Tarihi*. Editör C. Capiiev. Bişkek: Uçkun Yayınları, 1993.
- Şehristânî, Ebû'l-Feth Muhammed b. Abdülkerîm. *el-Milel ve'n-Nihâl*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1983.
- Şeşen, Ramazan. *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1985.
- Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr b. Yezid. *Târihü't-Taberî: Târihü'l-ümem ve'l-mülûk*. Editör Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhim. 11 c. Mısır: Dâru'l-Maârif, 1970.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî el-Bağdâdî. *Câmiu'l-bayan fî Ta'vîl'l-Kuran*. Lübnan: Muessesetu'r-risâle, 2000.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî el-Bağdâdî. *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi I*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1991.
- Taftazanî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh el-Herevî el-Horâsânî. *Şerhu'l-Akâidun-Nesefî*. İstanbul: İFAV Yayınevi, 2017.
- Tan, Muzaffer. “İsmailiyye'nin Teşekkül Süreci”. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2005.
- Taşagıl, Ahmet. “Talas Savaşı”. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 39:501. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Teftâzânî, Sa'deddîn. *Şerhu'l-'Akâ'idü'n-Nesefiyye*. Kahire: Mektebetü'l-Külliyâtü'l-Ezheriyye, 1408/1988.
- Tekinoğlu, Hüseyin. *İlk Müslüman Türk Devleti Karahanlılar*. İstanbul: Kamer Yayınları, 2017.
- Togan, Zeki Velidi. *Umumi Türk Tarihine Giriş*. İstanbul: Enderun Yayınları, 1981.

- Topaloğlu, Bekir. “Âhiret”. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 1:543-48. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Topaloğlu, Bekir, ve İlyas Çelebi. *Kelam Terimler Sözlüğü*. 5. bs. İstanbul: İSAM Yayınları, 2017.
- Ûşî, Ebû Hasen Sirâceddin Ali b. Osman el-. *Şerh’ü’l-Emâlî Li-Aliyi’l Kari*. Çeviren Şahver Çelikoğlu. İstanbul: Marifet Yayınları, 2011.
- Utbî, Ebu Nasr Muhammed b. Abdülcebâr (öl. 427/1036) el-. *Târihu Yemînî*. Lahor, 1882.
- Ülki, Hayati. *Başlangıçtan Günümüze Kadar İslam Tarihi*. İstanbul: Çile Yayınları, 1982.
- Validov, Ahmet Zeki. “Vostoçniya Rukopisi v’ Ferganskoy Oblasti”. *Zapiski Vostoçnago Otd’leniya Imperatorskago Russkogo Arheologičeskago Obşestva* 22, sy 3-4 (1915): 303-20.
- Vambéry, Hermann. *Uigurische Sprachmonumente und das Kudatku Bilik*. Innsbruck, 1870.
- Yakubî, Ahmed b. Ebu Yakub b. Ca’fer b. Vehb (292/905). *Tarihu’l-Yakubî*. 1-2 c. Beyrut, 1995.
- Yakut el-Hamevî, Ebu Abdillâh Şihâbuddin (626/1229). *Mu’cemu’l-Buldan*. 1-5 c. Beyrut, 1907.
- Yavuz, Abdullah Ömer. “Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey Döneminde Mu’tezile”. Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, 2015.
- Yavuz, Abdullah Ömer. *Coğrafya ve Mezhep Horasan’da Eş’arîliğin Tarihsel Gelişimi*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2021.
- Yavuz, Abdullah Ömer. *Moğol İstilas Sürecinde Eşarilik*. Kayseri: Kimlik Yayınevi, 2023.
- Yavuz, Kemal. “Yusuf Has Hâcib ve Kutadgu Bilig”. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* 37, sy 37 (2012): 137-80.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Eş’ariyye”. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 11:447-55. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Yazıcı, Nesimi. *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi*. 9.Baskı. Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2011.
- Yıldız, Hakkı Dursun. *İslamiyet ve Türkler*. İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayınları, 2019.
- Yusuf Has Hâcib. *Kutadgu Bilig*. Çeviren Ayşegül Çakan. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015.
- Zekvân, Sâlim b. *es-Sîre Bir Hâricî/İbâdî Klasığı*. Çeviren Harun Yıldız. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.